

Édesek és mostohák: szülői szerepek

Erdélyi Gabriella, Gyimesi Emese, Horváth József,
Papp Kinga és Simon Katalin tanulmányai,
valamint Nagy Ágoston írása

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

TARTALOM

ÉDESEK ÉS MOSTOHÁK: SZÜLŐI SZEREPEK

Erdélyi Gabriella	Anyaság a kora újkorban. Várdai Kata és lányai kapcsolata	5
Horváth József	„Én is anyja lévén leányomnak”. Gondoskodás a mostohagyermekről a 17. századi győri családokban – a végrendeletek tükrében	39
Papp Kinga	Szülő-gyermek kapcsolat az Apor családban	59
Simon Katalin	Szülői betegség – gyermeki gondoskodás. Idősgondozás a 18. századi Óbudán az eltartási szerződések tükrében	79
Gyimesi Emese	Szendrey Ignác mint apa	102
Nagy Ágoston	Kisfaludy Sándor társadalmi és politikai reflexiói az 1831-es kolerajárvány idején	126

KÖRKÉP

Balogh Róbert – Demeter Gábor – Kövér György	Környezettörténet. A gazdaságtörténet-írás historiográfiája	153
--	---	-----

KÖNYVEK

Budai házasságok és családok a 17–18. század fordulóján Géra Eleonóra: Házasság Budán.	– Bárány Zsófia	167
Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállam-építés.	– Lajtai L. László	175
Nemzeti hangok, hangnemi fegyverzet – az irredenta nótavilág első kihívásai Hajnóczky Tamás: Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon.	– A. Gergely András	182
A „Vörös Isten” hátat fordít Bob Dent: A vörös város. Politika és művészet az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején.	– Erdős András Patrik	188
Ferdinand Opll – Martin Scheutz: Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700.	– Kalocsai Dóra	194
A. Wess Mitchell: A Habsburg Birodalom nagystratégiája.	– Szabó Gábor	199
Szerzőink		205
Contents		207
Abstracts		209

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

Az „Édesek és mostohák: szülői szerepek” című blokkunkat, amely a Lendület Családtörténeti Kutatócsoport munkálatai keretében készült, Erdélyi Gabriella és Kármán Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, a Lendület Családtörténeti Kutatócsoport, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg. The journal is published with the support of the Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Székely Bertalan vázlata naplójából, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, ltsz. 1915-1760. fol. 287. recto. Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

ÉDESEK ÉS MOSTOHÁK: SZÜLŐI SZEREPEK

Erdélyi Gabriella	Anyaság a kora újkorban. Várdai Kata és lányai kapcsolata	5
Horváth József	„Én is anyja lévén leányomnak”. Gondoskodás a mostohagyermekről a 17. századi győri családokban – a végrendeletek tükrében	39
Papp Kinga	Szülő-gyermek kapcsolat az Apor családban	59
Simon Katalin	Szülői betegség – gyermeki gondoskodás. Idősgondozás a 18. századi Óbudán az eltartási szerződések tükrében	79
Gyimesi Emese	Szendrey Ignác mint apa	102
Nagy Ágoston	Kisfaludy Sándor társadalmi és politikai reflexiói az 1831-es kolerajárvány idején	126

KÖRKÉP

Balogh Róbert – Demeter Gábor – Kövér György	Környezettörténet. A gazdaságtörténet-írás historiográfiája	153
--	---	-----

KÖNYVEK

Budai házasságok és családok a 17–18. század fordulóján Géra Eleonóra: Házasság Budán.	– Bárány Zsófia	167
Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállam-építés.	– Lajtai L. László	175
Nemzeti hangok, hangnemi fegyverzet – az irredenta nótavilág első kihívásai Hajnóczky Tamás: Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon.	– A. Gergely András	182
A „Vörös Isten” hátat fordít Bob Dent: A vörös város. Politika és művészet az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején.	– Erdős András Patrik	188
Ferdinand Opll – Martin Scheutz: Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700.	– Kalocsai Dóra	194
A. Wess Mitchell: A Habsburg Birodalom nagystratégiája.	– Szabó Gábor	199
Szerzőink		205
Contents		207
Abstracts		209

Erdélyi Gabriella

Anyaság a kora újkorban. Várdai Kata és lányai kapcsolata

Az alábbiakban kisvárdai Várdai Kata (1570–1630) és két házasságában született leányai, Telegdi Anna (1590–1635) és féltestvére, Nyáry Krisztina (1604–1641) levelezését olvasva a kora újkori arisztokrata anya- és leányszerep kérdéskörét vizsgálom. Várdai Kata korábban mellékszerepben jelent meg néhány olyan domináns férfi mögött, akik késő humanista műveltségük és grafomániájuk, jó íráskészségük miatt elsősorban az irodalomtörténészek érdeklődését keltették fel. Így láthattuk gyámleányi szerepben, Kata ugyanis korán árvaságra jutott, gyámja nagybátyja, a művelt és emberséges diplomata, Szokoly Miklós lett, aki a lányt 18 évesen férjhez adta. Egy másik – gyökeresen ellenkező karakterű – „zsarnok” apafigura is nagy szerepet játszott életében: Báthori István. Az országbíró Kata közeli rokona (nagynénjének férje) volt, az ő akaratát teljesítve ment hozzá Kata négy év özvegység után 1600-ban a Báthori szolgálatában álló Nyáry Pálhoz, és tért át katolikusról református hitre. Engedelmességét pártfogója jelentős birtokokkal honorálta.¹ Kata továbbá mellékszereplőként jelenik meg feleségként is. A férjeivel folytatott levelezése alapján passzív és nehézkes hitvesnek tűnik, aki jó tollú, szerelmes-játékos hangon feleségét becézgető férjeinek alig-alig válaszol.² Jankovics József és Kőszeghy Péter ennek magyarázatát abban látja, hogy Várdai Kata tudott ugyan írni, de nehezére esett. Az irodalomtörténész szerzőpáros a Felső-Tisza-vidék központjában, Kisvárdán zajló pezsgő szellemi életet a 16. század végén – szakítva a korábbi értelmezésekkel – kizárólag a férfiak teljesítményének tulajdonítja.³ Két házaspár lakott itt ekkoriban: Szokoly Miklós és Telegdi Kata, illetve gyámleányuk, valamint Várdai Kata és Telegdi Pál, s míg a férfiak tánccal, színházzal, könyvtárépítéssel, latin verseléssel és játékos levelezéssel múlatták az időt, Jankovicsék írni alig tudó feleségeket feltételeznek a háttérben.

A nagyobbik leány, Telegdi Anna szintén elsősorban az irodalomtörténészek figyelmét keltette fel. Egyrészt levelei hátoldalára írt szomorú hangú istenes verseivel, amelyek betegsége leküzdésében segítettek, másrészt Szepesi Csombor Márton patrónusaként. Az ismert európai peregrinus és útikönyvszerző tanítványa, a kis Nyáry Ferkónak (másik korabeli alakváltozata szerint Ferkőnek),

¹ Vadász 2002.

² Eckhardt (szerk.) 1944; Benda (szerk.) 1975.

³ A korábban Telegdi Katának tulajdonított verses levél (1599) női szerzőségét vitatják, Szokoly Miklósnak tulajdonítva a szerzőséget. Feltevésük szerint a levél unokahúgának, Várdai Katának szóló évelődő udvarlás (Jankovics–Kőszeghy 2016).

Anna egyetlen fiának külön könyvecskében foglalta össze erkölcsi intelmeit.⁴ Várdai Kata kisebbik lányát, Nyáry Krisztinát pedig korábban úgy ismerhettük meg, mint Esterházy Miklós második feleségét.⁵

Az anyaszerep alábbi vizsgálata során Várdai Kata főszerepben és cselekvő ágensként jelenik meg. Az itt vizsgált időszakban (1610–1624 között), miután 1607-ben, 37 évesen másodszor is megözvegyült, a családfő férfiszerpét betöltve igazgatta a Várdai famíliát. Nyáry Páltól két kisleánya volt ekkor életben, a 3 éves Krisztina és 4-5 éves nővére, talán Katácska. Mint családfőnek ekkor első házasságából maradt egyetlen gyermeke, a 17 éves Telegdi Anna férjhez adása volt az egyik sürgető feladata, akit második férje idősebb fiával, Nyáry Istvánnal házasított össze (1609). A mostohatestvérek egyébként korban egymáshoz illettek, és mivel egy évtizede egy háztartáshoz tartoztak, jól ismerték egymást. A mostohatestvérek közötti házasság – ahogy ez lenni szokott – egyszerre szolgálta a mozaikcsalád vagyoni és érzelmi integrációját.⁶ A „Nyáry István uram” helyett immár „fiam uramnak” nevezett mostohafü-vő ezután mint sajátjáért lobbizott teljes erőbedobással – anyósává avanszált mostohaanyja („szerelmes asszonyom anyám”) irányításával – Bethlen Gábor udvarában a többi Várdai-leányági örökösrel megosztva birtokolt kisvárdai vár és uradalom egészének megszerzéséért.⁷

„Néném asszony” és „bátyám uram” házasságával az 5 éves Krisztina egy 19 éves pótanyát és 24 éves pótapát nyert, akik mindketten természetesnek érezték – noha bőven lett volna hova elköltözniük –, hogy otthon, a „gyönyörűséges Várdán” maradjanak.⁸ A féltestvérek együttélése 1618-ban, Krisztina elköltözésével ért véget. Várdai Kata éles szemmel, sietve csapott le a fényes tehetségű, dúsgazdag Thurzó-örökösrre, a néhai nádor fiára, Thurzó Imrére, aki a 13 éves Krisztinát 1617 őszén eljegyezte, majd egy év múlva feleségül vette.⁹ Krisztina ekkor, ahogy a szokás diktálta, férje családjához költözött Biccserre, az ország másik végébe, Anna és Nyáry István pedig „anyjukkal” Várdán maradtak. Vajon hogyan

⁴ Dávid 1998; Kovács 2002.

⁵ Péter 1985: 17–30; Hiller 1997.

⁶ A Várdai-örökség (a kisvárdai uradalom fele, majd egésze) és a jelentős zempléni–szabolcsi Nyáry-birtokok maradtak egy kézben a házasság által, illetve Nyáry István egyúttal hozzáfért Telegdi Anna csesdi Báthori István országbírótól örökölt jelentős birtokaihoz is. Tiszán inneni birtokainak egyharmadát ugyanis Báthori Katára és lányára, „árva húgocskámra” hagyta, amelynek majdani örökségéből Várdai Kata mostohagyermekait (Nyáry Pál három gyerekét) 1603-ban kategorikusan kizárta (Vadász 2002). A kora újkori arisztokrata mostohatestvér-házasságok gyakorlatára bővebben lásd Erdélyi 2019.

⁷ A Szokoly Erzsébet és férje, Melith Péter ellen a várdai uradalom általuk bírt feléért folytatott ádáz harc és hosszú pereskedés fordulatairól Nyáry István Várdai Katának írt levelei szolgálnak bőséges információval. MNL OL P 707 no. 10637–10659 (1609 és 1622 között).

⁸ Üresen állt a helmeci, a varannói vagy éppen a Kassához közel fekvő rozgonyi udvarházuk, ahol szüleikkel korábban sok időt töltöttek, de költözhetek volna a szentmiklósi Telegdi-kastélyba is. „Gyönyörűséges Várda”: Telegdi Anna Várdai Katának. Várda, 1622. április 4. MNL OL P 707 no. 10868.

⁹ Ipolyi 1887.

módosította az anya és felnőtt lánya viszonyát az, hogy egy fedél alatt maradtak, és hogy a szülői és férji család egybeolvadt?

ANYASÁG, LEVELEZÉS, ÉRZELMEK

Várdai Kata és felnőtt lánya, Telegdi Anna leveleiből anya és lánya bizalmas és bensőséges, érzelmekkel telített, szoros kapcsolatát olvasom ki az alábbiakban. Mai szemmel ebben nincs semmi meglepő: a téma gazdag irodalma – a szociológiától az irodalomtörténeten át a teológiáig – egybehangzóan az anya-lány kapcsolat központi szerepéről beszél a női identitás kialakulásában és a családi szerepek átörökítésében. A Freud utáni pszichológia szerint a csecsemő- és kisgyermekkorai anyai dominancia hatására az anya-lány kapcsolatban a kötődés olyan szoros, hogy a személyiséghatárok is elmosódnak, ami ambivalenssé teszi a kapcsolatot.¹⁰ A kora újkori nemesi családmodell terepén ugyanakkor az anyaság azért volt sokáig mellőzött téma, mert az anya-lány kapcsolatnak a patri-lineáris család folyamatosságának és a vagyonátörökítésének biztosításában nem jutott szerep, így az a források nagy részében láthatatlan maradt. Miután pedig, az utóbbi nagyjából két évtized nő- és családtörténeti irodalma mégis vizsgálat tárgyává tette a kérdést, több előfeltevés alapján is megkérdőjeleződött az arisztokrata anyák és lányaik közötti kapcsolat bensőségességének a lehetősége.

Mivel az anyáktól ekkoriban nem várták el csecsemőik szoptatását és kisgyermekük testi szükségleteinek személyes kielégítését, amelyet dajkákra bízta – hangzik a pszichológián alapuló érvelés –, anya és kisgyermek között nem alakult ki a bizalmat és intimítást lehetővé tevő biztonságos kötődés. David Hunt szerint a dajkák anyaszerepe annyira meghatározó volt, hogy a szülők szemében a gyermek és a cseléd státusa és a felnőttek irántuk tanúsított magatartása öszszemosódott.¹¹ A családkonceptiók és szerepelvárások kultúrák közötti különbségeiből kiinduló másik érvelés szerint az anyaszerep a feleségszerep miatt szorult háttérbe a patriarchális családmodellben: a férfiak gyermekeik gondozásánál fontosabbnak tekintették, hogy a családba hozott feleség jól teljesítsen új családjá érdekeinek szolgálatában. Vagyis a női identitást – ellentétben a férfiakéval – erősebben formálta a házasság által szerzett társadalmi, mint az anyaságon alapuló vérségi kötelék.¹² Ezt a felfogást erősíti mindaz, amit a korabeli kollektív térhasználatról és levelezésről mások írtak. Még a családtörténeti kutatások kezdetén Philipp Ariès azt hangsúlyozta, hogy a 16–17. századi leszármazási családban a közös ő és a név formálta a család határait, amelynek nagy háztartásaiiban a közös térhasználat mellett kevés lehetőség nyílt az intimításra.¹³ A korábbi vélekedések szerint a csak két főre tartozó, privát kapcsolat lehetősége azonban

¹⁰ Sholomskas–Axelrod 1986; Hirsch 1989; Lefkowitz–Fingerman 2003.

¹¹ Hunt 1970: 149; Miller 2019.

¹² Chabot 1999: 495–496; Harris 2002: 100, 107.

¹³ Ariès 1987: 233.

nemcsak a személyes találkozások, de a magánlevelezések során is nagyon korlátozott volt.¹⁴

A Várdai–Telegdi–Nyáry família tagjai közötti levelezés kollektív karaktere valóban szembeötlő. A levelek írása, postázása és olvasása is inkább kollektív és nyilvános, semmint privát és egyéni gyakorlat volt. Telegdi Anna anyjának küldött levelein férje saját kézzel írt üzeneteit és üdvözleteit olvashatjuk anyósának: „Nagyságodnak én is ajánlom éltedig való alázatos szolgálatomat, én míg Isten éltet, Nagyságod alázatos szolgálója vagyok.”¹⁵ De olykor Telegdi Anna is hozzáírt néhány sort a férje által Várdai Katának címzett levelek végére: „tegnap Istennek hála jól voltam [...], Szentmiklósról is mindjárt írok kegyelmednek, édes asszonyom ne hagyassa kegyelmed az édes kisfiamat, kegyelmednek ha az Úr Isten éltet meg szolgálom”, amit persze a levél lezárása előtt Nyáry István is olvasott: „az én szerelmes Annám állapotja felől és egészségéről most mint legyen, Nagyságodnak ím maga megírta.”¹⁶ (1. kép)

Ennél azonban jellegzetesebb volt a gyakorlat, hogy a jelen lévő családtagok szóbeli üdvözlését a levélíró továbbítja a címzettnek, amely által a családtagok akár naponta többször, levélírás nélkül is jelezheték egymásnak kapcsolatuk fontosságát: „Édes szívem, Asszonyom Anyám, kegyelmedet kérem, hogy kegyelmed az édes szerelmes Asszonyomnak, nénémnek ajánlja kegyelmed éltig való szolgálatomat, őkegyelme énnekem megbocsásson, hogy őkegyelmének nem írhattam, mert igen sietvén írtam” – üzent Nyáry Krisztina „anyjáról közös” nővérének, Telegdi Annának.¹⁷ Mindebből pedig az következik, hogy az egy fedél alatt élők közül álló családban mindenki tudta, ki kinek, mikor – és jó eséllyel azt is, mit – írt meg levélben. Ezért volt lehetséges, hogy kereszthivatkozásokat tettek egymás leveleinek híryanagára: „Édes szívem, Asszonyom Anyám, az menyegző elmúlt és asszonyom nénémnek megírtam, kik voltak itt. Tudom, hogy kegyelmednek is megmondja” – ezért Nyáry Krisztina nem látta értelmét, hogy a menyegzőről anyjának maga is beszámoljon.¹⁸ Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a híreket forgalmazó magánlevelek funkciója sokkal inkább a családi nyilvánosság megteremtése és szabályozása volt, semmint a személyes élmények megosztása.

Mindezek ellenére az alábbiakban arra törekszem, hogy az anya–lány kapcsolat meghittségét láthatóvá tegyem. Erre egyrészt a család strukturalista

¹⁴ Chartier 1991.

¹⁵ Telegdi Anna Várdai Katának. Varannó, 1620. december 14. MNL OL P 707 no. 10837. Nyáry István utóiratai még felesége levelein: Telegdi Anna Várda Katának. Helmec, 1620. január 13. MNL OL P 707 no. 10841; Rozgony 1621. szeptember 24. MNL OL P 707. no. 10860.

¹⁶ Nyáry István Várdai Katának. Eszeny, 1613. április 9. MNL OL P 707 no. 10653.

¹⁷ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Zsolnalitva, 1620. „péntek”. MNL OL P 707 no. 10689.

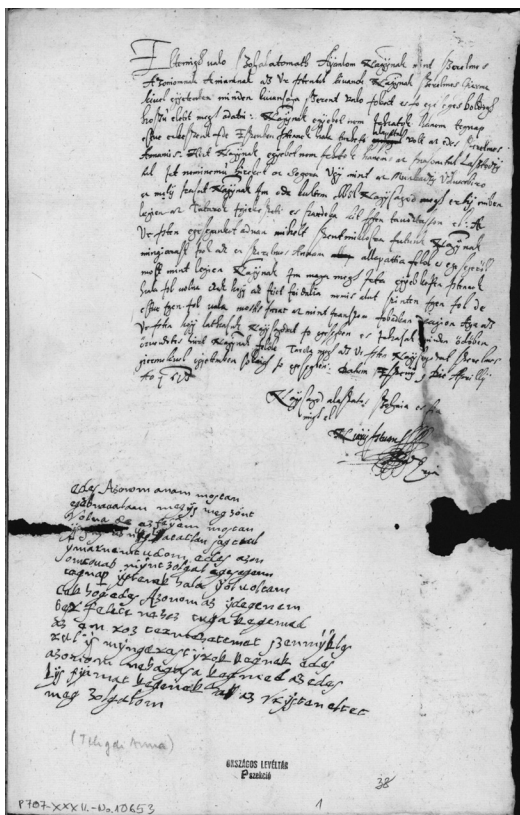
¹⁸ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1620. március 5. MNL OL P 707 no. 10684. Gyakoriak ezért a rövid utalások egymás leveleinek tartalmára: „Uram ő kegyelme tegnapi nap érkezett ide haza Biccseére. Tudom, hogy kegyelmednek ő kegyelme mindenről bőségesen ír” – azaz neki már nem szükséges írnia. Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1620. május 5. MNL OL P 707 no. 10687.

felfogásának megkérdőjelezése ad lehetőséget. Utóbbi szerint a családot a vérségi kapcsolat hozza létre előre szabott pozíciókkal, szerepekkel és ezekhez társult érzelmi kifejezésekkel.¹⁹

Az itt alkalmazott megközelítés szerint ezzel szemben a család mint kollektív identitás kollektív gyakorlatok és diskurzusok – levelezés, viták, ajándékozás, szolgálatok-szívességek, végrendelkezés, keresztelők, esküvők és temetések – során jön létre.²⁰

Az érdekes az, hogy ezzel a kortársak is tisztában voltak. Egyfelől maguk is elsajátították és nyíltan vallották a patriarchális családtagok kötött szerepeire vonatkozó domináns nézeteket, amelyek a gyermekektől engedelmességet, az anyáktól természetes szeretetet, az apáktól irányítást vártak. Eközben időnként maguk is megfogalmazták, hogy a családtagok közötti kötelék a kölcsönös cserék rendszerén alapszik.²¹ „Ha nem írsz, én sem írok neked” – Telegdi Pál ezzel próbálta rávenni fiatal feleségét, Várdai Katát a levélíráásra.²²

Ebben a családi cserekapcsolati rendszerben – ahogy jelen tanulmány erre rámutat – a szülő-gyermek viszony is a kölcsönösségen alapult. A gyermekektől a 17. században a szülői gondoskodás viszonzását várták, ami majd csak a 19. században módosul az „érdektelen”, illetve a „gyengéd” szülőség irányába, amikor a gyermekek nem – saját szükségleteikről lemondó, önfeláldozó – szüleiknek, hanem a következő generációnak adják tovább a kapott gondoskodást.²³

1. kép. Nyáry István levele Várdai Katának, Telegdi Anna saját kezű utóiratával

Forrás: MNL OL P 707 no. 10653.

¹⁹ Ezt a strukturalista megközelítést fejezi ki a német családtörténeti irodalom által használt *Familienordnung* kategóriája. Ezt alkalmazza: Ruppel 2006; Hohkamp 2007; Spieß 2015.

²⁰ Broomhall–Van Gent 2016.

²¹ Ben-Amos 2000. A szerző szerint a kora újkori angol forrásokban kivételes a csere elvének megfogalmazása mint a család alapja, de én ezt a hazai anyagban inkább jellemzőnek találok.

²² Telegdi Pál Várdai Katának. Sajószentpéter, 1593. péntek. Eckhardt (szerk.) 1944: 42.

²³ A változást Németországban a 19. század elejére tesszük (Habermas 1998: 44, 46). Angliában a 18. század utolsó negyedében figyeltek meg hasonló elmozdulást (Bailey 2007: 226–231).

A családi cserekapcsolatok fontos része volt az arisztokrácia esetében a levelek forgalma, amelyek üdvözlőket, érzéseket, híreket, kéréseket és köszöneteket továbbítottak, és várták ezek viszonzását. Az alábbiakban a társas-társadalmi gyakorlatként művelt levelezésekben próbálok rámutatni az egyéni identitásformálás és a személyek közötti kapcsolatok konvencióktól eltérő artikulációira. Ennek egyik eszköze, hogy az érzelmeket érzelmi gyakorlatnak tekintem: vagyis a kultúránként változó érzelmek az érzelemközlő cselekvés (írás, testi gesztusok, beszéd, festés, zenélés), jelen esetben tehát a levélírás során jönnek létre.²⁴ A leveleik retorikai, nyelvi, formai és tartalmi jegyeinek megfigyelése révén így az anya-lány viszonylatban, illetve a lánytestvérek között megvalósuló érzelmi és hatalmi interakciókba nyerünk bepillantást. Vajon hogyan használták a pragmatikus információcserén túl az érzelmek megosztására és az erőviszonyok megváltoztatására is az egymás közötti levelezést? Az anyai és leányi szerepekhez kötődő elvárásokat hogyan használták magatartásuk legitimálására, a másik fél meggyőzésére vagy éppen egyéni céljaik elkövetésére? Ez a kérdésfeltevés szakít azzal a determinista felfogással, amely szerint az előírt szerepek csak az előírt érzelmek kifejezését tették lehetővé, és amely az egyént a konvenciók és kényszerek között manőverező ágensnek tekinti.

AZ ÍROTT SZÓBELISÉG HITELE ÉS MEGHITTSÉGE

Várdai Katának és a távoli Zsolnalitván női udvarát berendező kisebbik lányának kapcsolata – az évi egy-két hosszabb anyai látogatás és Krisztina ritka hazamenetelei mellett²⁵ – alapvetően a levélváltáson alapult. Az anya elveszett leveleit Krisztina leveleiből ismerhetjük meg, mivel ezek felvetéseit válaszleveleiben – ahogy lánykorában anyjától tanulhatta – elismételte.²⁶ Krisztina jellemzően hetente egyszer-kétszer írt anyjának. „Édes szívem, Asszonyom Anyám, noha csak tegnap írtam kegyelmednek, de minthogy Asszonyom ő Nagysága írt kegyelmednek, én is meg akartam kegyelmedet levelem által látogatni, és az kegyelmed egészsége felől értekezni, mint vagyon kegyelmed²⁷ – ami mutatja, hogy a mindennapos levélírást kivételesnek tekintette. A háború és a politikai viszonyok, az utak bizonytalansága azonban sokszor szaggatottá tette a kapcsolatot, a levelek

²⁴ Az érzelmetörténet és családtörténet kapcsolódási pontjainak összefoglalására: Broomhall 2009. Az érzelmek itt alkalmazott performatív értelmezésére: Barclay 2017: 14–17.

²⁵ Krisztina hazamenetele: Nyáry Krisztina Várdai Katának, 1619. február 10. MNL OL P 707 no. 10677. („Ha Isten egészségünket adja, ugyan alá is akarnánk menni Szent György napjában Eperjesre, onnan tudom, hogy alá megyünk kegyelmedhez, mert akkorra halasztották az octávát.”) Az anyai látogatásokról alább lesz szó. Anyja és nővére Krisztina mellett vannak a születési előtti hetekben: 1621 február–márciusában (Nyáry István Telegdi Annának. Kassa, 1621. március 2. és 4., no. 9671–2), majd 1621 végétől 1622. március elejéig (Thurzó Imre temetésétől a szülésre várva).

²⁶ Krisztina 48 levele maradt fenn az 1618 és 1624 közötti évekből: MNL OL P 707 no. 10661–10708; az anyai levelek elvesztek. Arra, hogy az anyák feladata a lányok írásra és levelezésre tanítása: Couchman 2018: 198.

²⁷ Nyáry Krisztina Várdai Katának. 1621. „hétfő”. MNL OL P 707 no. 10701.

feltorlódtak („kegyelmednek egynéhány rendbeli levelét nekem megadák”), illetve időnként Krisztina hallgatásra kényszerült: „édes Asszonyom Anyám, kegyelmednek gyakran írnek (?), hogyha nem félnék, hogy kézbe akad, hírt pedig nem is merek írni.”²⁸

Ezzel szemben a nagyobbik lány és anyja szinte a mindennapi személyes beszélgetéseiket folytatták levélben,²⁹ mivel a folyamatos kapcsolattartásnak Anna gyakori távollétei alatt is szükségét érezték. „Noha mind tegnap és tegnap előtt írtam kegyelmednek, mégis akarék mostan is írni kegyelmednek” – írta Kassáról haza.³⁰ A személyes és a levél által közvetített kapcsolat kiegészítette egymást: „Édes szerelmes asszonyom, ha Isten békével hazaviszen, mindent bőven megbeszélék kegyelmednek” – zárta rövidre Anna egy lakodalomról szóló beszámolóját.³¹ Ezt jelzi jellegzetes záróformulája is: „Ezek után adja Isten, láthassam egészségben kegyelmedet.” Azírás mindennaposságát – azaz kapcsolatuk intenzitását – számos apró részlet mutatja. A levélírás apropója általában a küldemény érkezése, ilyenkor mindketten azonnal elolvassák a levelet, és együttükben válaszolnak is rá: „Ím ezen órában az kisvárdai házamnál adá meg, édes lányom, Király Mátyás leveledet, melyet nagy örömmel vétettem, mivel egészségben értem, édes lányom, onnét Rozgonyból indulástokat.”³² A mindennapi írást is meghaladva Anna Csicsvárról azért írt kétszer is egy nap anyjának – az egyiket késő este –, mert két levél érkezett tőle, és mindkettőt azonnal megválaszolta.³³

A levélírás konvenciói és formalitásai ellenére, amelyet mindketten követnek, a rendszeres utóiratfüzerek – a levéltest alatti bal oldali oszlopba formázva – a szóbeliség spontaneitását kölcsönzik leveleiknek. Ha valami eszükbe jutott még, egy üdvözet, egy ajándék, egy újabb hír vagy egy kérés, mindketten azonnal megosztották egymással. (2. kép)

Ez nemcsak intimitást teremtett közöttük, de a szóbeliség imitálása egyúttal szavaik meggyőzőerejét is fokozta, mivel a korban a személyes kommunikációt tekintették hitelesebbnek.³⁴ Közlendőiket és érzéseiket a levél lezárása sem tudta megszakítani. „Én kegyelmedet csak azon kérem, hogy jó egészségről gyakorta írjon” – sürgette az aggódó leány még lezárt levele külzetén is édesanyját arra,

²⁸ Nyáry Krisztina Várdai Katának, Zsolnalitva, 1619. „szombat”. MNL OL P 707 no. 10680.

²⁹ Telegdi Annának 49 levele maradt fenn az 1610 és 1624 közötti évekből: MNL OL P 707 no. 10832–10880. Várdai Katának 12 levele maradt fenn az 1618 és 1624 közötti évekből: MNL OL P 707 no. 9804–9815.

³⁰ Telegdi Anna Várdai Katának. Kassa, 1620. január 30. MNL OL P 707 no. 10834.

³¹ Telegdi Anna Várdai Katának. Beregszentmiklós, 1612. „kedden este”. MNL OL P 707 no. 10870.

³² Várdai Kata saját kezű levele Telegdi Annának. Várda, 1624. július 13. MNL OL P 707 no. 9813.

³³ Várdai Kata írt például 1624. augusztus 23-án és 24-én is lányának: MNL OL P 707 no. 9814–9815. Telegdi Anna két levele Várdai Katának. 1623. szeptember 14. MNL OL P 707 no. 10874.

³⁴ Schneider 2000.

hogy sűrűbben adjon hírt magáról.³⁵ Az utóiratfüzerek egyúttal az írásos kommunikáció kényszerű szaggatottságát is jelzik: sokszor ugyanis várni kellett arra, hogy találjanak a levél továbbítására alkalmas küldöncöt.

Amint alább látni fogjuk, a folyamatos érintkezésre mind gyakorlati, mind érzelmi szempontból szükségük volt. Ez a nagyon szoros egymásrautaltság és érzelmi kötődés anya és felnőtt lánya között kivételes. Egyéb hazai és külföldi példák alapján azt mondanám, hogy a kapcsolat intenzitása és személyessége általában sokkal alacsonyabb szintű volt, heti egy-két, íródeákkal közvetített levélváltásra korlátozódott.³⁶

Ám hiába ír Anna szorgalmasan, anyja mégis sokszor noszogatja: „Gyakorta írj, ne kíméld az tótokat, ha csak azt írod, hogy jó egészségben vagy is az édes kis Ferkóddal és uraddal együtt, énnekem mégis könnyebb leszen.”³⁷ A szlovák levélküldöncökre utaló kiszólás („ne kíméld a tótokat”) ismét olyan kollokvialis stílusjegy, amely bensőségeséget teremt. A kapcsolat nagyobb intenzitásának óhaja a családi levelezések szokásos eleme ugyan, de a szeretet nyelvének változatossága (máskor: „szívem szerint akarnám, ha gyakrabban felőletek hírt hallhatnék”³⁸) talán mégis hallani engedi Várdai Kata megélt sóvárgását is a lányával való kapcsolattartásra. „Ha írsz, felette igen jó néven veszem, mint szerelmes lányomtól, mert csak ti vagytok az én szemem világa.”³⁹ A saját fizikai valójára utaló testmetaforák által (szív és szem megidézése) Kata egyúttal érzése – szerettei hiánya feletti fájdalom – őszinteségéről igyekszik meggyőzni leányát. Gary Schneider szerint ez szintén a levélírók bevett retorikai eszköze abban a korban, amikor a személyes kommunikációt tartották hitelesnek, ezért a távollévőket testi megjelenítésükkel igyekeztek írásban „életre kelteni”.⁴⁰ „Ha az írásban vétek esett, kegyelmed, édes Asszonyom Anyám, megbocsásson, mert igen este írtam és aludnom kellett.”⁴¹ Itt esti fáradtságban, máskor evés közben jeleníti meg magát Anna, amivel a vágyott személyes találkozást igyekszik valamelyest pótolni: „Az kegyelmed becsületes levelét ma, úgy mint szerdán ebédet, hogy ettem, adá meg, édes Asszonyom Anyám, Ágoston.”⁴²

Krisztina levelei formailag szabályosabbak, ahogy anyjához fűződő kapcsolata is sokkal merevebb, távolságtartóbb. Leveleiből hiányzik a beszélgetésekre emlékeztető spontán közvetlenség, amit az utóiratok hiánya is mutat. Leveleinek nagyobb része olyan „látogató levél”, amely a kapcsolat fontosságának jelzését és fenntartását szolgálta:

³⁵ Telegdi Anna Várdai Katának. Kassa, 1620. január 13. MNL OL P 707 no. 10841. Szintén hosszú utóirat a levél külzetén: Telegdi Anna Várdai Katának. Kassa, 1620. január 7. MNL OL P 707 no. 10839.

³⁶ Farrell 1991: 4; Daybell 2015: 520; Bóday 2019.

³⁷ Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1622. augusztus 4. MNL OL P 707 no. 9807.

³⁸ Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1623. „péntek”. MNL OL P 707 no. 9808.

³⁹ Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1624. július 13. MNL OL P 707 no. 9813.

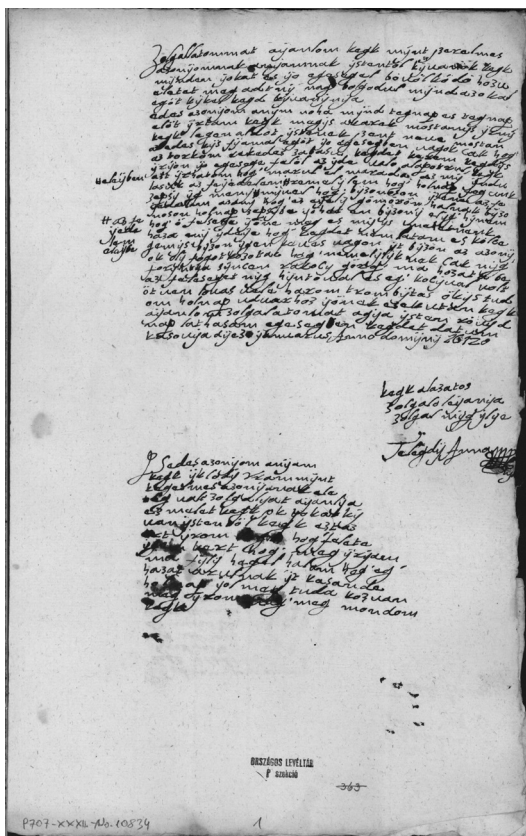
⁴⁰ Schneider 2000.

⁴¹ Telegdi Anna Várdai Katának. Csicsva, 1623. szeptember 6. MNL OL P 707 no. 10871.

⁴² Telegdi Anna Várdai Katának. Csicsva, 1623. szeptember 6. MNL OL P 707 no. 10871.

„Én is Istennek hála jól vagyok, mely jó egészséget adjon Isten kegyelmednek is. Szerelmes lelkem, Asszonyom Anyám, kegyelmedet kérem, hogy kegyelmed írjon az maga egészsége felől, hadd én is örülhessek az kegyelmed jó egészségének. Az kisasszonyok kegyelmednek szolgálatjukat ajánlják [...]. Illésházyné asszonyom is kegyelmednek ajánlja szolgálatját. Ezzel az Istennek oltalma alá ajánlom kegyelmedetek.”⁴³

Ezekben a kapcsolattartó levelekben egyfelől magáról a levelezésről, a korabeli levélváltások fő témájáról leveleznek – ki mikor kapott levelet, ki hozta; még kinek a levele érkezett, amelyet a címzettnek továbbküld; kinek a levelét bontotta fel stb. –, másfelől beszámolnak maguk és környezetük egészségéről, és szóbeli üdvözlőket cserélnek.

2. kép. Telegdi Anna saját kezű levele a szokásos utóíráttal Várdai Katának

Forrás: MNL OL P 707 no. 10834.

A KÉT NŐI UDVARI KÖZÖSSÉG LEVELEZÉSE

Azzal, hogy Krisztinának „két anyja”⁴⁴ lett, az anya-lány kapcsolat háromszögge bővült: Czobor Erzsébet is levelezik nászasszonyával, Várdai Katával, akit értesít például lánya terhességéről:

„az én szerelmes menyem asszony mind az édes kis unokámmal együtt s hajadon leánnyommal is jó egészségben vagyunk. [...]. Azt is akarnám tudtára adni, hogy az én szerelmes menyem asszony az elmúlt Szent Mihály napján értette meg az Úr Istentől megígért ajándékát, kit engedjen ő szent fölsége békével hordozni boldogul,

⁴³ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1619. július 29. MNL OL P 707 no. 10672.

⁴⁴ Ez a pozsonyi apáca Csáky Anna Franciska kifejezése. Lásd az újabb házasság előtt álló testvérének, id. Csáky Istvánnak írt levelét: Deák (szerk.) 1879: 283.

szerencsésen elő hozni, kegyelmetek is velünk egyetemben azt az időt egészségben élni.”⁴⁵

Krisztina a két anya között közvetítő szerepbe kerül, ő továbbítja anyja és anyósa szóbeli üdvözlőit és levelezését: „Édes szívem, Asszonyom Anyám, az mely levelet kegyelmed írt Asszonyom ő Nagyságának, megadtam”⁴⁶ – vagyis Várdai Kata lányának írt leveleibe kötötte a sógorasszonyának küldött levelet, amelyet Krisztina adott át neki. Krisztina továbbá tud anyósa anyjának írt leveleiről, s maga is ezekhez igazítja a leveleit mind időben,⁴⁷ mind tartalomban: „tudom, hogy Asszonyom ő Nagysága megírta az mi hírünk vagyom.”⁴⁸ Mivel pedig a biccsei női udvar tagja, sokféle módon alkalmazkodnia kellett ennek életéhez és elsősorban az udvar fejéhez, anyósához.

„Édes szívem, Asszonyom Anyám, nekem négy rendbeli levelét megadák, melyre választ nem adhattam, kegyelmedet kérem, hogy kegyelmed megbocsásson, hogy eddig is nem adtam, mert Asszonyom ő Nagysága és uram ő kegyelme purgációkkal éltek, ő körülöttük kellett forgolódnom, azért nem érkeztem kegyelmednek írni”

– mentegetőzött az anyjával való kapcsolatban beállt kéthetes pauzáért.⁴⁹ Krisztina tehát nem tartott fenn anyjával független levelezést, nincs saját levélvivője: akkor ír, amikor udvari küldönc megy anyja közelébe. Kollektív karakterű leveleinek tartalmát is a biccsei női udvar eseményei és hírei adják, látogatások, betegségek, menyegzők és temetések: tulajdonképpen a biccsei női udvar levelezik a várdai női udvarral. Levelei elején sokszor anyja mellett a nénjét is megszólítja, s a végén szóbeli üdvözlését küldi neki,⁵⁰ miközben továbbítja anyósa, még otthon lévő hajadon („kisasszonyok”) és az anyjukhoz hazalátogató férjezett sógornői (Jakusithné, Vízkeletyné, Illésházyné, Erdődyné asszonyom),⁵¹ továbbá a vénasszonyok és dajkák, nemes leányok („ifjúasszonyok”) szóbeli üdvözlését:

⁴⁵ Czobor Erzsébet levelei Várdai Katának, az utolsó kivételével még fia életében: MNL OL P 707 no. 10278–10309 (1618–1622. február). Krisztina terhességéről: uo. no. 10308, vége hiányzik (1621. augusztus 9. után). Várdai Kata levelei Czobor Erzsébetnek: OSZK Fol. Hung. 2638/2. fól. 167, 210–211, 337–338, 415 (1617 és 1621 között).

⁴⁶ Nyáry Krisztina Várdai Katának, 1620. április 28. MNL OL P 707 no. 10661.

⁴⁷ „Édes szívem, Asszonyom Anyám, mivelhogy Asszonyom ő Nagysága Tokajba küldött leveleket, az mellyel én is meg akartam kegyelmedet látogatni és az kegyelmed egészsége felől értekezniem, mint vagyom kegyelmed.” Nyáry Krisztina Várdai Katának. Zsolnalitva, 1620. január 7. MNL OL P 707 no. 10691.

⁴⁸ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Zsolnalitva, 1619. október 31. MNL OL P 707 no. 10668.

⁴⁹ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1620. június 2. MNL OL P 707 no. 10690. Utolsó levele ezt megelőzően május 16-án kelt.

⁵⁰ Például 1620. december 13-i levele elején: „kívánom az Úristentől, hogy sok esztendeig azon jó egészségben kegyelmeteket megtartsa mind az én szerelmes néném Asszonyommal együtt.” MNL OL P 707 no. 10662.

⁵¹ A nagymama biccsei udvarában tartott udvari iskolában nevelkedett számos lány- és fiúunoka is, és férjes lányai emiatt is nagyon gyakran hazalátogattak anyjuk udvarába, de Erdődyné

„Édes szívem, Asszonyom Anyám, itt vagyok Erdődiné Asszonyom,⁵² Vízkelethyéné⁵³ is tegnap érkezett ide, kegyelmednek szolgálatját ajánlják. Azonképpen az három kisasszony⁵⁴ nagy szeretettel való szolgálatjukat ajánlják, az Kricza⁵⁵ pedig kegyelmednek az kegyelmed szép áldását megszolgálja, viszont azon szép áldását kívánja az Úristentől kegyelmedekre.”⁵⁶

Vénasszonyát („Bogátiné”), udvartartása irányítóját Krisztina Várdáról vitte magával, ezért többször is kérte anyját, hogy rendezze elmaradt béréit:

„én nem tudom, honnan lesz az én vénasszonyomnak fizetése, mert idefel más szokás vagyok, azt mondják, és fenn nem akarnak fizetni neki, hanem édes Asszonyom Anyám, kegyelmed tudja mibe szegődött, kegyelmedet kérem, hogy kegyelmed ötet is ne hagyja szegényt.”⁵⁷

Másfelől kérte, hogy küldjön hírt gyermekei hogylétéről, „mert annyira búsul szegény az gyermeki után”.⁵⁸ Várdai Kata – jellemző módon – Anna lányára bízta húga kérésének elintézését, Anna pedig unokatestvéréhez, Szokoly Erzsébethez fordult, aki a gyermekek elhelyezéséről gondoskodott:

„kegyelmed hozza el magával az szegény Bogátiné asszonyom fiacskáit [...] félti asszonyom az szegény anyjukat, hogy megszomorodik, ki hogy ne legyen, az mi jobb, kegyelmed, édes szerelmes asszonyom néném, azt cselekedje, hogy jó szívvel szolgálhasson az édes öcsém körül szegény Bogátiné asszonyom.”⁵⁹

Mikorra jutottak valamire, a vénasszony hazament gyermekeihez: „Édes szívem, Asszonyom Anyám, az mi az vénasszony dolgát illeti, vagyok egy, kit Léva felől hoztak, igen jól forgolódik körülöttem, de az Bogátiné asszonyom engemet

Thurzó Borbála férje halála után haza is költözött anyjához. Vö. Bódai 2019; és Czobor Erzsébet levelei Várdai Katának: MNL OL P 707 no. 10278–10309.

⁵² Thurzó György és Czobor Erzsébet legidősebb lánya, Thurzó Borbála, első férje (1612 és 1620 között) Erdődy Kristóf volt.

⁵³ Thurzó Mária Thurzó György és Czobor Erzsébet lánya, Vizkelety Mihály felesége (1594–1662).

⁵⁴ Czobor Erzsébet fiatalabb, még hajadon leányai, Thurzó Anna, Katalin és a harmadik talán Erzsébet.

⁵⁵ Máshol Karcza asszony, a női közösség tagja, Krisztinával jöhetett Biccsére, mert anyja és közte közvetít. Nyáry Krisztina Várdai Katának, 1620. április 4. MNL OL P 707 no. 10693.

⁵⁶ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1619. „szombat”. MNL OL P 707 no. 10665.

⁵⁷ Nyáry Krisztina Várdai Katának. 1619. február 10. MNL OL P 707 no. 10677.

⁵⁸ Nyáry Krisztina Várdai Katának. 1619. február 10. MNL OL P 707 no. 10677. Április 24-én újból kéri anyját: „Az mi az vénasszony dolgát illeti, bizony szívem szerint menne alá, hogy látná az gyermeket, hanem édes szerelmes lelkem, Asszonyom Anyám küldjön (?) az házához mint vannak, írja meg kegyelmed.” MNL OL P 707 no. 10675.

⁵⁹ Telegdi Anna unokatestvérének, Szokoly Erzsébetnek. Várda, 1619. április 20. MNL OL P 707 no. 9216.

elhagyott, semmiképpen meg nem maradt nálunk.”⁶⁰ Ezzel tovább lazult a Krisztinát anyjához és Várdához kötő, valamint szorosabb lett új otthonához és „anyjához”, a biccsei női udvarhoz fűző kapcsolata – mi pedig bepillantást nyerhetünk a női pragmatikus kapcsolatháló együttműködésébe.

HIERARCHIA ÉS INTIMITÁS

Meglepő módon Krisztina ebben a formálisabb, lazább kapcsolatban is kevésbé rendeli magát alá anyjának, mint a nővére. Vagyis a leányi alárendeltség az anyának, amely a korszak elvárása, a gyakorlatban Anna esetében a nagyobb, noha ők ketten meghittebb és közvetlenebb viszonyban álltak egymással. Ezt jól mutatja az aláírási formulák megválasztása is. A bevett repertoárból választanak mindketten: Krisztina a „kegyelmed jó akaró leánya”, Anna az „alázatos szolgáló leánya”. Krisztinánál visszatérő formula még az „éltig-holtig szeretettel szolgál az kegyelmed leánya” záróformula is, és anyját „Édes lelkem/szívem Asszonyom Anyám”-ként szólítja meg. Várdai Kata az érzelmek protokolláris nyelvét alkalmazta mindkét lányával szemben: leveleit a „szeretettel való anyád” formulával zárja. Ezzel áll összhangban tehát Krisztina nyelvezete, akinél – az Annánál megfigyelt alázatosság helyett – az érzelmes nyelv a hangsúlyos. „Ha egyéb bánatom nem volna is, azon is bánkódhatnám, hogy kegyelmed messze vagyon tőlem, az édes uram is az táborban vagyon, semmit nem ír nekünk, csak az sok gondolat dolgunk napestig”⁶¹ – osztotta meg a 14 éves feleség magánya feletti szomorúságát anyjával. Férje családjában lévő elhagyatottságát, az anyai szeretet utáni vágyódását többször is kifejezte:

„Édes szívem, Asszonyom Anyám, értem azt is az kegyelmed leveléből, hogy írtam volt, hogy bús szívvel vagyok az édes Uramnak távollétén, hogyha kegyelmedhez közelebb volnék, kegyelmed magához venne, bizony semmi gondomat nem mondanám, hogyha kegyelmednél volnék. Írta azt is kegyelmed, hogy kegyelmed semmi anyai szerelmet nem mutathatja hozzám, édes szívem, Asszonyom Anyám, elhittem, hogy kegyelmed énnekem jómat kívánja, nincsen is kétségem.”⁶²

Szomorúságának megosztása bizalmas kapcsolatukra utal, s jelzi a távolságot is áthidaló érzelmi közösség fenntartásának igényét. „Édes szerelmes szívem, Asszonyom Anyám, értem azért azt is az kegyelmed leveléből, hogy kegyelmed örömet hallja az én egészségemet, hogy ha ilyen messze vagyok is, elhittem, ha kegyelmed nem írja is énnekem”⁶³ – vagyis szavak nélkül is érzi anyja szeretetét.

⁶⁰ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Zsolnalitva, 1620. január 15. MNL OL P 707 no. 10683.

⁶¹ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Zsolnalitva, 1619. október 31. MNL OL P 707 no. 10668.

⁶² Nyáry Krisztina Várdai Katának. Zsolnalitva, 1620. január 15. MNL OL P 707 no. 10683.

⁶³ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1619. „szombat”. MNL OL P 707 no. 10665.

Anna nagyon ritkán kér valamit édesanyjától, s ha mégis, sűrű bocsánatkérések között teszi, amivel alárendeltségének ad hangot: „Az én leányim [ti. az udvartartásban szolgáló nemes leányok] gondviselésére hogy kegyelmedet bántom [ti. zavarom] kegyelmed megbocsásson, munkát küldök Kassáról nekik.”⁶⁴ Jóllehet Krisztina is utal az anya-lány kapcsolatnak is alapját adó kölcsönös szolgálatok elvére („kegyelmednek megiszolgálom”), ő sokkal könnyedebben kér, nem ritkán egész kérésorozatát intéz anyjához:

„Édes szerelmes Asszonyom Anyám, kegyelmedet igen kérem, hogy kegyelmed énnekem [küldjön] egy vég török patyolatot, ezüst avagy arany szélű legyen avagy, s kegyelmedet azon is kérem, hogy kegyelmed énnekem ide küldjön [...] varrott kis keszkenőket, ha pedig kegyelmednek nincsen, varrasson kegyelmed, kegyelmednek megiszolgálom. Mert kegyelmednek az előtt is írtam volt az keszkenők felől, immár nem tudom, ha megvitték-e avagy nem [...]. Azon is kérem kegyelmedet, édes Asszonyom Anyám, hogy kegyelmed egy gereznát küldjön, kegyelmednek kétszer is írtam, mert az én vénasszonyomnak egy szép hideghez való ruhája nincsen.”⁶⁵

Habár Krisztina a fiatalabb a két lány közül, és a köztük lévő hierarchiát az életkor is strukturálta (amit az „öcsém asszony” és „néném asszony” megszólítások is mutatnak), Krisztina a házassággal grófné lett, a bárók rendjéből a grófok rendjébe emelkedett.⁶⁶ Ez kihatott a születési családjában elfoglalt pozíciójára is – ami az anya és kisebbik lánya egyenrangúbb viszonyában is tükröződik. A rangkülönbség érzékeny kérdését Nyáry István így fogalmazta meg a grófi sógorék bicsei udvarában anyjával és fiával elidőző feleségének: „Azt bizony szívem szerint örülöm, hogy az grófság asszonyomat oly nagy reverenciával fogadta, talán eszében kezdi venni magát egyikünk, mert ott bizony nem kellett semmire.”⁶⁷

Anna a folyamatos mentegetőzéssel a maga alárendeltségét hangsúlyozta anyjával szemben: „Édes Asszonyom Anyám, noha talán bántást szerzek kegyelmednek sok írásommal, mégis akarám kegyelmedet ez levelem által meglátogatnom, kérvén azon kegyelmedet, kegyelmed tudósítson egészségéről, ez mellett alájöveteléről.”⁶⁸ Gyakrabban és hosszabb leveleket írt, többet fektetett a kapcsolatukba, ezzel az elvárt kölcsönösség elvét valójában túlteljesítette. Gyakran mentegetőzött kézírásának külalakja miatt, ami szintén az alázatosság bevett retorikai eszköze volt: „Az Istenért kegyelmed megbocsásson, hogy ily rútol íram, oka az, hogy bizony nappal hozzá nem érkezem.”⁶⁹

⁶⁴ Telegdi Anna Várdai Katának. Rozgony, 1620. június 21. MNL OL P 707 no. 10847.

⁶⁵ Nyáry Krisztina Várdai Katához. Biccse, 1619. január 8. MNL OL P 707 no. 10679.

⁶⁶ Thurzó György találta ki a magyar grófi címet német mintára, és 1606-ban, elsőként kapta meg. Pálffy 2011.

⁶⁷ Nyáry István Telegdi Annának. Kassa, 1621. március 2. MNL OL P 707 no. 9671.

⁶⁸ Telegdi Anna Várdai Katának. Szentmárton, 1622. február 16. MNL OL P 707 no. 10864.

⁶⁹ Telegdi Anna Várdai Katának. Kassa, 1620. január 29. MNL OL P 707 no. 10842.

Az elvárt leányi alázatosság és a bensőséges közvetlenség jól megfér egymás mellett anya és nagyobbik lánya kapcsolatában. Amikor Anna a kötelező udvariassági formula után („kegyelmednek megszolgálom”) nagyon közvetlen stílusban, felszólító módban kér kivételesen több dolgot is anyjától (otthon hagyott dolgairól rendelkezik: „hozzon”, „árultassa ki”, „adassa ki”, „küldje el”), a végén – megjijedve tiszteletlenségétől – hozzát teszi: „Hogy kegyelmedet ennyi dologgal bántom, kegyelmed megbocsásson, erre csak az bizodalom vezérel” – vagyis leányi alárendeltsége mellett anyjához intim és támogató kapcsolat fűzi, ezért lehetséges – noha nem magától értetődő – a közvetlen stílus és kérés.⁷⁰

Noha az „engedelmes szolgáló leány”, Anna következetesen kitart az alázatosság retorikája mellett,⁷¹ ennek réseiben, mindkettejük spontán elejtett szavaiból kihallatszik bensőséges ragaszkodásuk egymáshoz. Várdai Kata, miközben a gazdaság körüli teendőit tárgyalja, mintegy mellékesen megemlíti, mennyire bénítóan hat rá lányának távolléte és hiánya: „Édes leányom, itt volnál most az [...] szülőbe mennék, de itt hogy nem vagy, nekem is nincsen kedvem hozzá, hétfőn ereszték meg az hegyet ott Helmeceen, igen szegény szüretünk leszén.”⁷² Míg az anya a közösen végzett tevékenység örömét idézte fel, úton lévő lányában a közös téli utazások emlékei törnek elő: „Édes, szerelmes Asszonyom Anyám, noha az Tiszáig nehez utunk volt, de az Tiszán innen reménységem kívül oly igen jó utunk volt mint az deszka, ide bizonyosan írhatom kegyelmednek, oly jó szánút vagyon, kin kedvesen szánkázhatnék kegyelmeddel.”⁷³ Várdáról való gyors távozását pedig azzal indokolja, hogy közös otthonukban kibíráhatatlan volt számára anyja hiánya:

„Várdát is meglátogatám vala, onnan jöttem ide Szentmártonba. Otthon, legyen hála Istennek, semmi kára nincsen kegyelmednek. [...] énnekem nagy nehéznek tetszett volna csak mi kevés ideig is ott való létem kegyelmed ott létén kívül, hanem uram ő kegyelme valóban fordulván onnan, engem ide bocsáta. Csak azt várom, hogy az Úr Isten hozza alá kegyelmedet, édes Asszonyom Anyám, hiszem Istent, kedves helye leszén ez kegyelmednek.”⁷⁴

Férjével és fiával nagykállói várukba érkezve is anyja jut eszébe: „Az kállai lakás mind jó volna, csak az híjával vagyunk, hogy kegyelmed közöttünk nincsen.”⁷⁵

⁷⁰ Telegdi Anna Várdai Katának. Nagykálló, 1621. május 18. MNL OL P 707 no. 10858. Meghitt kapcsolatban lehetséges – a tiszteleten alapuló kapcsolatokban elvárt udvariasság helyett – a kérés arcfenyegető akusát („bald speech act”) nem enyhítő felszólítás (Szili 2007).

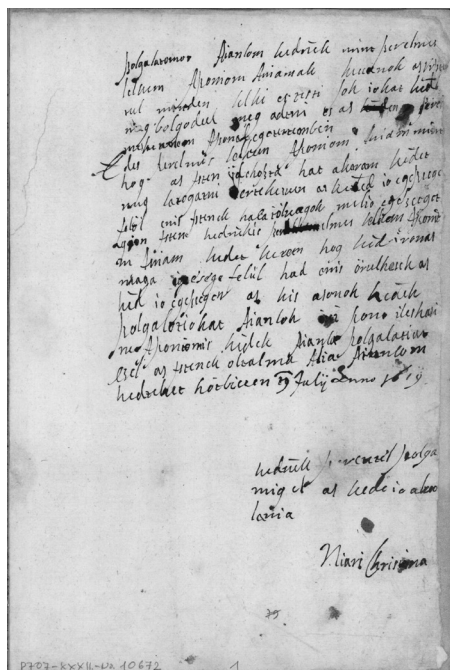
⁷¹ Egy példa a Medici családból, ahol anya és lánya mindketten az érzelmek nyelvén kommunikálnak: Broomhall 2015.

⁷² Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1623. „péntek”. MNL OL P 707 no. 9808.

⁷³ Telegdi Anna Várdai Katának. Helmece, 1620. január 13. MNL OL P 707 no. 10841.

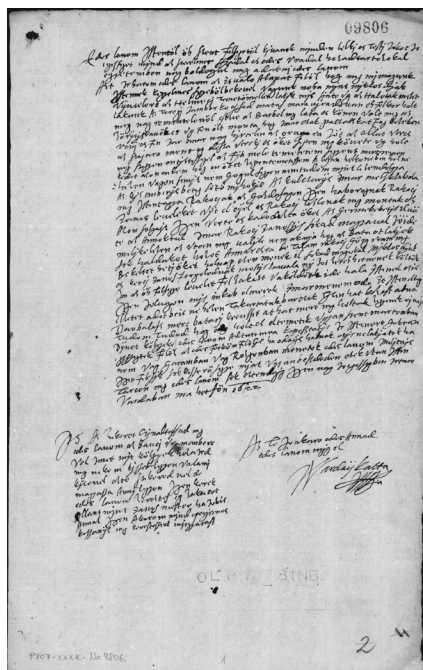
⁷⁴ Telegdi Anna Várdai Katának. Szentmárton, 1622. február 16. MNL OL P 707 no. 10864.

⁷⁵ Telegdi Anna Várdai Katának. Nagykálló, 1621. május 18. MNL OL P 707 no. 10858.

3. kép. Nyáry Krisztina saját kezű levele anyjának

Forrás: MNL OL P 707 no. 10672.

4. kép. Várdai Kata saját kezű levele nagyobbik lányának

Forrás: MNL OL P 707 no. 9806.

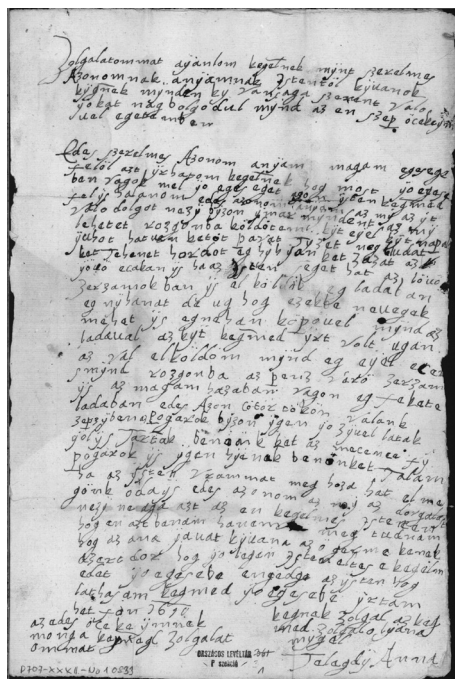
Várdai Kata egyik saját kezű levelének utóirata ugyanakkor már nemcsak át-tételesen, hanem nyíltan fejezi ki lánya utáni vágyódását: „Én immár alig várlak haza, édes lányom, mivel nyavalyád hallom, mert mulatságot soha nem bánám, noha nem leszen [?] nehézségemre, mikor tőlem távolkán vagy [...] így az mint vagy most.”⁷⁶ Vagyis szeretné, ha Anna mielőbb hazatérne, mivel beteg, és aggódik érte. Mondandója ez idáig eléggé konvencionális, a gondoskodó anya szerepkörébe illik: ha Anna jól lenne, nem sürgetné hazajövetelét, de a mondatot végül egy szokatlan, önreflexív megjegyzéssel zárja: lánya távolléteit, bárhogy van is, nehezen viseli. Ilyen őszinte feltárulkozásra – noha egyértelmű a meggyőzés célja – csak az olyan bensőséges kapcsolatok adnak lehetőséget, amelyekben nem a félelem, hanem a bizalom a meghatározó.

Várdai Kata tehát az anyák jellegzetes fegyverét, az érzelmek gazdag tárát vetette latba a meggyőzésre, szemben a tekintély nyílt szavával élő apákkal.⁷⁷ Az elvárás, hogy az anyai gondoskodásért cserébe lánya engedelmességre tart igényt, csak nagyon finom formában jelenik meg nála: „Ha írsz, felette igen jó néven

⁷⁶ Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1618. „kedd”. MNL OL P 707 no. 9804.

⁷⁷ Erre jó példa Esterházy Miklós, aki legidősebb fiától – a neki és nevelőinek írt atyai intésekben – támogatása feltételül fia engedelmisségét szabta, az atyai feltételes szeretet jegyében (Erdélyi 2019). Lásd még: Grace 2015.

5. kép. Telegdi Anna saját kezű levele Várdai Katának, 1610 „hétfő”

Forrás: MNL OL P 707 no. 10833.

Várdai Kata nagyobbik lányának szóló levelei többségét szintén maga írta, de a feljebbvalói pozícióból neki nem kellett indokolnia, amikor mégis íródeák segítségével folyamodott.⁸¹ Az összes ilyen levél egyetlen írnok kezétől származik, aki a bizalmasa lehetett, így a férfi közvetítő sem vette el a levelek saját hangját – én legalábbis nem érzékelttem különbséget sem hangvételben, sem a témákban.⁸² Az írnokei levelekben az anya lányának szóló személyes ajándéka a saját kezű zárolására és aláírásra korlátozódott.

Az anyák és lányaik autográf levelezése – szemben a korabeli férj-feleség levélváltásokkal – korántsem volt általános szokás. Ezekben az években például Czobor Erzsébet és férjezett lányai, illetve mostohalányai alapvetően íródeák útján leveleztek, noha Czobor Erzsébet maga is feladatnok tartotta, hogy gyakoroltassa

veszem, mint szerelmes lányomtól, mert csak ti vagytok az én szemem világa.”⁷⁸

Mivel a saját kezű levél személyes ajándéknak számít, a levélíró fizikai valóságával ajándékozza meg a címzettet, Anna mindig maga írt anyjának – este fáradtan, utazással vagy udvari találkozásokkal, városi beszerzésekkel és gazdasági ügyek intézésével töltött hosszú nap után is. Ezzel szemben Krisztina még annak sem érzi szükségét, hogy kimentse magát, amikor kivételesen (öt levelet) íródeákkal íratott anyjának: „Édes szerelmes lelkem, Asszonyom Anyám, értem az kegyelmed leveléből, hogy kegyelmednek nem magam kezével írtam, kegyelmed megbocsásson, magam kezével nem írhattam, de ezután magam kezével írok.”⁷⁹ Az anyai feddés mutatja az anyai elvárást, így máskor Krisztina hozzáteszi: „magam kezétől nem írhattam, mert ugyan feküszöm.”⁸⁰

⁷⁸ Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1624. július 13. MNL OL P 707 no. 9813.

⁷⁹ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1619. március 16. MNL OL P 707 no. 10676.

⁸⁰ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1619. november 11. MNL OL P 707 no. 10681.

⁸¹ Időben későbbiek az írnokei levelek, így talán korával csökkenő ereje, betegségei is szerepet játszhattak ebben.

⁸² Telegdi Anna az íródeákat „édes komám uramnak” nevezi leveleiben, amit családtagnak tekintettek. Néhány levelében Anna neki is üdvözlétet küldi („Az édes komám uramnak ajánlom szolgálomat”), és hívja anyjával együtt Csicsvára, látogatóba beteg férjéhez („Az édes komám uram is eljöhete”) MNL OL P 707 no. 10875.

kislányaival a levélírást.⁸³ A lányok levélírást-tanítása az anyák felelőssége volt,⁸⁴ amelyet minden bizonnyal Várdai Kata is teljesített, hiszen ez adhatott neki alapot arra, hogy maga is elvárja tőlük a saját kezű leveleket. Jóllehet közismert, hogy férjeinek ritkán írt, akik sokat panaszkodtak is erre, írásképe nem tükrözi, hogy nehezebbre esett volna az írás: folyékonyan, apró, de nehezen olvasható betűkkel, sűrű, enyhén emelkedő sorokba tömörítette a levéltestet a lap felső részébe.⁸⁵ Nem az írás esett nehezebbre tehát, hanem a feleségek alárendelt szerepe. Önmegjelenítését és identitását ezért nem erre építette, hanem a független özvegyasszonyi és anyai szerepekre, amelyekben ő volt az irányító (4. kép).

Lányai házasságuk éveiben, a családi levelezés során gyakorlott levélírókká váltak, amit íráskéjük látványos változásai jeleznek. Krisztina gyermekes, nagy nyomtatott betűi idővel apróbbra szátkásodtak. Anna megőrizte ugyan különös alakú betűit és írása sajátos hangalakját,⁸⁶ de írásképe folyamatossá vált, és később este, fáradtan is képes volt hosszú levélbe fogni (korai, nyomtatott betűs írására lásd az 5., a későbbi folyamatosra a 2. képet).

SZOLGÁLAT ÉS SZERETET

Anna látványosan nagyobb energiabefektetése anyjához fűződő kapcsolatának hatalmi és érzelmi aszimmetriájával hozható összefüggésbe. Ez James Daybell, a korabeli angol arisztokrácia családi levelezéseinek legjobb ismerője szerint nem volt kivételes: a lányok azért írtak többet anyjuknak, mert egyfelől ez kötelességük volt, másfelől ifjú asszonyként anyjuk tanácsaira, támogatására szorultak. Levelezésüket tehát a szerető, gondoskodó anyai tanácsadás és a tiszteletteljes leányi kérelmek formális hangvétele jellemezte.⁸⁷ Várdai Kata és nagyobbik lánya levelezésének retorikája azonban nem teljesen illik ebbe a sémába. Az anya ugyanis sokkal több utasítást osztogatott, mint tanácsot, Anna leveleinek nyelvezetét pedig ezáltal a kérelem helyett inkább az alázatos jelentés írja le.

Amikor Várdai Kata az anyai szeretet nevében mégis tanáccsal látta el lányát, ez elsősorban a saját akaratának érvényesítését, lánya fegyelmezését szolgálta. Az udvarukban szolgáló nemes leányok alkalmazása mellett szerelmi ügyeik és házasságaik ügyében Anna többször is anyja tanácsát kérte („mit cselekedjem, tudósítson kegyelmed, édes Asszonyom Anyám felőle”), amire anyja készséggel válaszolt:

⁸³ Czobor Erzsébet egyik, férjének írt levele végére maga az egyik gyermeklány írt utóiratot apjának, és anyjával együtt írták alá a levelet (Bóday 2019).

⁸⁴ Chartier 1991: 19; Broomhall–Van Gent 2016: 36–41; Couchman 2018: 198.

⁸⁵ Anna egyszer említi, hogy nem tudta az anyja írását elolvasni („céduláját küldtem kegyelmednek haza, kegyelmed megbocsásson ezt nem tudtam megolvasni”) MNL OL P 707 no. 10838.

⁸⁶ Dávid 1998; Kovács 2002.

⁸⁷ Daybell 2015: 508–509.

„Az mi illeti kívánod, hogy én tetszésemet megírjam az Sárának az Szabónak adása felől, én nekem nem tetszik, ha jó módot találnál benne, el kellene múlni, ha valami gonosz nem következne belőle, mert ezután nemes leányt is nem örömet adnak udvarunkba, ha ilyen hitvány embereknek fogjuk házasítani őket. [...] Az másikért is tudod, minemű ítéletben voltál emberek előtt, hogy minden rossz helyekre ottan odaadjuk őket. Azért te látod ott, édes leányom, az állapotot, hogy afféle esztől eltávozott és megdühödött leány valami gonoszt ne míveljen, kin udvarodnak gonosz neve ne keljen, olyan módot találj benne, oda ne adjad neki, ha eszedben veszed, hogy mint egyéb szerelmeskedését hamar elmúlatja, halogasd egy napról másra, és azonközben eljöhetsz onnét. De hogynem búsulásod következzeék miatta, inkább nem tudom, hány volna is, mind oda add. Elsőben az én tetszésemet tudod, hogy megmondtam vala, még mikor az Ormos anyjától értettük, hogy mint vagyon az állapot, hogy eltávozzék onnét az a legény és száját se tartsa fel arra, úgy kevesebb gondod lett volna felőle, de ha immár ez elmúlt és másképpen fordult ez dolog, az mi jobb, azt cselekedjed, édes leányom. Az mint én oda fel megírtam, azok közül az jobbikat válasszad felőle.”⁸⁸

Az anyai érvelés a felhozott házasság ellen saját becsületük és női udvaruk jó hírének megőrzése köré épül: felemlégeti lánya egy korábban hozott rossz döntését, amely már károkat okozott – vagyis ezzel implicite azt mondja, hogy Anna a maga alkalmatlansága miatt jobban teszi, ha inkább rá hallgat. Utána, ennek ellentmondva, az erkölcsi érvek elé helyezi lánya érzéseit és boldogságát, és felajánlja neki a döntés szabadságát, de csak az általa javasolt megoldások (a tárgyalat házasság nyílt elutasítása vagy időhúzással való megakadályozása) közül, ami tehát egyenlő az ő akaratával.

Az anyai felelősség másik jellegzetes területe, ahol Várdai Kata jól teljesített, az egészségügyi tanácsadás és gondoskodás. „Az Istenért az érvágással csak az füled zúgásáért ne élj, míg nagyobb szükséged rá nem leszen, édes leányom. Igen-igen kérlek, hogy azt eltávoztassad, tudom én, hogy az elmúlik, csak valamit erressz az füledbe is, de az érvágás most nem kicsiny dolog volna”⁸⁹ – írta 1622 nyarának vége felé lányának. Anna nemcsak praktikus tanácsokat kért tőle a megfelelő gyógykezelések érdekében, de a betegségek okozta kétségbeesésben felnőtt lányként is a jelenlétére volt szüksége:

„Édes Asszonyom Anyám, ez ilyen nyomorult beteget, mint uram, kegyelmednek meg kellene látogatni. [...] Innen is elküldenék ez mostani időhöz képest kegyelmed eleiben és így mégis meglátogathatna kegyelmed bennünket. Tudom, uram is előbb felgyógyulna, mert azt ételre rábeszelné mégis kegyelmed.”⁹⁰

⁸⁸ Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1622. augusztus 4. MNL OL P 707 no. 9807.

⁸⁹ Várdai Kata Telegdi Annának. Várda, 1622. augusztus 4. MNL OL P 707 no. 9807.

⁹⁰ Telegdi Anna Várdai Katának. Csicsva, 1623. szeptember 14. MNL OL P 707 no. 10875.

Mintha magát gyengének érezné a feladatra, s jobban bízna anyja erejében, erélyességében. Betegségeik naturális beszámolóira bensőséges kapcsolatuk adott lehetőséget:

„Immár azóta rám nem jutott az nyavalya, egy jó orvos asszony addig kente és köté, mert kétszer az mint rám jutott volt, talán harmadszor megholtam volna bele, de talán az én jó Istenem többé rám nem hozza. Uram is, Istennek jóvoltából megkönnyebbedett. Igen izzad, felette szagos verejték megyen ki belőle, oly igen erőtlen, hogy csak annyi ereje sincsen, mint egy kis gyermeknek.”⁹¹

Az anyai tanácsoknál kettejük kommunikációjában azonban sokkal jellemzőbbek az utasítások, miáltal Anna levelei az anyai „parancsolatok” teljesítéséről való alázatos jelentésekké váltak. Leveleinek legtöbbször visszatérő fordulata: „az kegyelmed parancsolatja szerint”, melyet hosszú lista követ a teljesített feladatokról:

„az kegyelmed parancsolatja szerint azután istállóját felkerestem, de bizonyosan írhatom kegyelmednek, hogy ott az pej lovak köziben valók nincsen. [...] Az kiznicert is igen kerestetem, de nem találtak oly olcsót, hanem hatvan pénzen singit, azt eleget vehetünk Kassán, mert oda való posztó méteres vagyon. Csak értsem az kegyelmed parancsolatját, veszek igen szép kiznicert, mint az Lasztóci Marikáé. Kender fejeket küldtem kegyelmednek, ha több kell is, küldhetek. [...] az cinterben az kerekék csináltatására is gondom leszen.”

Majd a levélbe zárt jelentés záróformulája: „Én kegyelmed szolgálóleánya lévén azon leszek, mindenekben kedvesen szolgáljak kegyelmednek.”⁹² Két héttel később, január elején Kassáról így kezdi levelét: „Szerelmes asszonyom, anyám, hogy eddiglen kegyelmednek nem írtam, oka semmi nem egyéb, hanem, hogy kegyelmed rám bízott dolgaiban el nem járhattam hirtelen”⁹³ – vagyis kapcsolatukat is a feladatok teljesítése ütemezte. Ezt követően az egész levél az elvégzett feladatokról számol be: posztóbeszerzésről, hintó fedelének csináltatásáról és kocsmáros szerzéséről. E levelek alkalmazotti jelentésekre emlékeztetnek, ami az özvegy anya határozott irányítása alatt zajló közös gazdálkodás és udvartartás teendőiből eredt.

Anna nagyon igyekezett, hogy anyját minden lehetséges módon „szolgálja”. A „parancs” és a „szolgálat” kifejezései az alá-fölrendeltek korabeli nyelvi protokolljához tartoztak, amely leány és anyja kapcsolatában szorosan összefonódott a szeretettel.⁹⁴ Édesanyjától a besztercebányai országgyűlésre indulva nemrég vált

⁹¹ Telegdi Anna Várdai Katának. Csicsva, 1623. szeptember 14. MNL OL P 707 no. 10874.

⁹² Telegdi Anna Várdai Katának. Varannó, 1620. december 6. MNL OL P 707 no. 10838. A kiznicer egy kelmefajta, sokszor kiznicer posztóként szerepel a forrásokban.

⁹³ Telegdi Anna Várdai Katának. Kassa, 1620. január 7. MNL OL P 707 no. 10839.

⁹⁴ Az apai fegyelmezés és szeretet összekapcsolódására lásd Erdélyi 2019: 674.

el, de naponta levelet és – önmagára emlékeztető – személyes ajándékot küld neki. „Az kalácsot azért küldtem el kegyelmednek, hogy én olyan kalácsot viszek az útra, mégis lássa kegyelmed. Az melyet minthogy én az kegyelmed poharát elhoztam, ím egy ivócsészét küldtem kegyelmednek érette, kegyelmed abból igyék jó alma vizet én egészségémet.”⁹⁵ Noha ekkor egyetlen, kilencéves fia, Ferkó is vele van, távollétében – a szerepeket felcserélve anyjaként – anyjáért aggódik, érte viselt felelőssége miatt büntudatot érez: „én bizony nagy szomorú szívvel vagyok kegyelmed felől gondolkodván, az Isten bár ne adta volna eszembe is jutni ez gyűlésre való menetelemet.”⁹⁶ „Írja kegyelmed, édes Asszonyom, hogy beteges állapottal vagyon kegyelmed, kit bizony látja Isten, magamra vennék, ha lehetséges volna.”⁹⁷ Miközben az idősebb lány kéréseket teljesít, aggódik anyjáért, akit figyelmes ajándékokkal kényeztet, Krisztina inkább szívességeket kér, ajándékokat kap, és a biccsei udvar híreivel szolgál.

A hírszolgáltatás a leányi szolgálatnak azon területe, amelyből a kisebbik lány is igyekezett kivenni a részét.

„Uram ő kegyelme holnaptól egy hétre haza indul, ím hát ha kegyelmednek jó akaratja, megvártatom, csak az egy igazabb hírt üzenhetnék kegyelmednek tőle. Most is, édes szívem, Asszonyom Anyám, Asszonyom ő Nagysága megírta, az mi híreink vannak. Ez után is, az mit hallok még innen, kegyelmednek azt meg is írom.”⁹⁸

Mivel azonban a fejedelem szolgálatában elfoglalt Thurzó Imre egyre ritkábban ment vagy írt haza („Kegyelmednek ide való hírekkel nem tudósíthatom, mert sok ideje, hogy Uram ő kegyelme nem írt”⁹⁹), s az anyós a közszájon forgó hírekről már tudósította nászasszonyát, Krisztina levelei jellemzően a női udvar eseményeire szorítkoztak, vagy kizárólag a kapcsolattartást szolgálták.

Anna igyekezete a hírszolgáltatás területén is kirívó: folyamatosan és mindenről beszámol, amit maga csinált, látott és hallott az udvarban, a városban, útközben, birtokaikon, lakodalmakon és temetéseken. „Kegyelmed parancsolatja szerint Thökölyné asszonyommal¹⁰⁰ ma szemben leszek s mi híreket értek ő kegyelmétől Szepsiből, megírom kegyelmednek.”¹⁰¹ Noha az otthonülő Krisztinánál Anna sokkal mozgékonyabb, intenzívebb társasági életet élt, az udvari és politikai hírek elsődleges forrása neki is a férje volt – „ő kegyelmétől uramtól is még mi híreket érthetek, kegyelmednek értésére adom éjjel-nappal”¹⁰² –, s a hírszolgáltatás is összekapcsolódott az anyjáról való gondoskodással: „Ő felségének

⁹⁵ Telegdi Anna Várdai Katának. Rozgony, 1620. június 21. MNL OL P 707 no. 10847.

⁹⁶ Telegdi Anna Várdai Katának. Rozgony, 1620. június 19. MNL OL P 707 no. 10846.

⁹⁷ Telegdi Anna Várdai Katának. Jászó, s.d. [1618 előtt]. MNL OL P 707 no. 10878.

⁹⁸ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1620. december 13. MNL OL P 707 no. 10662.

⁹⁹ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Zsolnaltva, 1619. október 31. MNL OL P 707 no. 10668.

¹⁰⁰ Czobor Erzsébet és Thurzó György lánya, Thurzó Katalin (1601–1647), 1620-tól késmárki Thököly István felesége.

¹⁰¹ Telegdi Anna Várdai Katának. Biccse, 1620. június 21. MNL OL P 707 no. 10847.

¹⁰² Telegdi Anna Várdai Katának. Varannó, 1621. január 29. MNL OL P 707 no. 10855.

jó újkeresztény doktort hoztak [...], azért írom kegyelmednek, hogy kegyelmed gyakorta vágyott az jó újkeresztény doktorra, s immár közel találja mostan kegyelmed” – írta 1620 tavaszán Kassáról, ahol az udvar mellett több hónapot töltött fiával.¹⁰³

A reciprocitás egy másik szinten is elvárás volt anya és lányai kapcsolatában, nem csak a családi kapcsolatokat jelző és fenntartó rutinszívésségek, -ajándékok, apró szolgálatok, levelek és érzelmek csererendszerében. Az anyai gondoskodás és nevelés fejében egész életével anyja (és a tágabb família) örömét és jó híret kellett előlegeitnie – fogalmazta meg Anna a korabeli felfogást:¹⁰⁴

„Erre az mi földünk felől, én édes Asszonyom Anyám, az kegyelmed szép oktatását, tanítását kegyelmednek mint szerelmes asszonyomnak anyámnak *teljes életemben megszolgálni igyekezem*. Elhiggye kegyelmed, hogy mind magam viselését és egyéb dolgaimban úgy igyekezem magamat hordoznom, hogy mind az én édes nemzetségemnek és mind legfeljebb kegyelmednek becsületére és örömére következzenek, kire Istenemtől kérek segítséget.”¹⁰⁵

A gyermek erényességének és boldogulásának mint a szülői és családi presztízs (ellenkező esetben szégyen) forrásának gondolatát Anna jó eséllyel anyja szájából is sokszor hallotta, ahogy a lányoktól elvárt – és Anna által szintén magáévá tett – erényekre is anyja taníthatta: legyen alázatos és szerény, mert csak így lehet engedelmes gyermek, majd férjét örömmel szolgáló engedelmes feleség.¹⁰⁶ Az anyai fegyelmezést Anna fiatal feleségként is elfogadta: „Édes asszonyom, az mi az dorgálást nézi, ne adja azt az én kegyelmes Istenem, hogy én azt bánám, hanem megtudnám, hogy az anya javát kívánja az ő gyermekének, azért dor[gál], hogy jó legyen.”¹⁰⁷ Vagyis az anyai gondoskodásért cserébe – felnőttkorban is – gyermeki engedmesség és tisztelet járt. Szereteten pedig nem érzéseket értettek, hanem a családi szerepekhez kapcsolódó kötelességek kölcsönös teljesítését.¹⁰⁸ A fegyelmezés tehát összefonódott a szeretet koncepciójával: az anyai szeretettel rokon értelmű kifejezés az anyai intés. A gyermeki szeretet cselekedete pedig az engedmesség, amiből persze az következett, hogy aki ellenszegül, nem szereti anyját vagy apját.

¹⁰³ Telegdi Anna Várdai Katának. Kassa, 1620. május 13. MNL OL P 707 no. 10845.

¹⁰⁴ A kölcsönös és kölcsönös függőséget jelentő szülő-gyerek kapcsolat koncepciójára: Ben-Amos 2000.

¹⁰⁵ Telegdi Anna Várdai Katának. Rozgony, 1620. június 21. MNL OL P 707 no. 10847.

¹⁰⁶ Pollock 1989.

¹⁰⁷ Telegdi Anna Várdai Katának. 1610. „hétfő”. MNL OL P 707 no. 10833.

¹⁰⁸ A szeretet mint kölcsönös kötelesség kora újkori koncepciójára férj-feleség viszonylatban: Barclay 2011: 32.

HARAG ÉS SZORONGÁS

Vajon miért volt Telegdi Annának egyúttal szüksége ebben az anyjával nagyon szorosán összefonódó, intenzív és meghitt kapcsolatban alárendeltsége és alázatossága ily látványos hangsúlyozására? Konfliktusaik nyelvezetét megfigyelve a kapcsolatukról folytatott alkudozás folyamatába nyerünk bepillantást:

„Édes Asszonyom Anyám, kegyelmed énrólam igen elfeledkezett, hogy kegyelmed, Édes Asszonyom, ennyi időtől fogva, nekem semmit nem írt. Édes Asszonyom, kegyelmed ne tulajdonítsa az én vétkemet vakmerőségemnek, hanem, Édes Asszonyom, az én gorombaságomnak, mert látja az Úr Isten, hogy akaratommal nem vétenék kegyelmednek. Bizony, Édes Asszonyom, most is Várdából oly nagy szívem fájdalommal jöttem el, hogy kegyelmed haragudott rám.”¹⁰⁹

Anna legkorábbi, 19 évesen írt levelében, miközben eljuttassa az engedelmes leány rá osztott hagyományos szerepét, ennek protokolláris nyelvi és hatalmi keretei között lavírozva igyekszik kifejezni érzéseit és véleményét. A történetekről annyi derül ki, hogy valamilyen nézeteltérésük az anyát haragra gerjesztette, aki a kapcsolat megszakításával büntette otthonról időközben távozó lányát. Utóbb levelében anyja haragjáért Anna önmagát okolja, csupán vétkét igyekszik azzal enyhíteni, hogy a legfőbb parancs, a gyermeki engedelmesség – azaz a szülők iránti szeretet cselekedete –, ellen nem vétett, csak „gorombán”, azaz nevetlenül vagy durván viselkedett. Ezután azonban nem könyörög nyíltan bocsánatért – ami az anya-lány kapcsolat és levélírás protokollja szerint az alárendeltség megerősítésével a békesség helyreállításának bevett eszköze volt –, ehelyett anyja haragja miatti szomorúságát hangsúlyozza.¹¹⁰ Vagyis kiélezett helyzetben az alázatosság nyelvéről az anyja által rutinszerűen használt érzelmes nyelvezetre váltott, saját „fegyverét” fordítva anyja ellen.¹¹¹ Vajon érzelmei bemutatásával anyja szívére próbált hatni, bocsánatát ezúton kiérdemelni? Vagy az anyai haragot jogosnak tartotta ugyan, de keresztényietlen haragtartása (amelyet szóvá is tett levelében) felháborította, amit azonban legfeljebb szomorúsággá szelídítve fejezhetett ki? Anna bizonyára azért nem kért bocsánatot, mert nem bízott abban, hogy megalázkodásából anyja felemeli magához, és megbocsát neki. Nyilván tapasztalatból tudta, hogy szeretetét úgy tudja visszaszerezni, ha türelmesen vár, s anyja haragja majd idővel elcsitul.

A hirtelen haragú anyja még tíz évvel később, az érett asszony és anyja Telegdi Annát is ugyanígy, szeretetmegvonással, haragtartással, a kapcsolat megszakításával büntette, ha nem azt tette, amit elvárt tőle. Az 1622 januárjának végén, a Thurzók bicsei udvarában keletkezett konfliktust követően mindkettejük

¹⁰⁹ Telegdi Anna Várdai Katának. Jászó, 1610. „csütörtök”. MNL OL P 707 no. 10832.

¹¹⁰ Daybell 2015: 513.

¹¹¹ Ezt érdekes összevetni Kálnoki Borbála és lánya, Zsuzsanna esetével, ahol utóbbi az anyai harag idején is megőrzi alázas hangját. Lásd jelen számban Papp Kinga tanulmányát.

levelét ismerjük. Várdai Kata veje, Thurzó Imre temetésére utazott Biccseré, ahol kisebbik lánya várandósan és egy kisleánnyal maradt özvegy. A Biccseről férjével együtt távozó Anna után anyja az alábbi sorokat küldte: „Megítélheted azért, az mi meglett, ugyan meglett, hanem immár engem, anyádat nehézségre indítottál, Istenedet ne kesergessed se szóddal, sem cselekedetteddel, mert úgy általút leszen, ki jobb volna nem születni, hogysen Istentől elszakadni embernek.”¹¹² Az anya az érzelmek és a tekintély nyelvén egyszerre érvel: egyfelől a haragjáról beszél, amit a lánya miatt érez, másfelől arra emlékezteti Annát, hogy a szülők iránti engedetlenség Isten elleni véték – ami nyilván érvelése kötött forгатókönyve volt, hiszen Anna az előző levelében az engedetlenség vádja alól menti magát. Azóta sem szűnő haragját ebben a levélben – talán a konfliktus másnapján írta saját kézzel – a szeretet szokásos nyelvének elmaradása is jelzi. Megszólításában szűkszavúbb a jókívánság, az aláírásból is hiányzik a bevett szeretetnyelv: „Az te szeretettel való édesanyád, édes lányom, míg él” helyett csak annyi: „Az te anyád, míg él”. Mondatai keményen kopognak, elmaradnak az „édes lányom” vagy „édes gyermekem” megszólítások, amelyek egy-egy újabb gondolatsort szoktak indítani. Vagyis az anya szeretetmegvonással bünteti felnőtt leányát. Ma ezt a pszichológia érzelmi zsarolásnak nevezi: a bántalmazó célja a félelemkeltés és elbizonytalanítás, amely a bántalmazott megfelelési vágyát (hogy biztonságát és a szeretetet máskor ne veszítse el) növeli, büntudatot kelt benne, és önbecsülését rombolja.¹¹³ Várdai Kata ezzel csupán a feltételes szülői szeretetnek a kora újkorban bevett azon gyakorlatát alkalmazta (szemben a feltétlen szeretet mai elvárásával), amit jól mutatnak a szülői végrendelek, amelyek – házasság, vallás, karrier terén – a szülői akarat végrehajtásához kötik az örökség átadását, vagyis az engedetlen, ezáltal szeretetükre érdemtelenné vált gyermekeiket a szülők kitagadhatják és időnként ki is tagadják örökségükből.¹¹⁴

Várdai Kata a feltehetően később írt utóiratban is jelzi nem szűnő neheztelését: „Kis Ferkót igen emlegetik itt, az asszony, ha még itt esett volna, jobban megajándékozták volna.” Vagyis jobb lett volna, ha Anna a kisfiával, Ferkóval nem távozott volna oly hirtelen a biccsei udvarból. Anna e sorokkal felelt anyjának:

„kegyelmed írja azt, hogy énrám szorult volna most kegyelmed, és mégis eljöttem, azért édes Asszonyom Anyám, minthogy sok híret mondtam rajta, hogy oka nem vagyok az eljövetelemnek annyi részből, hogy se nem írogattam uramnak felőle, se nem üzentem, se pedig szómmal nem hívám [...]. Az én hitemre, csak kegyelmed parancsolta volna, ott maradtam volna, de mivel kegyelmed nagy felgerjedett haragjából

¹¹² Várdai Kata Telegdi Annának. Biccse, 1622. „hétfő”. MNL OL P 707 no. 9805.

¹¹³ Forward–Frazier 2018.

¹¹⁴ Például Apor Péter engedetlensége miatt kitagadja nagyobbik fiát, Jánost, lásd jelen számban Papp Kinga tanulmányát. Esterházy Miklóst – a temetési beszédeiben fennmaradt történet szerint – kitagadta apja, amikor a jezsuita gimnáziumban 1601-ben katolizált. Thurzó György nádor pedig végrendeletében (1615) úgy rendelkezik, hogy „az atyai tanításról, intésről és szeretetről megfelelkező” fiai és lányai, vagyis akik nem maradnak meg az evangélikus hitben, nem kapják meg örökségüket (Peres 2014: 194).

üzene, hogyha elindultunk, jöjjünk el immár, ez okon nem tudnék mit üzennem, hanem csak megkeseredvén úgy indultunk el, sőt bizony Teplicén¹¹⁵ is fő okáért azért maradtam volt aznap estére még, hogy netalán megtérvén az kegyelmed anyai szíve, visszahívat onnan, csak Sterecenbe¹¹⁶ jöttem és úgy vártam, ha kegyelmed üzen, de hogy magamtól vissza nem tértem, sőt, hogy ott is nem maradtam, az volt az oka, hogy nem gyermek lévén onnan búcsút adván, szégyenlettem volna, mindazáltal itt is bizony legfő oka az volt, hogy késtem, hogy vártam az kegyelmed parancsolatját és hozzám hajló anyai szívet, de nincsen mit tennem, az mit meg kellett cselekednem, mindeneket megcselekedtem, immár nem tudok mit cselekednem, kivel engesztelhessem az kegyelmed nehézségét, hanem csak Istent kérem, hogy engesztelje hozzám az kegyelmed szívet, hogy az mikor láthassam kedves szemét, ha addig meg nem halok, míg kegyelmed haza jő, csak az legnehezebb, hogy ilyen messze földre ilyen nehéz szívvel kell mennem, de úgy kell lenni, mint Isten akarta. Engem, ki édes atyámtól egyetlenegy gyermeke maradván, ilyen búval éljek és elvetett legyek, nem egyébtől, hanem édes anyámtól, mondom, legyen úgy, mint Isten rendelte.”¹¹⁷

Anna ebben a levelében sem kér bocsánatot, az alávetettség alázatos nyelve helyett az anyai dührohamok idején érzelmes nyelvre vált, így próbálja megnyugtatni anyját: szorongva várja az anyai szeretet visszanyerését, de tudja, hogy ez nem rajta múlik, ő tehetetlen ebben a helyzetben. A „békés” időszakokban szélsőséges alázatossága, azaz alárendeltségének megjelenítése tehát ezeknek az anyai indulatkitöréseknek, szeretetmegvonásoknak az elkerülését célozta, vagyis a túlélést szolgáló önvédelmi reakció volt.

Az anya aztán továbbra is gyerekesen, durcásan hallgat, amivel lányában féltelmet, bizonytalanságot és bűntudatot ébreszt. Ezért Anna – ahelyett hogy haragudna és ennek hangot is adna – önmagát is meglepő nagy szomorúságot emleget (az érzelmileg bántalmazottak félelemmel vegyes bűntudata, lehangoltsága jeleként), s kénytelen szerepcserével anyjaként aggódni távol lévő anyjáért és születés előtt álló féltestvére, Krisztina sorsáért.¹¹⁸ Három nap múlva ezt írta Várdai Katának:

„Csak indulásunk előtt egy nappal is tudósítottam vala kegyelmedet és szerelmes aszszonyomat öcsémet egészségemről, noha arra is válaszom nem jöve, kit mire véljek, nem tudom. Kegyelmedet kérem, az én szolgálatomért kegyelmed tudósítson maga és az édes öcsém felől, mert bizony oly nagy búval voltam, csak tegnap is az nagy bánat úgy rám esett volt az édes öcsém felől gondolkodván. Én azt remélem, talán

¹¹⁵ Trencsénteplic (Trenčianske Teplice, Trencsén megye, Szlovákia).

¹¹⁶ Sztrecsény (Strečno, Trencsén megye, Szlovákia) a Vág bal partján.

¹¹⁷ Telegdi Anna Várdai Katának. Szucsány, 1622. február 1. MNL OL P 707 no. 10861.

¹¹⁸ Várdai Kata végül március 13-a előtt elmegey, Krisztina születését tehát nem várta meg, lásd Krisztina hozzá írott levelét március 13-ról, amelyben hazaéréséről kérdezi: MNL OL P 707 no. 10708. Anna az utak járhatatlansága miatt aggódik a közelgő tavaszi árvizek miatt, lásd levelét anyjához, Kassa, 1622. március 1. MNL OL P 707 no. 10865.

tegnapnál tovább nem rejte állapotját, ki felől az Istenért, édes Asszonyom Anyám, kegyelmed tudósítson. Kegyelmednek is mikor leszen alájöve tele, mert csak gondolkodnom is róla nehéz, hogy kegyelmednek azon az földön nincs az hova menjen.”¹¹⁹

Még majdnem két héttel később, 1622. február 16-án is hasonló érzéseknek, érthetetlen bánatnak és aggodalomnak ad hangot:

„Én nem tudom, mi dolog legyen, az szívemnek oly nagy nehézsége vagyok miatta, kegyelmetektől eljöttem, hogy csak nem tudok hova lenni, immár csak érthetném az édes öcsém, ha elhozá, attól a terhétől megmenekedék-e, úgy tetszenék, mintha magam hoznám el, úgy megkönnyedném.”¹²⁰

A konfliktus tárgya mindössze a Biccse tartózkodás időtartama volt. Ugyanez történt egy évvel korábban, amikor Várdai Kata, Anna és Ferkő Krisztina első szülésére érkezett Zsolnalitvára. A kis Thurzó Erzsébet megszületése után (1621. február 25.) Nyáry István kétnaponta sürgette feleségét az indulásra – a folyamatban lévő béketárgyalások sejtethető kudarca és a háború várható kiújulása miatt –, de Várdai Kata beleegyezése nélkül nem mertek mozdulni:

„Én édes, szerelmes lelkem, immár egynéhányszor írtam, hogy nekem azt megírjad, ha Asszonyom késik-e oda vagy nem, mert én tégedet soha bizony ott nem hagylak, azért az Istenért kérek, nekem mindjárt írd meg, édes lelkem, hadd menjek éretted, most az ideje annak. [...] az gyermeket is úgy félttem most annyi sok himlősök között, hogy soha talán úgy nem féltettem. Más az, hogy igen fáj azon az én szívem, az mint hallom, mint bánik veled Asszonyom ott fenn, nem varannai jószágért, de az Isten úgy adja életemet, hogy minden jószágomért sem hagynálak oda mellette hűvétig, mert csak egyszor kell élni ez világot, nem kétszer.”¹²¹

Majd március 4-én:

„énnekem, édes lelkem, éjjel-nappal csak te reád vagyok gondom, mert nem jól vagyok az dolog, bizony csak hogy nem írhatom meg. Asszonyomnak ő Nagyságának én szómmal mondd alázatos szolgálatomat, az Istenért ne késsék ő Nagysága, mert úgy lehet soha bizony Várdában nem jó, ne mulassa el az élő Istenért most az alkalmatosságot, mert bizony míg él is ő Nagysága, keservesen megbánja és siratja. [...] ő Nagysága lássa, ha szót nem fogad, de az míg lehet, bizony tégedet édes gyermekemmel együtt senki rabjává nem teszek.”¹²²

¹¹⁹ Telegdi Anna Várdai Katának. 1622. február 4. MNL OL P 707 no. 10862.

¹²⁰ MNL OL P 707 no. 10864.

¹²¹ Nyáry István Telegdi Annának. 1621. március 2. MNL OL P 707 no. 9671.

¹²² Még egy levél március 7-én ugyanerről, amikor tehát még mindig Zsolnalitván vannak. MNL OL P 707 no. 9672–9673.

Várdai Kata önkényeskedik lányával, aki – minthogy azonosul vele, és függ tőle – nem tudja megvédeni magát, ezért férje próbálkozik helyette: fáj látnia a bántalmazást és felesége szorongását. Miután 1621. január végén végül megszöktette Biccseről Annát, ezzel békíti anyósát: „Nagyságodat kérem, ne haragudjék az én szerelmes atyámfíára, mert ok nélkül szenvedni látja az Úr Isten az Nagyságod neheztelését, én is úgy szolgálhatok jó szívvel Nagyságodnak érette.”¹²³ Közben pedig arra inti Katát, hogy neki szülés előtt álló kisebbik lánya mellett a helye: „Az mi pedig azt illeti, hogy Nagyságod nem akarna késni itt fenn, az Nagyságod jó akarata, de nem látom módját, hogy Nagyságod onnét most eljöhessen, mivel immár Asszonyom Húgomnak is nagyobb keserűségére esnék az Nagyságod eljövése.”¹²⁴ Feleségét Nyáry talán tudatosan szeretné leválasztani az anyjáról, ezért Annát nem sokkal ezután a betegeskedő fejedelemné, Károlyi Zsuzsanna körüli szolgálatra sűrgeti, noha hiábavalóan: „semmit se késél, írj be mindjárt, mert most Asszonyunk ő felsége körül senki nincsen, nem is volna jó, ha akkor itt benn nem volnál Asszonyunk mellett.”¹²⁵ Anna feleségszerepét – és feltehetően anyaszerepét is – a rettentően birtokló módon szerető anya nehezen tolerálta. Az anyai érzelmi bántalmazás ellen szélsőséges megfeleléssel védekező felnőtt leány ezért bizonyos helyzetekben kisgyermekszerepbe kényszerül („nem gyermek lévén” – próbál szembeszegülni anyja ez irányú törekvésének), ami megnehezítette számára egyéb kötelességei és szerepei betöltését.

Várdai Kata persze a kisebbik lánya meggyőzésére is bevettette az érzelmi zsarolást, Krisztinának azonban – a két család és „két anya” közötti hídszerepében – nagyobb tér jutott manőverezésre. Várdai Kata – bizonyára saját gyermekkori traumái és tanult viselkedési sémái miatt – nem volt képes lányai érzelmi szükségleteinek megbízható kielégítésére, anyai tekintélyét azonban, amikor veszélyeztetve érezte, azonnal és hevesen védelmezte. Midőn kisebbik lányát anyai szeretete megvonásával fenyegette, ha vallását férje hatására – reformátusról evangélikusra – megváltoztatja, tulajdonképpen a maga hatalmát és presztízsét védte:

„Kérem kegyelmedet, édes szívem, Asszonyom Anyám, hogy kegyelmed ne nehezteljen én reám abból az hit dolgából, mert én megismertem az én Istenemet és az igaz vallásban akarok megmaradni, mert én az magam fejétől nem cselekedtem, hanem az Szentírást olvastam és az szerint hiszem. Édes szívem, Asszonyom Anyám, értem azt is az kegyelmed leveléből, hogy kegyelmed Erdődyné asszonyomat¹²⁶ veti például, előbbeni Erdődy uram, még midőn el nem vette volt, bevették az kezét és

¹²³ Nyáry István Várdai Katának. Szucsány, 1622. február 1. MNL OL P 707 no. 10659.

¹²⁴ Nyáry István Várdai Katának. Szucsány, 1622. február 1. MNL OL P 707 no. 10659.

¹²⁵ Nyáry István Telegdi Annának. Kassa, 1621. március 20. MNL OL P 707 no. 9674. Anna végül nem ment az udvarba: „Asszonyunk ő felsége felette igen igen beteges állapottal vagyon, ugyan nem tudom, mikor volt volna ilyen igen nehezen, most nem ártott volna, édes lelkem, ha itt benn voltál volna mellette, mert sehol senki nincsen.” Nyáry István Telegdi Annának. Kassa, 1621. április 1. MNL OL P 707 no. 9678.

¹²⁶ Thurzó György és Czobor Erzsébet lánya, Thurzó Borbála; első férje Erdődy Kristóf, akivel 1612-ben kötött házasságot.

hitlevelet adott magáról, hogy hitében meg nem bántja. Édes szívem, Asszonyom Anyám, írta kegyelmed azt is, hogy Thökölyné Asszonyom¹²⁷ is el nem hagyá, mert édes szívem, Asszonyom Anyám őrá is gondjuk volt. Írta kegyelmed levelében azt is, hogy a kegyelmed anyai intését elfelejtettem. Ne adja Isten, hogy én az kegyelmed anyai intéséről elfelejtkezném egyébből, hanem ebből tartoztam az én Istenemnek, másból én valamíg élek, tiszta szívűből igyekezek szolgálni kegyelmednek.”¹²⁸

Az érzelmi zsarolás bevett forgatókönyve szerint Várdai Kata először félelmet kelt lányában, akit engedetlenséggel vádol, s ezért felfüggeszti anyai szeretetét („ne nehezteljen én reám”). Utána inkább az észére vagy talán a féltékenységére próbál hatni, amikor Krisztina sógornőit, Thurzó Borbálát és Katalint (a katolikus Erdődy Kristóf és a református Thököly István feleségeit) emlegeti fel példaként, mint akik vallásilag vegyes házasságban is megőrizhették szüleiktől kapott evangélikus hitüket.¹²⁹ Végül – a manipulátorok szokásos módszerével – bűntudatot ébreszt lányában, akit azzal vádol, hogy az ő vallásos nevelését semmibe veszi („anyai intéséről elfelejtkezném”), és ezzel megfeledeznek leányi kötelességéről.¹³⁰

Várdai Kata számára lánya vallása mindenekelőtt hatalmi kérdés, a tét anyai tekintélyének megőrzése. A Thurzó lányok felemlegetése nyilván Czobor Erzsébetnek is szóló üzenet, akinek nagy rálátása lehetett Krisztina és anyja levelezésére: ha a saját lányai asszonyként megmaradhattak régi hitükön, Kata lányának is joga van ehhez, vallásában ne háborgassák. Ha Krisztina személyes hite fontos lett volna anyja számára, akkor talán nem adta volna először evangélikus, másodszor pedig katolikus főúrhoz.

Krisztina a zsarolásra magabiztosan reagál, ami azt mutatja, hogy nincs olyan szoros függésben anyjától, mint nővére, ezért meg tudja védeni magát. Megnyugtatóására a bizonyára tőle is hallott lecke iskolás felmondásával tesz kísérletet. Vagyis a korabeli polemikus diskurzusok érvelését ismételve – egyébként egyáltalán nem tűnve butácskának – a hitbéli választás egyetlen legitimnek tartott okára, az igazság megismerésére hivatkozik, amelynek ráadásul a Szentírás olvasása – azaz nem csoda, hanem intellektuális tevékenység – révén jutott

¹²⁷ Czobor Erzsébet és Thurzó György lánya, Thurzó Katalin (1601–1647), 1620-tól késmárki Thököly István felesége.

¹²⁸ Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1620. április 4. MNL OL P 707 no. 10693.

¹²⁹ Thurzó Borbála felekezeti hovatartozásáról annyit tudunk, hogy második férje, Draskovics János mellett katolizált. Első férje, Erdődy Kristóf, a nagyszombati káptalani templomban van eltemetve, vagyis ő halála idején katolikus volt, viszont Thurzó Katalin több forrás szerint is evangélikus maradt, evangélikus kiadványokat támogatott. Benda Borbálának köszönöm az információkat.

¹³⁰ Az érzelmi zsarolásban a félelemkeltés, a kötelességmulasztás és a bűntudat érzésének felkeltése révén érik el a zsarolók, hogy akaratukat teljesítsék (az áldozat inkább ezt választja, mint a negatív érzelmek megélését) (Forward–Frazier 2018).

a birtokába.¹³¹ Röviden tehát azt állítja: nem változtat a gyermekkorában bibliaolvasással megismert református igazság követésén. Levelét ezzel zárja:

„Édes szívem, Asszonyom Anyám, írta kegyelmed, hogy az én szerelmes uram sok szerencsén jár, hiszem az én Istenemet, hogy őkegyelmét minden gonosztól megtoltalmazza, és ha mi történnék, kit az én Istenem magam érném, hiszem az én Istenemet, hogy kegyelmed azért az kegyelmed anyai szeretetét én rólam meg nem vonja.”¹³²

Ez utóbbi mondattal látszólag letér korábbi érvelése útjáról, miszerint hite csak az igazság ismeretére épülő szabad döntésen alapulhat, és inkább a családi kötelek hatásáról, férje és anyja rá nehezedő ellentétes nyomásáról, azaz tényleges helyzetéről beszél, amit a feltételes mód használata tesz lehetővé számára. Itt tulajdonképpen ugyanazt mondja a saját szavaival, amit a női megtérés Pázmány Péter-féle elbeszéléseiből is tudhatott:¹³³ a felismert igazság követésének útjában a családi kényszerek állnak. Miközben pedig e belső dráma feloldására az érsek a transzcendens erőket hívja segítségül, Krisztina a feltétlen anyai szeretet lehetőségét fogalmazza meg, és kéri egyúttal erre haraggal eltelt anyját – továbbra is feltételes módban – a maga esetleges engedetlensége (azaz áttérése) esetére.¹³⁴ A kora újkorban tehát egyszerre létezett a feltételekhez kötött szülői (apai) és a feltétlen anyai szeretet ideája, amellyel ügyesen manipulálva Krisztina igyekezett némi mozgásteret szert tenni anyjával szemben. Mivel a szembeszegülés okaként Isten iránti kötelességeire hivatkozik („ebből tartoztam az én Istenemnek”), Várdai Kata Istennel találja szemben magát. Eközben persze az is nyilvánvaló, hogy a nagyobb mozgásteret anyjával szemben Krisztina számára a két családja közötti köztes helyzet teremtette meg.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az anya-lány kapcsolat kulturális kontextusát az otthon tere jelentette, jelen esetben az arisztokrata női udvartartásoké. A felnőtt lányok és anyjuk levelezései élesen kirajolták ezt az alternatív női szociális teret, amely a hegemon patrilineáris családmóddal mellett létezett. Ez a női kapcsolatháló egy pragmatikus és bensőséges rokonságot jelentett, amelynek központi alakjai az anyák, illetve lányaik és menyek voltak. Az intenzív családi levelezés rámutatott a felnőtt lányok életében

¹³¹ Ez a korabeli protestáns és katolikus, női és férfi konverzió-elbeszélések érvelése (Erdélyi 2015).

¹³² Nyáry Krisztina Várdai Katának. Biccse, 1620. április 4. MNL OL P 707 no. 10693.

¹³³ Pázmány *Nyolc okok* című írására gondolok, amelyet Révay Judit megtérítésére írt (Erdélyi 2015: 476).

¹³⁴ Nem tudjuk, valójában mi történt, de elképzelhető, hogy volt törekvés Biccsén Krisztina áttéréseire. Végül Esterházy Miklós feleségeként lett katolikus még 1624-ben.

az anyakapcsolat centrális szerepére, de egyúttal arra is, hogy az anya-lány kapcsolatot (is) érdemes a tágabb családi kapcsolatháló részeként vizsgálni. A két lánynak a családban elfoglalt, nagyon különböző pozíciója anyjukhoz fűződő kapcsolatukat is módosította. Telegdi Anna és mostohatestvére, Nyáry István házassága a szülői és férji család egybeolvadását jelentette, amit fokozott az ifjú házaspár otthon maradása „anyjukkal” – ez a lány alárendeltségét anyjával szemben a végletekig fokozta. A férje családjához költöző Nyáry Krisztina ezzel szemben nagyobb mozgástérhez jutott a két család közötti klasszikus hídszerepben manőverezve. A férj, Nyáry István szerette és gondoskodással vette körül feleségét, de Várdai Kata családfősege s a maga alárendeltsége miatt neki is csupán korlátozott eszközei voltak arra, hogy az anya bántalmazó magatartásától, érzelmi zsarolásától és indulatkitöréseitől feleségét megvédje.

A fentiekben egy bensőséges, érzelmekkel telített anya-lány kapcsolatot rekonstruáltunk, amelynek kialakulása tehát a 17. században is lehetséges volt a családi kollektív levelezés és térhasználat ellenére is. Az episztoláris nyelvezet hézagjaiban ugyanis anya és nagyobbik lánya spontán elszólásai a szoros kötődést, a másik hiányát, a személyes találkozás vágyát és a kettejük közötti bizalmat fejezték ki. De az intimitás megteremtésének egyéb eszközeivel is éltek, mint például a testbeszéd írásbeli ábrázolásával, testmetaforákkal, amelyek a szóbeliségre alapozott kultúrában az írásbeli kommunikációt és az érzelmek kifejezését – a szóbeliséget imitálva – hitelesebbé tette. Leveleik bensőséges jellege, egymás iránti szeretetük kifejezése a levelek kollektív szerzősége és olvasása révén egyúttal az anya- és a lányszerep nyilvános színrevitelei is voltak. Noha Várdai Kata feleségszerepét nem szívesen hangsúlyozta (gondoljunk férjei panaszára), anyakénti önmegjelenítése fontos volt számára, az anyaság mint életének értelmet adó szerep jelenik meg leveleiben („ti vagytok én szemem világa”).

Várdai Kata anyaszerepben azért is jelenhetett meg élesebb kontúrokkal, mert özvegyként családfői szerepet játszott az itt vizsgált másfél évtizedben. Anyai teljesítményét így nem korlátozta a korabeli arisztokrata nők identitásában nagyon meghatározó feleségszerep. 37 évesen egy újabb házasság helyett lányai férjhez adásával foglalkozott (az egyik vő ráadásul már házon belül volt), ami révén megőrizhette a családfői szereppel járó nagyobb önállóságát, miközben mostoha-fia-veje hatékonyan képviselte a család érdekeit az erdélyi fejedelem udvarában.

A családi levelezés szoros olvasása során megfigyelhettük, hogy a szeretet a családi szerepekhez kötött kötelességek teljesítését jelentette, tehát nem érzéseket, hanem tetteket. A kora újkorban a gyermek szülei iránti szeretete engedelmes viselkedésével volt egyenértékű. A bensőséges egymásra hangolódás (horizontális közelség) azért jelenhetett meg egyszerre a nagy alárendeltség pozíciójával (vertikális távolsággal), mert Telegdi Anna előírt leányi engedmességre „rájátszó” szélsőséges alázatossága anyjával szemben így tulajdonképpen a szeretet kifejezésének egy formája volt, egyúttal Anna konfliktuskerülő, túlélési stratégiája az anyai dühkitörések ellenében. A konfliktusok megvitatása során ugyanakkor érzelmes nyelvezetre váltott, amely az anya kiengesztelésének, felfüggesztett

szeretete visszaszerzésének eszközéül szolgált. Ezekben a játszmákban, anyja gyerekes duzzogása idején tehát neki kellett magára vállalnia a szerető anya szerepét.¹³⁵ Nővérével ellentétben húga, Krisztina a szeretet nyelvén szólította meg anyját, noha kapcsolatuk kevésbé volt bensőséges.

A levélírást érzelmi gyakorlatnak tekintve megfigyelhettük továbbá, ahogy Várdai Kata az érzelmes nyelvezetet nem a személyes feltárulkozásra használta (s ennyiben női levélíró kortársaitól nem különbözött), sokkal inkább arra, hogy lányát meggyőzze, engedelmességét, akár érzelmi zsarolással, kikényszerítse.¹³⁶ Így Telegdi Anna előírt leányi engedelmességre „rájátszó” szélsőséges alázatossága nemcsak a kötelességek teljesítését – azaz nem érzéseket, hanem tetteket – jelentő szeretet kifejezésének egy formája volt, hanem egyúttal túlélési stratégiája az anyai dühkitörések és szeretetmegvonás elkerülésére. Anna szoros kapcsolatuk ellenére sem tudta negatív érzelmeit (féltékenység, harag, felháborodás) nyíltan kifejezni anyjának. Nemcsak azért, mert erre a hierarchikus kapcsolatban általában csak a feljebbvaló félnek van lehetősége, hanem azért sem, mert anyja gyakran szabadjára engedett haragja a kettejük közötti biztonságos kötődésnek és Anna magabiztosságának kialakulását is gátolta. Így az idősebb lány sokszor gyerekesen viselkedő anyja mellett rendszeresen anyaszerepbe került (ő aggódott érte).

A felnőtt lány és anya kapcsolata nagyon változatos tapasztalatokat és gyakorlatokat jelentett, ami részben azzal magyarázható, hogy arisztokrata közegben a magcsalád, a família (vagyis az oldalági és leszármazási vérrokonság) és a tágabb arisztokrata kapcsolatháló – amelynek kusza viszonyait a mai magcsalád kategóriáival fejezték ki (mindenki egymás anyja/apja, fia/lánya, nénye/bátyja) – egymásba fonódott. Várdai Kata viszonyában Telegdi Annával a közös háztartás, a közös térhasználat, a közös gazdálkodás és a közös gyermeknevelés hozott létre szoros érzelmi köteléket. Kisebbik lányával ugyanakkor a vérségi kapcsolat a földrajzi távolságot is áthidalva teremtette meg az összetartozás érzésének (ha nem is a közeli intimitásnak) a lehetőségét, amelyet a levelekbe írt érzelmek, ajándékok, szolgálók kölcsönös cseréje aktivált. A családi levelezés sűrű olvasatának általános tanulsága, hogy a szerető anya és az engedelmes leány domináns koncepciói hatottak ugyan anya és lányai kapcsolatára, de azt a mindennapi egyezkedések, az érzelmi és hatalmi interakciók is nagymértékben formálták.

Végezetül arra a kérdésre, hogy Várdai Kata jó anya volt-e, a válaszem egyértelmű igen. Korabeli értelemben ugyanis jó anya volt, aki teljesítette az anyasággal járó kötelességeit. A feltétlen anyai szeretet koncepciója mellett a korban a feltételes szülői szeretet is elfogadott volt, s Várdai Kata ennek megadása mellett

¹³⁵ Itt Eric Berne elméletét alkalmazom az emberi kapcsolatokat meghatározó játszmákról, amely szerint az interakciókban a felek felváltva töltenek be a múltbeli sémákat ismétlő gyermeki vagy szülői, illetve a jelenre reagáló, azt elemző felnőtt szerepet (énállapotot) (Berne 2013).

¹³⁶ E tekintetben inkább a 17. század végi francia levélíró, Mme de Sévigné a kivételes, akitől az ironikus önreflexió sem volt idegen (Farrell 1991: 161). Az anyai meggyőzés és ellenőrzés játszott a fő szerepet ezzel szemben Mária Terézia és francia királynéva lett lánya, Mária Antónia levelezésében (Wolff 2003).

mindent megtett lányai boldogulásáért, ami a korabeli nevelés célja volt.¹³⁷ Ez persze korántsem azonos a gyermekek boldogságával és szabadságával, amelyet a ma elfogadott pszichológiai paradigma jegyében mi fontosnak tartunk. Várdai Kata lányai a 17. század első felében azzá váltak, amivé határozott anyjuk faragta őket: az érzékeny Telegdi Anna anyja „engedelmes szolgálóleánya”, Nyáry Krisztina egy nádorfi, majd egy nádor feleségéként az ország első asszonya lett. A mozgékony Annának túl szűknek, hűgának pedig talán túl bőnek bizonyult az anyjuk által rájuk osztott szerep. A lányok élete elsősorban nem saját, hanem – narcisztikus személyiségjegyeket felmutató – anyjuk igényeit tükrözi: Várdai Kata nagyobbik lányától elsősorban gondoskodást várt, Krisztina kiházásításaival pedig saját társadalmi ambícióit elégítette ki.¹³⁸

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 707 Zichy család levéltára. Levelezés.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Fol. Hung. 2638/2. Magyar asszonyok könyvtárának levélmásolat gyűjteménye.

Benda Kálmán (szerk.) 1975: *Nyáry Pál és Várdai Kata levelezése 1600–1607*. Kisvárdai Vármúzeum, Debrecen.

Deák Farkas (szerk.) 1879: *Magyar hölgyek levelei 1515–1709*. MTA, Budapest.

Eckhardt Sándor (szerk.) 1944: *Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a 16. század végétől*. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.

Bailey, Joanne 2007: Reassessing Parenting in Eighteenth-century England. In: Foyster, Elizabeth – Berry, Helen (eds): *The Family in Early Modern England*. Cambridge University Press, Cambridge, 209–232.

¹³⁷ Jól látszik ez a végrendeletekben is. Esterházy Miklós több végrendeletében is sokat foglalkozik fia erkölcsi nevelésével, amelynek célja a fiú anyagi jóléte, sikere, boldogulása volt (Erdélyi 2019: 665).

¹³⁸ A narcisztikus személyiségjegyek közé tartozik a saját felsőbbrendűség tudatában mások érzéseinek és igényeinek a semmibevétele, az emberek kihasználása (Ronningstam 2005: 76). A szeretetre és csodálatra vonatkozó túlzott, narcisztikus igényével és manipulatív gyakorlataival magyarázható tehát az is (nem pedig írástudása elégtelenségével), hogy Várdai Kata alig válaszolt férjei szerelmes leveleire.

- Barclay, Katie 2011: *Love, Intimacy and Power. Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650–1850*. Manchester University Press, Manchester–New York.
- Barclay, Katie 2017: Performance and Performativity. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. Routledge, London–New York, 14–17.
- Ben-Amos, Ilana 2000: Reciprocal Bonding: Parents and Their Offsprings in Early Modern England. *Journal of Family History* (25.) 3. 291–312.
- Berne, Eric 2013: *Emberi játszmák*. Háttér, Budapest.
- Bódai Dalma 2019: Szülői szerepek és gondoskodás: Czobor Erzsébet mint anya és mostohaanya. In Erdélyi Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850*. MTA BTK, Budapest, 91–111.
- Broomhall, Susan 2015: My Daughter, My Dear: The Correspondence of Catherine de Medici and Elisabeth de Valois. *Women's History Review* (24.) 4. 548–569.
- Broomhall, Susan – Van Gent, Jacqueline 2009: Corresponding Affections: Emotional Exchange among Siblings in the Nassau Family. *Journal of Family History* (34.) 2. 143–165.
- Broomhall, Susan – Van Gent, Jacqueline 2016: *Gender, Power and Identity in the Early Modern House of Orange-Nassau*. Routledge, London–New York.
- Chabot, Isabelle 1999: Seconde nozze e identità materna nella Firenze del tardo medioevo. In: Seidel Menchi, Silvana – Jacobson Schütte, Anne – Kuehn, Thomas (rev.): *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*. Il Mulino, Bologna, 493–523.
- Chartier, Roger 1991: Introduction: An Ordinary Kind of Writing. In: Gagnon, Alain – Dauphin, Cécile – Chartier, Roger (eds): *Correspondence: Models of Letter Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton, 1–23.
- Couchman, Jane 2018: 'Is It Possible That My Sister [...] Has Had a Baby?' The Early Years of Marriage as a Transition from Girlhood to Womanhood in the Letters of Three Generations of Orange-Nassau Women. In: Cohen, Elizabeth S. – Reeves, Margaret (eds): *The Youth of Early Modern Women*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 195–214.
- Dávid Zoltán 1998: Telegdy Anna (1591–1635) ismeretlen versei. *Irodalomtörténeti Közlemények* (102.) 1–2. 240–249.
- Daybell, James 2015: Social Negotiations in Correspondence between Mothers and Daughters in Tudor and Early Stuart England. *Women's History Review* (24.) 4. 502–527.
- Erdélyi Gabriella 2015: Confessional Identity and Models of Aristocratic Conversion in Seventeenth- and Eighteenth-century Hungary. *Social History* (40.) 4. 473–496.
- Erdélyi Gabriella 2019: Esterházy Miklós mint családfő. Utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban. *Történelmi Szemle* (61.) 4. 657–680.
- Farrell, Michèle Longino 1991: *Performing Motherhood: The Sévigné Correspondence*. UPNE, Hanover, NH.
- Forward, Susan – Frazier, Donna 2018: *Érzelmi zsarolás*. Háttér, Budapest.
- Grace, Philipp 2015: *Affectionate Authorities: Fathers and Fatherly Roles in Late Medieval Basel*. Ashgate, Aldershot.

- Habermas, Rebekka 1998: Parent-child Relationships in the Nineteenth Century. *German History* (16.) 1. 43–55.
- Harris, Barbara J. 2002: *English Aristocratic Women, 1450–1550: Marriage and Family, Property and Careers*. Oxford University Press, New York.
- Hiller István 1997: Nyáry Krisztina (1604–1641). In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Nők a magyar történelemben*. Zrínyi, Budapest, 97–131.
- Hirsch, Marianne 1989: *The Mother/Daughter Plot: Narrative, Psychoanalysis, Feminism*. Indiana University Press, Bloomington.
- Hohkamp, Michaela 2007: Sisters, Aunts and Cousins. Familial Architectures and the Political Field in Early Modern Europe. In: Warren, Sabeen David – Teuscher, Simon – Mathieu, Jon (eds): *Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Development (1300–1900)*. Berghahn Books, New York–Oxford, 91–104.
- Hunt, David 1970: *Parents and Children in History: The Psychology of Family Life in Early Modern France*. Basic Books, New York.
- Ipolyi Arnold 1887: *Bedegi Nyáry Krisztina, 1604–1641*. Franklin Társulat, Budapest.
- Jankovics József – Köszeghy Ferenc 2019: Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele. In: Maróthy Szilvia (szerk.): *JJ70. Jankovics József 70. születésnapjára*. MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 305–336.
- Kovács Sándor Iván 2002: Szepsi Csombor Márton. Bevezető tanulmány. In: Uő (szerk.): *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Neumann, Budapest.
- Lefkowitz, Eva S. – Fingerman, Karen L. 2003: Positive and Negative Emotional Feelings and Behaviors in Mother-Daughter Ties in Late Life. *Journal of Family Psychology* (17.) 607–17.
- Miller, Naomi J. 2019: Mothering Others: Caregiving as Spectrum and Spectacle in the Early Modern Period. In: Yavneh, Naomi – Miller, J. Naomi (eds): *Maternal Measures: Figuring Caregiving in the Early Modern Period*. Ashgate, Aldershot, 1–25.
- Pálffy Géza 2011: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. *Történelmi Szemle* (53.) 1. 63–84.
- Peres Zsuzsanna 2014: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Publikon, Pécs.
- Péter Katalin 1985: *Esterházy Miklós*. Gondolat, Budapest.
- Péter Katalin 2010: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* (52.) 2. 151–187.
- Pollock, Linda 1989: ‘Teach Her to Live under Obedience’: The Making of Women in the Upper Ranks of Early Modern England. *Continuity and Change* (4.) 231–258.
- Ronningstam, Elsa F. 2005: *Identifying and Understanding the Narcissistic Personality*. Oxford University Press, Oxford.
- Ruppel, Sophie 2006: *Verbündete Rivalen: Geschwisterbeziehungen im Hochadel des 17. Jahrhunderts*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien.
- Schneider, Gary 2000: Affecting Correspondences: Body, Behavior, and the Textualization of Emotion in Early Modern English Letters. *Prose Studies* (23.) 3. 31–62.
- Sholomskas, Diane – Axelrod, Rosalind 1986: The Influence of Mother-Daughter Relationships on Women’s Sense of Self and Current Role Choices. *Psychology of Women Quarterly* (10.) 2. 171–182.

- Spieß, Karl-Heinz 2015: *Familie und Verwandtschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters: 13. bis Anfang des 16. Jahrhunderts*. Steiner, Stuttgart.
- Szili Katalin 2007: Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* (131.) 1–17.
- Vadász Veronika 2002: *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. Magánkiadás, Szeged.
- Wolff, Larry 2003: Hapsburg Letters: The Disciplinary Dynamics of Epistolary Narrative in the Correspondence of Maria Theresa and Marie-Antoinette. In: Goodman, Dena (ed.): *Marie-Antoinette: Writings on the Body of a Queen*. Routledge, New York–London, 25–44.

Horváth József

„Én is anyja lévén leányomnak”

Gondoskodás a mostohagyermekről a 17. századi győri családokban – a végrendeletek tükrében

Az elmúlt évtizedekben a győri levéltárak anyagában 880 darab, a 17. században Győrött készült testamentumot sikerült fellelnem, melyek közül mintegy 300 nyomtatásban is megjelenhetett.¹ Azt hiszem, már a mennyiség is figyelemre méltó, főként más magyarországi városok publikált anyagához képest. Hiszen Németh Gábor nagyszombati végrendeleteket közlő kötetébe 52 darab került be a 17. században keletkezettek közül; ugyanő Gyöngyösről 32 darab 17. századi testamentumot tett közzé.² Iványosi-Szabó Tibor monumentális, négykötetes – a 17–18. századi termést illetően teljességre törekvő – kecskeméti forráskiadványában ugyancsak 32 darab jelenhetett meg e század utolsó évtizedeiből, Ráczy István debreceni közlése szinte kizárólag későbbieket tartalmaz (mint utal rá, a 17. századból mindössze 16 darab utolsó akaratot őriznek a debreceni levéltárban), városaink, valamint egykori mezővárosaink többségének pedig egyáltalán nincs publikált 17. századi végrendelet-gyűjteménye!³ A még publikálatlan forrásanyag számbavétele szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, így csupán utalhatok egyes városaink – például Kolozsvár vagy Sopron – ez irányú gazdagságára.⁴

De jelentősnek mondható ez a mennyiség a város korabeli lakosságának számához viszonyítva is. Pontosabb forrásunk nem lévén, többnyire Villányi Szaniszló 19. század végén papírra vetett – főként az 1617. évi telekkönyv adataira támaszkodó – becslését fogadja el ma is a történeti kutatás, mely Győr 17. századbeli lakosságát mintegy öt-hatezer főre teszi.⁵ Ha ezt összevetjük Granasztói György véleményével, aki a kassai lélekösszeírás adatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 16. század közepén az átlagéletkor 50 év körül lehetett,⁶ azt mondhatjuk, hogy a város lakossága egy évszázad alatt kétszer „cserélődött ki”, azaz tíz-tizenkétezer potenciális végrendelezővel számolhatunk. Ez azt jelentené, hogy a 17. századi Győr lakosságának kb. 8 százaléka hagyott hátra írásbeli testamentumot, amit meglehetősen magas aránynak mondhatunk. Hogy

¹ Horváth (szerk.) 1995, 1996, 1997. E forrásokat három győri nyilvános levéltár (GyEL, GyVL, MNL GyMSMGyL) őrizi.

² Németh (szerk.) 1995; Németh (szerk.) 1991: 31–102.

³ Iványosi-Szabó (szerk.) 2002; Ráczy (szerk.) 1983: 8. A helyzet áttekintésére: Horváth 2009: 270–273.

⁴ Kovács Kiss 2004; D. Szakács 2008: XLIII; Dominkovits – D. Szakács 2018: 33; Dominkovits 2018.

⁵ Villányi 1882. Lásd például Tomaj 1943: 84.

⁶ Granasztói 1984.

összehasonlításként csupán két példát említsek: Szende Katalin számításai szerint a késő középkori Sopronban a nagykorú lakosság mintegy 6,3%-a, Pozsonyban 9,8%-a, Eperjesen 6%-a hagyott hátra végrendeletet; de még 1904-ben sem érte el a végrendelezők aránya országos átlagban a 10 százalékot.⁷

Mindezeket figyelembe véve úgy vélem, érdemes alaposabb vizsgálat alá venni forrásainkat, hiszen azok a város korabeli lakosságának egy nem elhanyagolható részét képviselve tanúskodnak arról, milyen volt a mostohagyermek helyzet a 17. századi Győrben. Tisztában vagyok ugyanakkor azzal, hogy – amint arra Szende Katalin is felhívta a figyelmet – a végrendeletek nem tartoznak a történeti demográfia hagyományos forrásai közé; de mivel ez utóbbiak korszakunkban többnyire hiányoznak Győrött, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a testamentumokból kinyerhető, e témára vonatkozó adatokat sem.⁸ Mivel a végrendelet a család története szempontjából egy „pillanatfelvétel” – vagy Szende Katalin hasonlatával élve egy fénykép, melynek elkészültekor egyes családtagok már elhunytak, mások még meg sem születtek⁹ –, elképzelhető, hogy néha egyes mostohagyermek valamilyen okból kimaradtak – talán éppen azért, mert a testáló nem szánt nekik semmit hátrahagyandó javaiból, így létük nem befolyásolta a vagyontárgyak átörökítésének általa elgondolt menetét.

HÁNY CSALÁDBAN ÉLHETTEK MOSTOHAGYERMEKEK?

Mindenekelőtt talán nem érdektelen egy számítást végeznünk arra vonatkozóan, hogy a családok milyen arányát érintette ez a kérdés. Nézzük először is az erre vonatkozó számadatokat!

A 17. századból fennmaradt 880 győri végrendeletet 553 férfi és 327 nő készítette. Az 553 férfi testáló közül 397 nő, 104 nőtlen, 52 pedig özvegy volt a végrendelezés időpontjában; míg a 327 végrendelező nő közül 167 özvegy, 151 férjes, 9 pedig hajadon volt a végrendelet készítésekor.¹⁰ A számsorok további bontása még többet elárul számunkra:

- a 151 férjes asszonyként testáló nő közül 95 az első, 54 a második, míg 2 már a harmadik házasságában élt ekkor;
- míg a 167 özvegy nő közül 146 először, 18 másodsor, 3 pedig már harmadszor özvegyült meg.¹¹

Vagyis: a 327 végrendelező nő közül 223 volt már özvegy életének egy bizonyos szakaszában; ugyanakkor közülük 77 fő (23,5%) legalább kétszer kötött már házasságot!

⁷ Szende 2004: 81–82; Tárkány Szücs 1981: 729.

⁸ Szende 2004: 92–93.

⁹ Szende 2004: 93.

¹⁰ A megoszlást évtizedenkénti bontásban közli: Horváth 2017: 55.

¹¹ Részletesen: Horváth 2017: 57.

De érdemes egy pillantást vetnünk a férfiak további megoszlására is! A testáláskor házasságban élő 397 férfi közül 55 tesz említést „mostani”, illetve „előbbeni” feleségéről; arra viszont egyikük sem utal, hogy már a harmadik feleségével élne együtt. Az 55 második házasságában élő férfi mellett 52 özvegy élte már túl első feleségét; azaz a legalább egyszer házasságot kötött 449 férfi közül 107 kényszerült már arra, hogy házastársát eltemesse; de közülük csupán néhányan utalnak arra, hogy két feleséget temettek már el.¹²

Az eddig ismertett adatokból jól látható, hogy mind a nők, mind a férfiak eléggé jelentős csoportja kötött legalább kétszer házasságot; emiatt jó esélye van annak, hogy az újonnan létrejött családok egy részében több házasságból született gyermekek éltek együtt – így a mostohagyermek helyzetéről is nyertünk adatokat forrásainkból.

Nézzük meg azonban azt is, mit tudunk meg a testálók családjában élő gyermekekről! Az adatsorok összesítéséből az derül ki, hogy a vizsgált 880 győri végrendelező közül 499 említi, hogy van már gyermeke, további hét pedig azt reméli, hogy hamarosan megszületik az első. E családokban együttesen kb. 1020-1030 gyermek meglétével számolhatunk – azaz a gyermekekkel bíró 17. századi győri családok átlagos gyermekszáma 2,05-2,1 körül lehetett.¹³ Figyelembe kell viszont vennünk azt is, hogy 268 házas vagy özvegy testáló egyáltalán nem tesz említést gyermekekről. Ha a fent említett gyermekszámot a 767 családra számítjuk, úgy az egy családra jutó gyermekszám kb. 1,33 lesz. Ez lényegesen magasabb a Szende Katalin által vizsgált késő középkori városi végrendeletek hasonló adatainál, hiszen Pozsonyban akkor alig haladta meg az egy főt az egy családra jutó gyermekszám, Sopronban a 0,9-et sem érte el, Eperjesen pedig kb. három családra jutott két túlélő gyermek.¹⁴ Elmarad viszont a győri adat a 16. század közepén keletkezett pozsonyi végrendeletekből kiszámíthatótól, hiszen ott 391 végrendeletben 587 gyermeket említenek, azaz az egy családra jutó gyermekszám 1,50!¹⁵

A testálókra vonatkozó adatokból láthattuk, hogy az özvegységre jutó férfiak közül 55 még egyszer megházasodott, a megözvegyült nők közül pedig 77 kötött újra házasságot – így legalább 132 családban volt esélye annak, hogy különböző házasságokban született gyermekek éljenek együtt. Óvatosságra nem csupán az a tény int bennünket, hogy a szakirodalom ennél lényegesen magasabb újraházasodási arányokról beszél;¹⁶ figyelembe kell vennünk azt is, hogy a testáló nem feltétlenül kellett, hogy szóljon korábbi házastársáról. Ha abból a házasságából nem született gyermek, elhalt felesége rokonságát pedig annak halála után azonnal kifizette, úgy korábbi házassága már nem befolyásolta a vagyon felosztásának mikéntjét.

¹² Horváth 2017: 57–58.

¹³ Részletesebben: Horváth 2017: 61–62.

¹⁴ Szende 2008: 253.

¹⁵ Tózsza-Rigó 2005: 146, 151.

¹⁶ Vö. például Erdélyi 2020: 7–8, 15; Tóth 2020: 102–103.

Testálóink közül ötvenen szólnak arról, hogy gyermekeik több házasságukból származnak; 41 testáló pedig mostohagyermekről is említést tesz. Néhány esetben három házasságból származó gyermekek éltek együtt:

- Pálffy Sebestyén öt gyermeke közül három az első, kettő a második feleségétől született; mellettük említi egy mostohalányát is, aki valószínűleg második feleségének előző házasságából származhatott;¹⁷
- Pesti Imre deák 1611-ben két mostohagyermek mellett említi első házasságából született fiát és a másodiktól származó lányát is;¹⁸
- mivel a nők közül öten három házasságot is kötöttek, arra is akad példa, hogy a testáló három házasságából származó gyermekei említettnek együtt: az 1635-ben Leobald Gal házastársaként testáló Sophia asszony mostani férjétől született Elias és Boldessar nevű fiai mellett említi elhalt urától, Spiczbék Györgytől származó János és György nevű fiait, valamint Thomas és Jakab nevű fiait, akik a másik meghalt férjétől, Genczlér Egidőről maradtak.¹⁹

Összességében tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a gyerekekről említést tevő családok legalább egytöd részében élhettek mostohagyermek is, amit eléggé jelentős aránynak mondhatunk; de – a fentebb említett bizonytalansági tényezők miatt, illetve a szakirodalmi adatok ismeretében²⁰ – ennél lényegesen magasabb is lehetett számuk.

A VÉGRENDELETEK NYELVEZETE, SZÓHASZNÁLATA

Sok esetben a végrendeletek nyelvezete, a megszólítás, a használt stílus is árulkodhat a családon belüli viszonyokról, a mostohagyermekkel szembeni szülői bánásmódról. Ezzel kapcsolatosan csupán két dologra szeretnék utalni.

Az egyik: ha a végrendelező mostohagyermekéről tesz említést, csaknem mindig nevén nevezi. Legalább a keresztnévét mindig rögzítik a végrendeletben, de nem ritkán a teljes nevét is. Így például Sebastian Hoffer 1640-ben pontosan leírja, hogy két mostohalánya közül Éva „Meszaros Kittnberger” meghagyott özvegye, míg Margit egy Málperger nevű „Bechy haios mesternek” a felesége;²¹ míg a Benkovicz Tamás özvegyeként 1680-ban testáló Kőműves Margit mostohalányát Kajdaczy Sára néven említi.²² Erre azért érdemes figyelni, mert a fentebb említett mintegy 1020-1030 „saját gyermek” közül nagyon soknak nem tudjuk meg a nevét forrásainkból, mivel a végrendelező csupán a „fiam” vagy a „lányom” megfogalmazással él! Sőt olyan forrásunk is jó néhány akad, melyben

¹⁷ GyVL, Végrendeletek. Lad. 1. No. 27.

¹⁸ Horváth (szerk.) 1995: 40.

¹⁹ GyEL, GyKHL, Liber Testamentorum, Tomus 2. p. 120–121.

²⁰ Erdélyi 2020: 7–8; Erdélyi 2019b.

²¹ Horváth (szerk.) 1996: 76.

²² Horváth (szerk.) 1997: 127.

készítője úgy rendelkezik, hogy az adósságok, valamint a hagyományok kifizetése után hátramaradó vagyonát „gyermekei” egyenlőképpen örököljék – így azt sem tudhatjuk meg, hogy hány és milyen nemű gyermek maradt utána. Megjegyzem, ez a jelenség nem csupán győri forrásainkra igaz: Szende Katalin számításai szerint a 804 késő középkori pozsonyi végrendeletben – 361 fiú és 315 lány említése mellett – legalább 163, nemének jelölése nélkül említett gyermek fordul elő; míg Sopronban ugyanezen időszakban 85 fiú és 89 lány mellett legalább 99 „gyermekem” megnevezés számolható össze!²³

Felmerülhet a kérdés: mivel magyarázhatjuk a mostohagyermek néven nevezését? Az esetek többségében ez aligha az érzelmi kötődés kifejezését jelzi, sokkal inkább az elkülönítés eszköze lehet; amíg édesgyermekait egyenlő arányban kívánja részesíteni hátramaradó vagyonából, addig megnevezett mostohagyermek számára ettől eltérő nagyságú – annál sokszor lényegesen kisebb értékű – hagyományt tesz. De segíthette a néven nevezés a testamentum egyértelmű végrehajtását is; talán ennek tudható be, hogy nem egy olyan esettel találkozhatunk, amikor a végrendelező a szolgálját néven nevezte, gyermekét viszont nem.²⁴

A másik figyelemre méltó jelenség, hogy némely testáló a mostohagyermekét is „fiam”, illetve „lányom” jelzővel illeti. Talán a legszebb példa erre az 1648-ban Fonszant János özvegyeként testáló Fekete Kata asszony esete, aki az elhalt férje előző házasságából származó Solspiciát csak első említéskor nevezi mostohalánynak; további négy, öt érintő rendelkezésében már csak „lányom” jelzővel illeti.²⁵ Az eset azért is érdekes, mert az említett férj 1645-ben tett utolsó rendelkezésében részletesen foglalkozik lányával, Solspicia anyai és atyai örökségével, kikötve azt is, hogy az mostohaanyja kezelésében legyen addig, míg lánya férjhez nem megy; Solspicia pedig „szó fogadója” legyen mostohaanyjának, aki köteles őt „módjuk szerint” – azaz társadalmi helyzetükhöz, rangjukhoz illően – tisztességesen etetni és ruházni. Feleségének viszont azt köti a lelkére, hogy ha annak ideje eljön, „városi mód szerént” becsületes ruházattal, lepellel, fejér ruhával és házi eszközzel együtt köteles a lányt kiházasítani.²⁶

Hogy Solspicia milyen életkorú volt ekkor, nem derül ki forrásunkból; Sylvester Frelik Márton nevű fia viszont még „igen gyermek állapotban” volt 1619 januárjában, amikor végrendeletében mostani feleségére, Rozinára bízta őt, kérve, hogy a gyermeket „isteni szorgalmatos életre intse és nevellje és az gazdaságnak mindaddig viselje gongyát, míg az én fiam Márton oly emberi okosságra jutand, hogy magának gongyát viselheti”.²⁷ Mivel Sylvester Frelik első felesége, Mária 1617. április 29-én tett testamentumot, meglehetősen gyorsan következett az újabb házasság – talán éppen a kiskorú gyermek ellátásának megoldása tette

²³ Szende 2004: 103.

²⁴ Horváth 2017: 83.

²⁵ Horváth (szerk.) 1996: 144–145.

²⁶ Horváth (szerk.) 1996: 125.

²⁷ Horváth (szerk.) 1995: 74.

ezt sürgőssé számára.²⁸ Bár – Péter Katalin kutatásainak köszönhetően²⁹ – tudunk éjszaka bölcsőben gyermekét ringató apáról is, a még „igen gyermek állapotban” lévő kisfiú mellé bizonyosan gyorsan kellett az új feleség.

Az, hogy az elhalt házastárs kiskorú gyermekét annak özvegye – aki a gyermek mostohaszülője – gondozza és neveli fel, más városokban is bevett gyakorlatnak tűnik; Géra Eleonóra például egy háromszor házasodó budai polgáraszony életútját követve mutatja be ezt a folyamatot.³⁰ De nem tűnik rendkívülinek az sem, hogy a fentebb idézett győri testáló mostohalányát „lányom” jelzővel illette: a 17. századi főúri levelezésekben jó néhány példa található arra, hogy a megszólításban nem tettek különbséget az édes-, illetve a mostohagyermek között.³¹

A MOSTOHAGYERMEKEK ÖRÖKLÉSI ESÉLYEIRŐL

A testáló törvény szerinti örökösei természetesen édesgyermekei voltak; míg a mostohagyermeknek leginkább akkor nyílt lehetőségük az öröklésre, ha a testálónak nem volt törvényes örököse. Ilyen helyzettel találkozunk Mathes Tennerl esetében, aki a császár szolgálatában állva, annak győri „Profont hazában levő Contraja”-ként tesz 1626-ban utolsó rendeletét, melyben a szolgáló embeinek, a kocsisának és másoknak tett, viszonylag jelentős összegű hagyományok után hátramaradó vagyonának egyik felére két öccsét (Hanns Tennerlit és Egidius Pladermayrt), míg másik felére Desiderius Derosta nevű mostohafiát jelöli ki örökösnek.³² Az ugyanezen évben Heran Miklós özvegyeként testáló Fonay Ilona viszont nem jelöl ki általános örököst, vagyontárgyairól azokat egyesével megnevezve hagyományként rendelkezik; a hagyományok jelentős részének címettje viszont a mostohafia, Heran István, aki így – a házi eszközök fele, több ágynemű, valamint más vagyontárgyak mellett – apja „ben maradt” fizetésének is örökösévé válik.³³ Hasonló a helyzet Keszi Kata esetében is, aki 1644-ben Somorgyai Szabó György özvegyeként testálva mostohalányának rendeli – bizonyos adósságok megfizetésének kötelezettsége mellett – ménfői szőlőjét, nagybaráti földön lévő két hold gabonáját, valamint fehér ruházatát és házi eszközeit is.³⁴

Arra is találhatunk néhány példát, hogy a mostohagyermek bizonyos vagyontárgyakhoz az örökhagyó végakarata alapján hagyományként jut hozzá, míg más vagyontárgyak esetében – élve a *Tripartitum* III. könyvének 30. cikkelyében

²⁸ GyEL, GyKHL, Liber Testamentorum, Tom. 1. p. 82–83. A gyors újráházasodásra további példákat is hoz: Horváth 2017: 72.

²⁹ Péter 2020: 176–177.

³⁰ Géra 2019.

³¹ Erdélyi 2019a.

³² Horváth (szerk.) 1995: 115.

³³ Horváth (szerk.) 1995: 116.

³⁴ GyEL, GyKHL, Liber Testamentorum, Tomus 2. p. 308–310.

biztosított lehetőséggel³⁵ – utóörökösként nevezi meg őt a testáló.³⁶ Az 1631-ben végrendelező Leonhard Hirs például Wilhelmus és Margaritta néven említett két mostohagyermekének hagyja „az Captalan pintcze mellet” lévő boltját, hogy ők bírassák; míg a termésével együtt feleségére hagyott termőföldek esetében a két mostohagyermeket utóörökösnek rendeli.³⁷

A MOSTOHAGYERMEKEK JAVÁRA TETT HAGYOMÁNYOKRÓL

Az eddig elmondottakból valószínűsíthető, hogy a mostohagyermek az esetek jelentősebb részében kisebb-nagyobb hagyományban részesültek. Ennek értékét bizonyára befolyásolta az is, hogy hány felé kellett juttatni a vagyonból; de közrejátszhattak benne más jellegű szempontok is.

Ilyen szempont lehetett például a hagyományban részesülők életkora. Az 1624-ben testáló Fejérvári Mihály két kis fiacskájának, Gyurkónak és Mihálynak ezüst, két lányának, Margitnak és Katusnak arany értéktárgyakat és fehér ruházatot rendel; míg Szigetben fekvő kertjét mostohafiára, Osvalt János győri polgárra hagyja³⁸ – feltehetően azért, mert annak ő tudta csak gondját viselni. Talán hasonló motivációja lehetett az 1660-ban Újvárosban végrendelező Kovács Jánosnak is, aki általános örökösöként első házasságából született lányát és második feleségétől született fiát nevezi meg, feleségét jelentősebb összegű hagyományokban – száz tallér, négy ökör, egy tehén stb. – részesíti, hat Galambos nevű atyafiának fejenként 5-5 tallért juttat, míg mostohafia, Czupor Gyurko számára a kisebbik szekerét hagyja.³⁹

Figyelemre méltó, hogy a fentebb említett Fejérvári Mihálynak két további intézkedése is érinti mostohafiát: őt rendeli egyik tutorul négy saját kiskorú gyermeke mellé – másik gondviselőül „jó akaró szomszéd uramat”, Benkovich Istvánt nevezi meg; és ugyancsak Osvalt Jánost rendeli vagyona felének utóörököséül arra az esetre, ha mind a négy saját gyermeke örökös hátrahagyása nélkül halálozna el.⁴⁰ Itt tehát olyan esettel találkozhatunk, amikor a testáló mostohagyermekét – feleségének előző házasságából született fiát, aki valószínűleg lényegesen idősebb lehetett anyja (és a testáló) következő házasságából származó gyermekei-nél – bízza meg édesgyermekeinek gondja viselésével.

Befolyásolhatta az örökagyót döntésében a megnevezett vagyontárgy jogi származása is. A már említett Benkovich Tamás özvegyeként 1680-ban testáló Kőműves Margit például – aki az „öreg pártaövet” láncostól az öccse leányának,

³⁵ Werbőczy 1990: III. könyv 30.

³⁶ A legújabb szakirodalom inkább a „helyettes örökösnevezés” kifejezést használja; vö. Homoki-Nagy 2018: 110–112.

³⁷ Horváth (szerk.) 1996: 14–15.

³⁸ Horváth (szerk.) 1995: 102.

³⁹ Horváth (szerk.) 1997: 57–58.

⁴⁰ Horváth (szerk.) 1995: 102. Az említett Benkovich István valószínűleg azonos a Benkouith Takács Istvánnal, aki 1628–1629-ben a városbírói tiszteletet viselte (Geccsényi 1986: 124).

Pannika nevű unokahúgának hagyja, míg Kati nevű keresztlányának tíz forintot rendel – a másik darab láncot mostohalányának, Kajdaczy Sárának hagyja „az vállamon lévő ezüstkapsokkal együtt”, „mivel attyátul vettem” indoklással.⁴¹ Bár a rendelésből nem derül ki, hogy a két említett vagyontárgy milyen értéket képviselt – vagyis hogy ki kapta a legértékesebbet –, mindenképpen figyelemre méltó, hogy unokahúga, illetve mostohalánya javára egyaránt személyes értéktárgyat rendel, melyekhez ő maga is érzelmileg kötődik – ahogy arra Bubryák Orsolya hoz érdekes példákat a főnemesi végrendeleteknek az értéktárgyak átörökítésével kapcsolatos adatait vizsgálva.⁴²

A végrendelezők nagyobb része egy-két vagyontárgyat, esetleg kisebb pénzösszeget hagy mostohagyermekére. Hogy mekkora értéket, azt bizonyára lényegesen befolyásolta, hogy volt-e a testálónak saját gyermeke. Ha nem volt, úgy nagyobb értéket juttathatott a mostohagyermek számára is. Darnay Miklós 1652-ben testáló özvegye, Anna asszony például Ilona nevű mostohalányának öt forintot, egy lepedőt, egy „üngöt,” valamint egy ködmönt rendel „az nála való adóssággal együtt” – ez utóbbi összegét viszont nem ismerjük.⁴³ Jelentős érték jutott 1657-ben testáló mostohaanyjától Zámbó Ferencnek is: az apjától reá maradt két „granat” mente mellett száz tallért, egy aranyos kardot, egy pecsétnyomó aranygyűrűt, öt óntálat, öt ezüstkanalat és egy pár lepedőt hagyott rá Rach Anna testamentumában.⁴⁴ Viszont ha volt saját gyermek is, úgy ők csaknem mindig lényegesen nagyobb értéket kaptak, mint mostohatestvéreik. Deöbrössy Szabó György például 1644-ben mostohalányának, Ilonának egy „Septuh” posztó szoknyát rendelt csináltatni – aligha képviselt ez nagyobb értéket; miközben két édesgyermekét vagyona felére rendelte általános örökösnek.⁴⁵ Cheri Szabó Mihály 1671-ben tíz tallért rendelt mostohalányának, megjegyezve: „engem jól szolgált” – két házasságából származó két lánya ennél lényegesen nagyobb értéket (szőlő, tehén borjastól, gyűrű, egyéb értéktárgyak stb.) kapott.⁴⁶ Az 1640-ben testáló Sebastian Hoffer kereskedő két mostohalányáról is – mint fentebb láthattuk, mindkettő férjes asszony már ekkor – igyekezett gondoskodni: 20-20 forintot rendelt mindegyiküknek.⁴⁷ Ez az összeg közel négyszerese annak, amit az esetleg felbukkanó atyafiaknak szán; duplája a szolgáló javára rendelt összegnek; bő háromszorosa annak, amit a kisebbik inas kapott; és megegyezik azzal, amit boltosinasának rendel kiadni akkor, ha tisztességgel kitölti inasévé – de ő egy tisztességes ruhát is kap majd a 20 forint mellé.

Két olyan végrendelettel is találkoztam, melyekben az örökhagyó mostohagyermekének gyermeke javára tesz hagyományt. Catharina Langin, Langh

⁴¹ Horváth (szerk.) 1996: 127.

⁴² Bubryák 2019.

⁴³ Horváth (szerk.) 1996: 169.

⁴⁴ Horváth (szerk.) 1997: 45.

⁴⁵ Horváth (szerk.) 1996: 99–100.

⁴⁶ Horváth (szerk.) 1997: 96–97.

⁴⁷ Horváth (szerk.) 1996: 76.

Menyhárt özvegye 1664-ben mostohalánya, Panna Maria Langin kis fiacskájának, Jakabnak azzal a feltétellel hagy ötven forintot, hogy ha „üdünek előttö” halála történnék, azon ötven forint az ő édeslányára, Langin Eörsikre szálljon vissza.⁴⁸ Ez azt mutatja, hogy az özvegyasszony férje halála után, felnőtt mostohalányával is közeli kapcsolatban maradt, s magára vállalta mostohaunokája mellett a nagymamaszerepet. Hasonló jellegű rendelést tett Bohouich Szabó János 1654-ben testáló özvegye, Szalay Nagy Ilona is, aki „Abrahamnak mostoha unokamnak” rendelt 25 forintot.⁴⁹

Felmerülhet bennünk a kérdés: nagyobb összegű hagyatékban részesültek-e a mostohagyermek, mint a többi „átlagos” rokon? Ennek kapcsán egy főként a Győri éltő németek körében fennmaradt jogszokásra utalhatok: arra az esetre, ha valaki megjelenne örököséinél, és jó bizonyság alatt megbizonyítja, hogy rokona a közben elhalt testálónak, rendel neki az ország éltő törvénye és szokása szerint 5 forintot és 60 dénárt!⁵⁰ Ilyen típusú rendeléssel a 17. század első felében harmincnál több győri végrendeletben találkozhatunk; így tesz például a fentebb említett Sebastian Hoffer is, aki egyébként – mint láthattuk – két mostohalányának 20-20 forintot rendelt.⁵¹ Olyan rendeléssel, hogy a mostohagyermeknek is csak ennyit juttatnak, csupán néhány forrásunkban találkozhatunk, főként hosszabb ideje távol élt mostohagyermek esetleges újbóli felbukkanása esetére. Így tesz például 1610-ben a Claudius Schuller házastársaként testáló Anna Kircherin, aki első házasságából származó fiát „vagyon 12 esztendeje, hogy nem látta”.⁵² Holtzapffel Márkus esetében nem tudjuk meg döntésének okát; tény viszont, hogy Magda nevű mostohalányának ugyanúgy 5 forint 60 dénárt rendel, miként az esetleg jelentkező oldalági atyafiaknak.⁵³ Sylvester Frelik házastársa viszont azt írja 1617-ben, hogy az első házasságából származó két fia még Győr elestekor – azaz 1594-ben! – került török fogságba; ha visszajönnének, úgy tartozzék nekik adni az ura a testamentumosok ítélete szerint.⁵⁴

AKIK NEM RENDELTEK MOSTOHAGYERMEKÜKNEK SEMMIT

Van néhány olyan esetünk is, amikor a testáló a mostohagyermekét nem részesíti hagyományban. Chiatt Kolmar Simon például 1624-ben elmondja, hogy a mostohalányát ugyanúgy szereti, mint a sajátját; ez annyiban igaznak is tűnik, hogy egyiküket sem jelöli örökösnek, hanem mindent a feleségére hagy, hogy minden csak az ő „Directioja es Dispositioja alat” legyen.⁵⁵ Pesti Imre deák 1611-ben

⁴⁸ Horváth (szerk.) 1997: 71.

⁴⁹ Horváth (szerk.) 1996: 187.

⁵⁰ A szokásról részletesebben lásd Horváth 2014: 168–170.

⁵¹ Horváth (szerk.) 1996: 76.

⁵² Horváth (szerk.) 1995: 38.

⁵³ GyEL, GyKHL, Liber Testamentorum, Tomus 2. p. 77.

⁵⁴ GyVL, Végrendeletek, Lad. 1. No. 39.

⁵⁵ GyEL, GyKHL, Liber Testamentorum, Tomus 1. p. 174–175.

kelt testamentumában csupán arról intézkedik, hogy két mostohagyermekének, Torkos Máténak és Ilonkának fizessék meg, amivel ő tartozik nekik; de ami adósságainak megfizetése után megmarad, az „legyen feleségemé és az én két magam saját gyermekeié”, azaz első házasságából származó Jancsi nevű fiáé és akkori feleségétől született Annoka nevű kislányáé.⁵⁶ Hogy egy végrendeletpár összevetésének tanulságát is említsem: a Pázmán Ferenc obervajda házastársaként 1633-ban testáló Medwey Katának két előbbeni férje is volt; Nagy Mihálytól egy fia és egy lánya, Nagy Jánostól pedig egy lánya született⁵⁷ – Pázmán Ferenc öt évvel később kelt végrendeletében egyikükről sem esik szó; említi viszont akkori feleségét, Markoviczky Katát és tőle született Judit nevű gyermekét...⁵⁸

A legérdekesebb érveléssel a magát „Stuk Neisidl” nevű faluban lakozó Fischer Mészáros György és Hegerin Anna árvaságra jutott leányának mondó Fischer Mária asszony 1627-ben papírra vetett rendelkezésében találkoztam, aki akkori férje, István Márton egyetlen leányának, akit ő – úgymond – édeslányaként szeret, végrendeletében nem hagy semmit. A testamentumának hatodik pontját képező részletes indoklását érdemes szó szerint idéznem:

„Az én szerelmes férjemnek leányától Eörsebettől nekem mostoha kedves leányomtól ezekben tulajdonképpen sehol semmi emlékezet nincsen, nem is ígértetik neki semmi. Hanem ha az hatalmas Isten velünk egyetemben oly időt adna neki érni, hogy házasságra menendő állapotra juthatna, mi tudnánk, mit kellenék vele mint Attya és Annya cselekedni. Ha pedig Isten engem az életből előbb kiszóllítana, tudná az attya, mint tulajdon édes gyermekével mi jót kellene cselekedni. Ha pedig az mindenható Isten az én szerelmes jámbor férjemet előbb kiszóllítaná nálamnál, énis annya lévén leányomnak és ő is nekem leányom lévén, tudnám mi jót kellene vele cselekednem.”

Majd a következő, meglehetősen részletes rendelkezésében intézkedik arra az esetre is, ha férje is, és ő is előbb meghalnának, mint lányuk. Ez esetben Erzsébet köteles róluk szorgalmasan gondot viselni, őket keresztényi módon tisztességesen eltemettetni, adósságaikat megfizetni; ennek fejében egyedül ő lehessen örököse minden hátramaradó javaiknak, és őt senki, se egyházi, se világi „Magistrat” ne háborgathassa. Majd hozzát teszi:

„De úgy mindazonáltal, hogy mindkét részről való atyánkfainak tartozzék az öt rényes forintot és hatvan pénzt megadni. Mellyel noha nem tartoznék az attya részéről való atyánkfainak, mindazonáltal, hogy valami zúgolóadás belőle ne következhessek, akarom, hogy nekik is ez megadattassék. Ha hol pedig sehol semmi sem maradna tőlünk, az semmiből nem adhatna senkinek semmit is. És emellett ha Isten engem és velem együtt az én jámbor férjemet ez árnyékvilágból kiszóllítván és leányunk is

⁵⁶ Horváth (szerk.) 1995: 40; Pesti Imre családi kapcsolatairól: Geccsényi 1978: 17.

⁵⁷ Horváth 2003: 252–253.

⁵⁸ Horváth (szerk.) 1996: 65–66.

házasságbeli állapotra nem jutván, hanem ugyan még szüzességében meghalván mag nélkül maradna, tehát így mindkét részről való atyánkfiai örökösülhessenek tőlünk elmaradott javainknak. Ha az sokszor mi megnevezett leányunknak az Eörsebethnek valami maradéki lennének, tehát azok legyenek legközelebb való örökösei, de annyok halála után, tőlünk elmaradt javainknak.”⁵⁹

E rendelkezésből egy gondos testáló képe bontakozik ki, aki minden lehetséges „túlélési variációra” igyekszik felkészülni. Az is egyértelműen megmutatkozik, hogy a mostohaanya-lány kapcsolat az öröklés során az oldalági vérrokonságnál erősebb köteléknek számított: affinális jellege ellenére a vertikális leszármazás funkcióját töltötte be a vagyónátörökítésben. A hosszabban idézett testamentum azonban nem került végrehajtásra, Fischer Mária asszony ugyanis három évvel később új végrendeletet tett, melyben már sem fentebb említett (valószínűleg második) férje, sem annak lánya nem említettnek (pontosabban: „utolsó ura” annyiban igen, hogy nem hozott semmit a házasságba); egyedüli örökös az ő öccse, Hanz Spiczpek, akiről korábban egyáltalán nem esett szó!⁶⁰ Mivel ezen időszakban Győrött még nem volt anyakönyvezés, nem tudjuk, hogy a három évvel korábban említett mostohalány élt-e még ekkor – elképzelhető, hogy meghalt időközben. Ami viszont érdekessé (és kissé gyanússá) teszi az esetet, az az a tény, hogy nem István Márton özvegyének, hanem – előző férje után – Balthauser Prukner özvegyének mondja magát! Ez utóbbi egyébként – mint újvárosi vendégfogadás – 1621. február 13-án tett végrendeletet, melyben arra utal, hogy lánya, Urban Poar felesége már elhalálozott; tőle született unokája, Annoka javára több hagyományt is tett.⁶¹ Bár egyértelmű utalás nincs rá, valószínűsíthető, hogy az elhalt lány nem Fischer Mária asszonnyal kötött házasságából született; így a három – tartalmában összefüggő – végrendelet egyikében sincs utalás arra, hogy Fischer Máriának – aki egyébként Balthauser Prukner halála után gyorsan köthetett új házasságot, hiszen 1627. december 12-én kelt végakaratóban azt mondja, hogy immár hét éve él mostani férjével⁶² – lett volna saját édesgyermek. Így – amennyiben a korábbi végrendeletben említett mostohalány már nem élt – jogos lenne, hogy öccse örökölje a vagyon egy részét, hiszen maga is úgy rendelkezett 1627-ben, hogy a lány esetleges halála után részben az ő, részben akkori férjének rokonai örököljenek. Itt viszont István Márton rokonairól szó sem esik; hogy ez talán nem volt egészen véletlen, arra a végakarát utolsó mondata alapján gyanakodhatunk: „Ez az én testamentumtételem és más nincsen, mert Balthauser urammal kerestem mindeneket és nem illet más.”⁶³ (Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Fischer Mária asszony István Mártonnal tartott kézfogója alkalmával „kontra-móringot” adott, mégpedig nem egyes vagyontárgyakat vagy

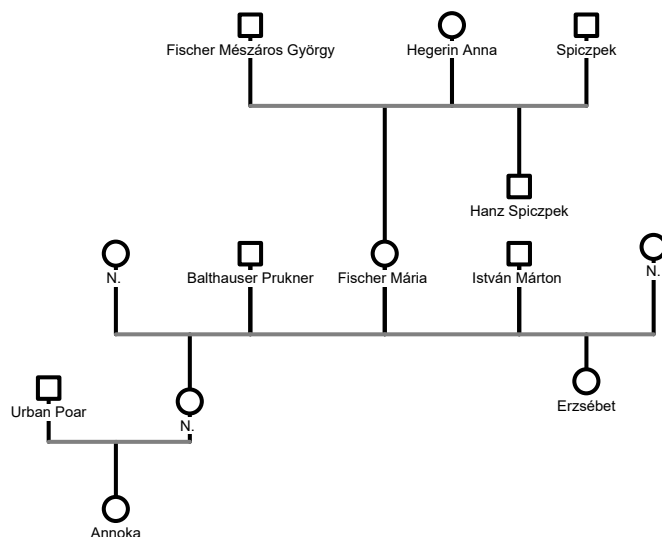
⁵⁹ Horváth (szerk.) 1995: 119–120.

⁶⁰ Horváth (szerk.) 1995: 131–132.

⁶¹ Horváth (szerk.) 1995: 89–90.

⁶² Horváth (szerk.) 1995: 119.

⁶³ Horváth (szerk.) 1995: 132.

1. ábra. *Fischer Mária családjai*

bizonyos összeget, hanem a teljes vagyont ígérte leendő férjének arra az esetre, ha az Úr Isten csak egy esztendeig éltetné is együtt őket!⁶⁴)

Meg kell jegyezzem azonban azt is: vannak testálók, akik teljesen „egy sorban” kezelik saját, illetve mostohagyermeküket a vagyon elosztásánál. Jó példa erre az 1626-ban végrendelező Nagy Mihály, aki külön is kihangsúlyozza, hogy amíg a gyermekek élnek, a ház az övéké legyen, „az magam saiatie ugj az mostohamiis”.⁶⁵ Míg az 1648-ban Fonszant János özvegyeként utolsó rendeltést tevő, már többször említett Fekete Katalin – saját gyermeke nem lévén – vagyontárgyainak nagyobb részét anyja, valamint mostohalánya között rendeli felosztani. Figyelemre érdemesek az arányok is: a két aranylánc közül például a kisebbiket hagyja anyjának, az „öregbiket”, mely húsz lat aranyat nyom, két arany „perczel” együtt Solspicia javára rendeli; míg a 11 aranygyűrű közül először az anyjának kell hármat választania, a maradék nyolc pedig a lányé lesz.⁶⁶

GONDOSKODÁS A MOSTOHA SZÜLŐRE MARADÓ GYERMEKRŐL

Mint fentebb már említettem, 55 második házasságában élő férfi, valamint 56 többedik házasságában élő nő található a 17. századi győri végrendelezők között; így gyakran volt esélye annak is, hogy a végrendelező halála után – mindkét biológiai szülőjüket vesztett, teljesen árva – gyermekei mostohaszülő

⁶⁴ Horváth (szerk.) 1995: 119; Horváth 2014: 170.

⁶⁵ GYEL, GYKHL, Liber Testamentorum, Tomus 1. p. 47.

⁶⁶ Horváth (szerk.) 1996: 144–145.

gondoskodására szorultak. Emiatt találhatunk néha olyan rendelkezéseket is, amelyekkel gyermekéről szeretne gondoskodni az örökagyó. Tonner Pintér Sebestyén például, akit felesége 1633-ban Kata nevű leányával együtt rendelt örökösnek,⁶⁷ 1643-ban testálva „mostani” feleségével szemben is próbálja védeni lányuk érdekeit. Feleségének, Annának száz magyar forintot és egy szederjes bélelt mentét hagy, kérve, hogy ezzel elégedjek meg; leánya pedig maradjon „békességesen” a házban. Majd hozzát teszi még azt is: ha felesége nem lakhatna békességesen a leányával, keressen szállást ő magának.⁶⁸

A felnőtté váló gyermekek és a mostohaszülő közötti konfliktusoktól, érdeellentétektől való félelem más végrendeletekben is megjelenik. Kiváló példa erre Raicz Mészáros István 1695-ben papírra vetett utolsó akarata. Ő két kiskorú fiacskája, Andris és Istók gondviselőjéül és tutorául feleségét jelöli, amíg férjhez nem megy, majd hozzát teszi: „jöllehet azután sem kételkedném Istenes gondviselésében és anyaságában”; tart viszont attól, hogy netalán olyan emberhez talál férjhez menni, aki sem azokéval, sem a magáéval nem tud bírni. Ezért megbízza szomszédját, Káldi Györgyöt: ha felesége férjhez menne, úgy azonnal két vagy három emberséges ember jelenlétében vegyenek fel inventáriumot az árvák vagyónáról, a pénzeket pedig adja ki kamatra, hogy az árvák vagyona növekedjék.⁶⁹

AHOL TÖBB FORRÁSUNK MARADT FENN EGY CSALÁDBÓL

Különösen érdekesek vizsgálatunk szempontjából azok a családok, melyekből több családtag végakarataát ismerjük. 1637-ben – súlyos sebesülése miatt halálos ágyán fekvő – tesz utolsó rendelést nemes Kuttner Mátyás deák, aki mint Opicz János győri városi polgár és kereskedő embernek mostohafia és boltoslegénye mutatkozik be; általános örökösöként két hűgát, Baczenpek Farkas feleségét, Máriát és Jeremias Slezinger feleségét, Sofiát jelöli meg, mostohaapjának száz ezüsttallért rendel – az esetlegesen felbukkanó atyafiaknak viszont 5 forintot és 20 dénárt.⁷⁰ Az említett mostohaapa 1641 februárjában kénytelen végrendelezni; ő a mostohalányának, Kuttner Máriának egy aranyos poharat hagy, húsz lat súlyút, mivel egyebekben már kielégítette; általános örököse felesége, valamint Sofia nevű lánya, akik további hagyományokban is részesülnek tőle – az atyafiak viszont csak a „szokásos” 5 forint 60-ra számíthatnak.⁷¹ Fél évvel később Oppicz Sofia is testamentumot készít; ebben megemlíti – több más mellett – „az bátyámról, Kuttner Mátyásról” reá maradt 100 forintot is.⁷² További érdekesség, hogy ismerjük a gyermekek édesanyjának, nemes Stadler Annának 1629-ben,

⁶⁷ Horváth (szerk.) 1996: 29.

⁶⁸ Horváth (szerk.) 1996: 93.

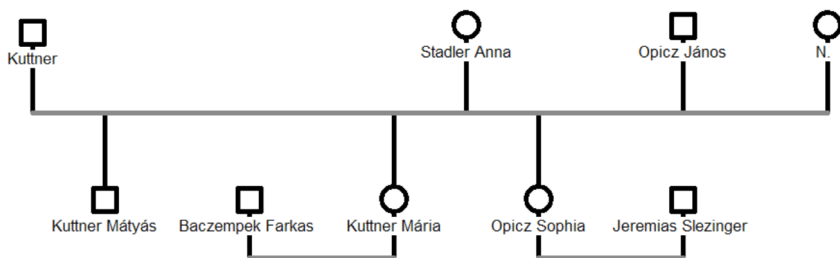
⁶⁹ Horváth (szerk.) 1997: 183.

⁷⁰ Horváth (szerk.) 1996: 50–51.

⁷¹ Horváth (szerk.) 1996: 79–80.

⁷² Horváth (szerk.) 1996: 82–83.

2. ábra. *Opicz János családjai*

nemes Opicz János házastársaként tett utolsó rendelkezését is, melyből egyértelműen kiderül, hogy három gyermeke közül Mátyas és Mária „az előbeni uramtúl Khutnertől” származik, míg Sophia Opicz Jánostól született.⁷³ Vagyis egy összetartó, integráló család képe rajzolódik ki a négy testamentumból, melybe valószínűleg a mostohaapának is sikerült beilleszkednie. Amint Stadler Anna végrendeletéből kiderül, Kuttner Mátyas két húga közül Mária édestestvére volt, míg Sofia édesanyjuk második házasságából származott; ennek ellenére nem tett közöttük különbséget az öröklésben.

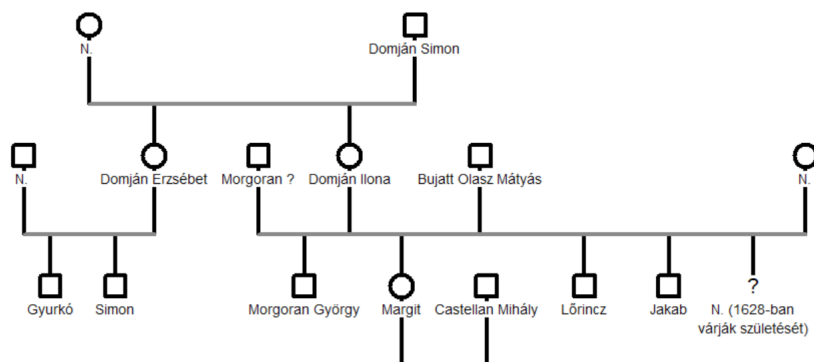
Nem lehetett ennyire békés a helyzet Szimberger György családjában, aki 1619 őszén készült testamentumában mindent hagyományként osztott fel felesége, valamint János nevű fia között, minden egyes tételét aprólékosan megfogalmazva. Fél évvel később még egy fiókvégrendeletet is készített, melyben pénzügyeinek állását pontosította.⁷⁴ Özvegyének, Baranyay Piroskának 1628-ban készített utolsó rendelkezésével azután még érdekesebbé válik a kép: ő ugyanis vagyonát két lánya között osztja fel hagyományképpen – akiről férje testamentumában említés sem történt! –, majd hozzáteszi azt is: halála után Szimberger János az ő maradékait semmiben meg ne háboríthassa, mert a fiút ő kielégítette abból, ami az atyjától reá maradt.⁷⁵ Valószínűleg arról lehet tehát szó, hogy János a férj első házasságából, a két lány pedig a feleség első házasságából származhatott; közös gyermekük nem volt, így mindegyikük a saját gyermekére igyekezett vagyonát örökíteni – de hogy a másikeről meg sem emlékeznek, az vizsgált korszakunkban szokatlannak mondható.⁷⁶ A két eset összevetéséből talán levonható az az óvatos következtetés, hogy közös gyermek hiányában kevésbé integrált a mozaikcsalád; tény ugyanakkor, hogy Kuttner Mátyas nem csupán mostohaafia, de – mint maga említi – boltosgédje is volt mostohaapjának.

⁷³ Sörös 1899: 523.

⁷⁴ Horváth (szerk.) 1995: 78–80.

⁷⁵ Horváth (szerk.) 1995: 123–124.

⁷⁶ A házaspárok által készített végrendelet-párok elemzésének tanulságairól lásd Horváth 2003: 252–260.

3. ábra. *Buiatt Olasz Máttyás családjai*

Érdekes kép rajzolódik ki forrásainkból „Giertya cinalo Ollaß al[ite]r Buiatt” Máttyás családjáról is. Felesége, Domján Ilona asszony (aki Domján Simon lányaként mutatkozik be) 1616-ban készült végrendeletében egy lányáról tesz említést, aki mellé gondviselőül és tutorul férjét rendeli; ugyancsak gondviselésére bízta Domján Erzsébet két árváját, Gyurkót és Simont, valamint azok náluk lévő készpénzét és vagyontárgyait is.⁷⁷ Ollaß Máttyás 1619-ben papírra vetett utolsó rendelkezésében házat két gyermekére hagyja – a másik valószínűleg már az újabb házasságában született.⁷⁸ 1628-ban azonban újabb végrendeletet tesz, melyben kijelenti: Margit nevű lánya, Castellan Mihály felesége a házból már semmit ne követelhessen, mert őt abból már kifizette – így a ház mostani feleségéé, valamint tőle származó gyermekeié legyen (kettő már van, a harmadikat most várják).⁷⁹ További érdekessége az ügynek, hogy az említett három végrendelet kiegészül egy negyedikkel is, mivel 1637-ből fennmaradt a fentebb említett Buiatt Margit utolsó akarata is, aki ekkor már Castellan Mihály özvegye: ő csaknem mindenét bátyjának, Morgoran Györgynek hagyja (róla eddig még nem esett szó). De megemlíti két öccsét (Lőrincet és Jakabot) is, akik közül az egyik most nála van, a másik Nezsiderben a gyertyacsinalónál⁸⁰ – azaz az utóbbi atyja foglalkozását igyekezett kitanulni. Vagyis a már megözvegyült nagyobb testvér szerepet vállalt árván maradt kiskorú féltestvérei nevelésében is, akikre egyébként 25-25 forintot is hagy. Saját gyermekéről nem tesz említést; tart viszont két árvát, Klárát és Erzsébetet: az előbbinek egy pár lepedőt, egy abroszt és egy keszkenőt hagy, míg az utóbbinak öt rénes forintot, egy szoknyát vállastól, valamint négy rőf vásznat. A házat és a tégláégető kemencét említett bátyjának azzal a feltétellel hagyja, hogy abból minden adósságot megfizessen; valószínűleg őt tartotta erre

⁷⁷ Horváth (szerk.) 1995: 62.

⁷⁸ GyVL, Végrendeletek, 42. sz.

⁷⁹ GyEL, GyKHL, Liber Testamentorum, Tomus 1. p. 208–211.

⁸⁰ Horváth (szerk.) 1996: 53–54.

a leginkább alkalmasnak. Legalább tucatnyi személyt részesít hagyományokban, közte a mesterlegényeket, az inasokat, egy világtalan asszonyt, de keresztlányát is.⁸¹

EMLÍTÉSEK A MOSTOHA SZÜLŐRŐL

Amint azt Kuttner Mátyás fentebb említett esete mutatja, találhatunk példát arra is, hogy a testáló a mostoha szülőjéről is megemlékezik. Az általa hagyományban részesített mostohaapa, Oppicz János Bécsben élő mostohaanyjának egy aranyos poharat hagy, „*aky olly forman chinalt, mint egi kelyheczke*”.⁸² Rendelése valószínűsíti, hogy nem lehetett rossz emléke róla. Érdekességként említhetem, hogy Oppicz János lánya, Sophia is megemlékezik mostohaanyjáról, egy 15 latot nyomó ezüstpoharat rendelve számára.⁸³ De találunk olyan testálót is, aki kifejezetten dicséri mostohaapját. Laky Grebechy Éva 1633-ban kelt utolsó rendeléséből idézem:

„nem mint Mostoha Atya tartott, taplalt, es gondunkat viselte, minden előmenetelés dolgainkban, dicheretessen es Istenessen, Hanem kegyes Atyay gonduisselessel es nyughatatlansaggal forgatta ioszagunkat es öregbítötte, Es igi io gonduisselese alatt leuen, taplalasunkban nyugodalmat adott es Szerzett, kiben mind Istenünk szolgalttyara, s mind hazj arolekos dolgainkra rea érkezünk.”⁸⁴

Az idézett mondatokban a mostohaapákra vetített kollektív félelmeket fogalmazza meg a testáló; a mostohagyermekre veszélyt jelentő mostohaapáét, akitől a fentebb idézett Raicz Mészáros István is féltette két kiskorú fiát.

VÉGEZETŰL

Tanulmányomban a 17. századi győri testamentumok mostohagyermekre vonatkozó adalékait igyekeztem áttekinteni. Amint azt már a testálók családi állapotára utaló adatok is sejteni engedték, a korabeli családok egy jelentős csoportját érintette ez a kérdés. Hogy ez nem csupán győri, illetve kora újkori jelenség, annak bizonyítására csupán két pozsonyi példát idéznék. Amint azt Szende Katalin kutatásaiból tudjuk, a legtöbb pozsonyi családnak a késő középkorban csupán egy-két gyermeke volt az egyik házastárs halálakor; ahol magasabb az említett gyermekek száma, ott azok többnyire két vagy három házasságból születtek.⁸⁵

⁸¹ Horváth (szerk.) 1996: 53–54.

⁸² Horváth (szerk.) 1996: 79.

⁸³ Horváth (szerk.) 1996: 82.

⁸⁴ GyEL, GyKHL, Liber Testamentorum, Tomus 2. p. 74.

⁸⁵ Szende 2004: 103.

Hasonló megállapításra jutott a 16. század közepi városi elit családszerkezetét vizsgáló Tózsza-Rigó Attila is: a magas gyermekszám általában annak volt a következménye, hogy az egyik vagy mindkét házaspár hozott magával gyermekeket a korábbi házasságából.⁸⁶

Az idézett győri példákban láthattuk, hogy a testáló a vele együtt élő mostohagyermekéről többnyire említést tesz, csaknem mindig néven – legalább keresztnéven – nevezve azokat. Örökössé ritkán lépnek elő, az esetek többségében kisebb-nagyobb értékű hagyományokban részesülnek – de ezek a hagyományok csaknem mindig nagyobb értéket képviselnek, mint a távolabbi rokonok részére juttatott vagyontárgyak. Arra, hogy semmit sem hagynak számukra, ritkán adódik példa; miként arra is, hogy a végrendelező édesgyermekével egyenrangúként kezelje őket. Számolnunk kell viszont azzal, hogy lehettek a testáló családjában olyan mostohagyermek is, akiknek nem szánt vagyonából semmit, így létük nem befolyásolta a vagyon átörökítésének általa elgondolt menetét – emiatt nem is kerültek említésre a testamentumokban. Hogy hány ilyen eset lehetett, azt lehetetlen felbecsülni. Érdemes viszont figyelembe vennünk azt is: az örök-hagyó egyik legfontosabb célja éppen az volt a testálással, hogy vagyonán békességgel, perpatvar nélkül tudjanak megosztózni a hátramaradók, ezért hagytak gyakran valamit a távolabbi rokonok számára is. Így talán van okunk feltételezni, hogy a családban élő mostohagyermeknek is szántak legalább valami apróságot – ezáltal az esetek nagyobb részében említésre kerülhettek a testamentumokban.

Amit még fontos tanulságként említhetünk: ahhoz, hogy az egyes végrendeletekben előforduló elszórt adatokból összeálljon egy „kerekebb” kép a címben jelzett témáról, esetenként segítségünkre lehetnek a családtagok végrendeletei is. Különösen szerencsés a helyzet, ha a férj és a feleség testamentuma is fennmaradt; de – amint az idézett példákban láthattuk – tovább árnyalhatja a kialakuló képet további családtagok fennmaradt végrendelete is.

FORRÁSOK

Győr Megyei Jogú Város Levéltára (GyVL)

Végrendeletek.

Győri Egyházmegyei Levéltár (GyEL)

Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (GyKHL).

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL)

Horváth József (szerk.) 1995: *Győri végrendeletek a 17. századból. I. 1600–1630.* Győr.

Horváth József (szerk.) 1996: *Győri végrendeletek a 17. századból. II. 1631–1654.* Győr.

Horváth József (szerk.) 1997: *Győri végrendeletek a 17. századból. III. 1655–1699.* Győr.

⁸⁶ Tózsza-Rigó 2005: 153.

- Iványosi-Szabó Tibor (szerk.) 2002: *Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767*. (Forrásközlemények 4.) Kecskemét.
- Németh Gábor (szerk.) 1991: *Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek 1642–1710*. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai.) Eger.
- Németh Gábor (szerk.) 1995: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból*. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti kiadványai.) Budapest.
- Rácz István (szerk.) 1983: *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai.) Debrecen.
- Sörös Pongrác 1899: Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból. *Történelmi Tár* (22.) 323–342, 507–539, 673–703.
- Werbőczy István 1990: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bubryák Orsolya 2019: Ingók és érzelmek. Az értéktárgyak átörökítése kora újkori magyar főnemesi végrendeletekben. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések; Magyar családtörténetek: Tanulmányok 4.) Budapest, 27–56.
- D. Szakács Anita 2008: *Medizingeschichtliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts. Gesellschaftsgeschichtliche Quellen des Sanitätswesens der Stadt Ödenburg aus der Frühen Neuzeit. 16–18. századi orvostörténeti vonatkozású végrendeletek. A kora újkori Sopron város egészségügyének társadalomtörténeti forrásai*. Ödenburg/Sopron.
- Dominkovits Péter 2018: Sopron város kora újkori végrendeleteiről, különös tekintettel az evangélikus felekezethez tartozók végakarataira. *Soproni Szemle* (72.) 3. 248–251.
- Dominkovits Péter – D. Szakács Anita 2018: *Adatok és források a soproni evangélikus városvezető és szellemi elit 17–18. századi társadalomtörténeti kutatásához, végrendeletek. Angaben und Quellen der Gesellschaftsforschung der Ödenburger evangelischen stadtleitenden und geistigen Elite des 17–18. Jahrhunderts, Testamente*. Sopron.
- Erdélyi Gabriella 2019a: „Akarnálak levelem által meglátogatnom”. Egy arisztokrata família és mostohacsalád bensőséges levelezése és élete. In: Uő (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések; Magyar családtörténetek: Tanulmányok 4.) Budapest, 112–142.
- Erdélyi Gabriella 2019b: Differences between Western and East Central European Patterns of Remarriage and Their Consequences for Children Living in Stepfamilies. *Hungarian Historical Review* (8.) 4. 657–668.
- Erdélyi Gabriella 2020: Bevezetés. Özvegystratégiák és árvasorsok. In: Uő (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések; Magyar családtörténetek: Tanulmányok 5.) Budapest, 7–34.
- Gecsényi Lajos 1978: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján. In: Uő (szerk.): *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Győr, 5–21.

- Gecsényi Lajos 1986: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. *Arrabona* 22–23. Győr, 99–127.
- Géra Eleonóra 2019: „Mulier imperiosa”. Egy budai asszony három házassága. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések; Magyar családtörténetek: Tanulmányok 4.) Budapest, 145–171.
- Granasztói György 1984: Polgári családszervezet a középkorvégi Magyarországon. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. Budapest, 227–238.
- Homoki-Nagy Mária 2018: „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet tészem...” *Jobbágy-parasztok végrendeletei Szentés mezővárosában*. (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 5.) Szekszárd.
- Horváth József 2003: Közös akaratok vagy ütköző érdekek? (Házaspárok végrendeletei a 17. századi Győről.) In: Lácay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.) Nyíregyháza, 250–261.
- Horváth József 2009: A magyarországi végrendelet-kutatás történetének vázlata, különös tekintettel a jogtörténeti kutatásokra. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. (ELTE jogi kari tudomány 1.) Budapest, 265–279.
- Horváth József 2014: A kora-újkori győri végrendeletek jogtörténeti forrásértékéről. In: Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 1.) Szekszárd, 153–174.
- Horváth József 2017: *Győr lakóinak mindennapi élete a 17. században*. Győr.
- Kovács Kiss György 2004: Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének 80. évfordulójára*. Kolozsvár, 258–267.
- Péter Katalin 2020: Paraszti özvegyek a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések; Magyar családtörténetek: Tanulmányok 5.) Budapest, 171–196.
- Szende Katalin 2004: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Budapest.
- Szende Katalin 2008: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben. *Soproni Szemle* (62.) 3. 250–261.
- Tárkány Szücs Ernő: 1981: *Magyar jogi népszokások*. (Társadalomtudományi könyvtár.) Budapest.
- Tomaj Ferenc 1943: Győr népessége Mária Terézia korában. *Győri Szemle* (14.) 82–98.
- Tóth Árpád 2020: Mostohasors? Mozaikcsaládokban felnőtt gyermekek érvényesülési lehetőségei a pozsonyi evangélikus közösségben 1730–1850. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések; Magyar családtörténetek: Tanulmányok 5.) Budapest, 93–137.

- Tózsá-Rigó Attila 2005: A városi elit családszerkezetének vizsgálata az 1529–1557 közötti pozsonyi végrendeletek alapján. In: Czoch Gábor (főszerk.) – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 131–155.
- Villányi Szaniszló 1882: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*. Győr.

Papp Kinga

Szülő-gyermek kapcsolat az Apor családban*

A történetíró Apor Péter (1676–1752) 1699-ben vette feleségül Kálnoki Borbálát (1681–1743). Házasságkötésüket Apor István kincstáros – a korán árván maradt Apor Péter nagybátyja, gyámja –, illetve Kálnoki Sámuel, Erdély bécsi kancellárhelyettese, Kálnoki Borbála apja tervezték el. Erről nemcsak Apor Péter végrendelete tanúskodik,¹ hanem az Apor és Kálnoki levélváltásából fennmaradt töredékek is.² Innen tudjuk, hogy az ifjú Apor Péter 1698-ban Bécsben járt leánynézőben, ám hazatérése után nem volt kedve a házassághoz, amiért Kálnoki neheztelt is. Azonban Apor István meggyőzte ifjú unokaöccse „változó és éretlen elméjét”,³ és 1699 júliusában fényűző lakodalmat tartottak Bécsben. A fiatalok összeházasításával nemcsak távoli családi kötelekeiket erősítette meg a két előjáró,⁴ hanem kölcsönösen egyengetni kívánták gyermekeik sorsát is:

„Ennek előtte két ízben is írtam vala kegyelmednek, az öcsém, Apor Péter dolga felől, már magának is az dologhoz egész kedve vagyon, és ha Istennek is úgy tetszik, s kegyelmetek részéről armalni [megerősíttetni] fog, az én házam s kegyelmetek háza között való conjunctió boldogul. Amint én kegyelmednek magának is meg mondtam, Isten akaratában oly fő emberségben hagyom az öcsémet, hogy kegyelmetek becsületinek is erdélyi módon tisztességesen meg felelhessen, mivel hogy mi holtunk után ugyan csak a micsodások a székelység között ők maradnak, az kik uruknak, s hazájuknak jövendőben is szolgálhassanak. Azért is akartam candidé et sincere házamnak s kegyelmed házának való szoros conjunctióját, melyhez képest ezen munkában való késedelem sem az kegyelmetek, sem pedig az ő részéről nem hasznos.”⁵

* A tanulmány a Domus szülőföldi ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Apor 1903: I. 378–379.

² Apor István 1696–1701 között vezetett leveleskönyvében huszonkét, Kálnokinak címzett levél másolata maradt fenn (SJAN Cluj, Fond 377/50), a Korda és az Apor családok levéltáiraiban fennmaradt néhány, Kálnoki által küldött levél is (SJAN Cluj, Fond 377 és 317).

³ SJAN Cluj, Fond 377/50, 445.

⁴ Apor István és Kálnoki Sámuel sógorként szólították egymást leveleikben, azonban a két családot a fiatalok házassága előtt csak távoli rokoni kapcsolat fűzte össze több szálon is az Imecs, Mikes, Petki és Lázár családok által (Balogh 2016).

⁵ SJAN Cluj, Fond 377/50, 461. Apor István már egy korábbi, 1698-as levelében is arról írt Kálnokinak, hogy amennyiben segíti a vicei birtok megszerzését, azzal saját gyermekét támogatja, mert a birtokot Apor Péternek hagyja: SJAN Cluj, Fond 377/50, 427–428. A levéltári források átírásakor a helyesírást és a központozást – a különleges hangértékek megtartásával – modernizáltam.

Terveiket sajnos nem tudták megvalósítani, ugyanis 1704-ben Apor István, majd 1706-ban Kálnoki Sámuel is meghalt, így nem támogathatták tovább a fiatalokat.

A lakodalom után a fiatal házások visszatértek Erdélybe, házasságuk 44 évig tartott, azonban korántsem volt felhőtlen. 1725–1731 között külön is éltek, és megbékélésük után sem laktak egy fedél alatt, főként gyermekeik közvetítésével kommunikáltak. Kapcsolatuk megromlása előtt, 1700 és 1718 között 12 gyermekük született: Rozália (1700–1708), Zsuzsanna (1701–1728), I. István (1702–1704), Borbála (1704–1705), József (1706–177?), János (1708–1773), Zsófia (1709–1710), Anna (1711–177?), Druzsina (1712–1720), László (1714–1770), II. István (1715–1718), Zsigmond (1718–1719). Közülük öt érte meg a felnőttkort (Zsuzsanna, János, József, Anna, László), de Zsuzsanna lányuk is meghalt fiatalon, 27 éves korában.

Tanulmányomban az Apor család kiadott⁶ és kéziratos levelezése⁷ alapján azt vizsgálom, hogy Apor Péter és Kálnoki Borbála gyermekeik egyes életszakaszában miként viselkedtek szülőként, milyen érzelmekkel találkozunk a levelekben, hogyan artikulálódik a szülői tekintély, és van-e nyoma a a szövegekben családi élet intimitásának. A kora újkorral kapcsolatos érzelemtörténeti kutatások is megerősítették azt, hogy a levelezések gazdag forrásanyagot nyújtanak az egyéni és közösségi érzelmek és attitűdök azonosítására és vizsgálatára.⁸ Ugyanakkor a kutatókban szinte egyöntetűen megfogalmazódott az a módszertani kifogás is, hogy a misszilis levél – akárcsak bármilyen más egodokumentum – az egyéni önreprezentáció egyik formája.⁹ Maga a levélírás pedig egy olyan társadalmi viselkedési forma, amely saját kommunikációs nyelvvel és retorikával rendelkezik annak érdekében, hogy a személyes kontaktussal járó verbális és nonverbális kommunikációt helyettesítse. Ezért a kora újkori levelek olvasásakor elsősorban nem magukat az érzelmeket kell keresnünk, hanem megfigyelhetjük azokat a retorikai, textológiai eszközöket, amelyekkel a levélírók az érzelmeket megfogalmazzák; ezenkívül egy-egy heves érzelmi reakció mögött megtalálhatjuk azokat a társadalmi elvárásokat, amelyek kiválthatták őket.¹⁰

Az Apor családban a szülők közti, illetve gyermekeikkel folytatott levelezés nem folyamatos, és nem is teljes, mégis igen tartalmas olyan szempontból, hogy a levelek a gyermekkor, majd fiatal felnőtt kor több aspektusát érintik. A négy évtizedre kiterjedő levélváltás lehetővé teszi azt, hogy az egyéni életciklus különböző szakaszaiban (csecsemőkor, kisgyermekkor, iskolás- vagy serdülőkor, fiatal felnőtt kor) vizsgálható legyen szülők és gyermekek kapcsolata. A hosszú időkeret

⁶ Apor 1903.

⁷ SJAN Cluj, Fond 317; SJAN Covasna, Fond 36.

⁸ Az egyik friss és alapos összefoglalója a kora újkori érzelemtörténetnek: Broomhall (ed.) 2017. Ezenkívül a témában jelentős közlemények: Rosenwein 2002, 2006. A 18. századi erdélyi emlékirodalom érzelemtörténeti megközelítéséről lásd Fehér 2012a.

⁹ A levelek érzelemtörténeti kutatásokban való felhasználásának módszertanához legfrissebben: James 2017.

¹⁰ Schneider 2000; Pollock 2004; Broomhall–Van Gent 2009; Daybell 2015.

alkalmas arra, hogy ne csak egy adott pillanatban, hanem folyamatában is láttassa a szülő-gyermek kapcsolatot, amely szüntelenül változik, a gyermekek növekedésével szülők és gyermekek egymáshoz fűződő érzelmi folyamatosan alakulnak, akár csak a családon belüli erőviszonyok.¹¹

A szülő-gyermek kapcsolatáról, illetve a gyermekek sorsáról nemcsak a szűk családi levelezés tanúskodik, több személy (rokon, tanító, inas, pap) bekapcsolódott leveleivel egyik-másik gyermek életébe vagy annak egy szakaszába, tehát szoros családi kötelékeken kívül az Apor család életében is fontosnak számított a tágabb rokoni kapcsolatháló, a familiárisok, barátok segítsége, támogatása.¹²

GYEREKVÁRÁS ÉS CSECSEMŐKOR

A kora újkori házas nők legfontosabb feladata a gyermekszülés volt, ezáltal erősítették meg helyüket a társadalomban és a férjük családjában,¹³ és életüknek is az anyává válás volt az egyik legfontosabb fordulópontja. A gyermekeket nagyon várták, a család jövőjének a zálogát látták bennük, a javak továbbörökítését, a család nevének a továbbvitelét és természetesen a rokonsági és társadalmi kapcsolatháló tovább növelését remélték általuk.¹⁴ Ezért a várandósság hírért a családtagok örömmel fogadták, azonban az állapothoz az öröm mellett szinte mindig szorongás, félelem is kapcsolódott, főként a nők részéről. Félték egyrészt a szülés közbeni vagy az azt követő elhalálozásoktól, másrészt (leginkább az első gyermekek esetében) az utána következő ismeretlen helyzettől.¹⁵ Kálnoki Borbála leveleiben többször írt férjének „nyavalyáiról” és gyengeségéről, de nem tudni, hogy panaszai várandósságra utalnak-e vagy sem. Akárcsak más előkelő származású nők, a házasság első időszakában ő is egy-két évente várandós volt, de ennek kevés írásos nyoma maradt. Sajnos a hűgával, Ágnessel¹⁶ folytatott levelezéséből is csak Ágnes válaszai maradtak fenn, ezekben a levelekben főként nyavalyaként, betegségként jelenik meg a terhesség. Hűga válaszleveleiből az derül ki, hogy Aporné részletesen beszámolt neki és orvos sógorának saját és családtagjai mindenféle tünetéről, a kapott gyógyszerekről, ezek alapján sógora gyakran ellátta az egész családot egészségügyi tanácsokkal, receptekkel.

¹¹ A szülők és gyermekek közötti kapcsolat átalakulásáról: Bailey 2012: 222; Foyster 2001: 317.

¹² A családnak és a tágabb közösségnek az egyén életében, a gyermekek nevelésében betöltött szerepéről: Bailey 2012: 170; Tadmor 2003; Tadmor 2010: 15–48; Fehér 2019.

¹³ A kora újkori női szerepekről lásd még: Crawford 1990: 21; Pollock 1997: 287–288; Fehér 2012b: 222.

¹⁴ Péter 1996: 21–22; Fehér 2012b: 222.

¹⁵ Begiato [Bailey] 2017: 211–213.

¹⁶ Kálnoki Ágnes apja halála után, 1710-ben ment feleségül az olasz származású Bartolomeo Ferratihoz, aki Constantin Brâncoveanu havasalföldi vajda udvari orvosa volt. Brâncoveanu 1714-es kivégzése után a házaspár Moldvába került, ahol Ferrati Mihai Racoviță vajda szolgálatába lépett (Andea 2005; Barbu 2015).

Kálnoki Ágnes egyik 1723-as leveléből megtudjuk, hogy testvére valószínűleg újabb gyermeket várt ebben az időszakban:

„Hogy kegyelmednek nehéz betegségét értem, azon bizony szívem szerint búsulok, de mindazonáltal vigasztalom azzal magamot, az mint a kegyelmed kedves leveliből értem és az én uram is mondja, hogy azon nyavalya kilenc hónapi fog lenni, melynek is addig valamely orvosság nem használhat, sőt nem is javallja ő kegyelme kegyelmednek valamivel élni.”¹⁷

Azonban egy következő levélből kiderül, hogy panaszaira egy szebeni orvostól olyan szert kapott, amelytől elvetélt:

„Olvasván az én uramnak, mely orvosságokkal éltették kegyelmedet, nem győz csudálkozni és haragudni rajta, mely oktan embernek kellett annak lenni, valaki tudván kegyelmednek állapotát, viselős lévén, még is oly orvosságokkal éltesse, hogy erővel el legyen kegyelmedtől. [...] Jól tudhatja kegyelmed, édes néném asszony, hogy az én uram megíratá kegyelmednek a minapiban, hogy a természet kegyelmeden nem lévén, az mint kegyelmed nyavalyáját írta volt, semmi orvossággal ne éljen, mivel is reménységben van ő kegyelme, hogy nemsokára keresztelőben hívat kegyelmed bennünköt. Azért bizony semmi orvosságával nem kellett volna élni kegyelmednek annak a doktornak. De már ha csakugyan megtörtént, tovább kegyelmed magát az Istenért ne búsítsa, csak az Isten kegyeledemet őrizze meg, az nyavalyáiból szerencsésen gyógyítsa és éltesse friss jó egészségben [...], reméljük Isten kegyelmedet éltetvén nemsokára az Isten többeket is ad még kegyelmednek.”¹⁸

Mindez azt tükrözi, hogy a testi tünetek leírása, a menstruáció kimaradása nem számított tabutémának a lánytestvérek között, sőt Aporné orvos sógorát is tájékoztatta ezekről.¹⁹ A levél ugyanakkor azt is igazolja, hogy nemcsak a sikeres szülést, hanem a vetélést is az isteni gondviselés eredményének tekintették, melyet végül mindenki elfogadott.²⁰

A születek körülményeiről kevés adat van a misszilisekben, Apor Péter is mindössze a gyermekei születésének időpontját jegyezte le egodokumentumai-ban. Első gyermekük születéséről van több információnk, ugyanis Apor István 1700. március 29-én, Kálnoki Sámuelnek beszámolt a gyermek világrajöveteléről:

„írhatom kegyelmednek, ma 29 Martii reggeli kilenc óra tájban Isten egy jó ifjú leánnyal megáldá menyem asszonyt, az mint estétől fogva nagy kínok között volt,

¹⁷ Apor 1903: II. 110. A szövegkiadásból idézett levelek helyesírását és a központozását is modernizáltam a könnyebb megértés érdekében.

¹⁸ SJAN Cluj, Fond 317/39.

¹⁹ Deáky–Krász 2005: 32–33.

²⁰ Howard 2003: 378.

míg Isten megváltotta terhétől, de az Szentírás szerint elfeledkezett fájdalomról, hogy ember született. Kegyelmed vétesen valami gyermeknek való német öltözetet számára. Kegyelmedet az keresztelésre bevárom és húgom asszony tudósítson, minék akarja kereszteltetni, s kik legyenek keresztatyák, anyák. Az feleségem szívesen volt mellette, nem is akart egy szempillantásig is feleségem nélkül maradni, félt igen halálától. Lugosiné húgom is itt volt mellette.”²¹

A levélrészlet egyrészt a szüléshez kapcsolódó, társadalmilag is meghatározott érzelmeket tartalmazza: a félelmet és fájdalmat, majd örömet és halát, melyet akkor érez a szülő anya, miután a vajúdás alatt kiállta a hit próbáját.²² Másrészt azt is látjuk, hogy a szülés maga a kora újkorban olyan eseménynek számított, ahol főként nők vettek részt, segédkeztek,²³ a szülő nőről a női rokonok gondoskodtak, ők segítették át élete ezen fordulópontján. Jelenlétükre, támogatásukra nemcsak tapasztalatuk miatt volt szükség, hanem az anya halálfélelme miatt is.²⁴ Hasonlóképpen az újszülött gyermekről is gondoskodtak a rokonok, atyafiak, a gyermek a születése után bekerült a család védőhálójába, a keresztszülők kiválasztásával pedig megkezdődött annak a társadalmi hálónak a kiépítése, amelybe később kapaszkodhatott. Ha a szülés részleteiről nem is írnak mindig, a megszületett gyermekről szóló örömhírt az Apor családban is megírták a rokonoknak.²⁵

A gyermekek csecsemőkoráról is kevés az információ a családi iratokban, ami részben talán a korra jellemző magas gyermekhalandóságnak is köszönhető, részben pedig annak, hogy az ilyen apró gyermekek kapcsán a szülők csak egészségükről tudósíthatták a családtagokat. Így tett például Kálnoki Borbála első gyermeke születése után, 1700 júliusában édesanyjának címzett levelében.²⁶ Néhány adat azonban arra utal, hogy házasságuk kezdeti időszakában több csapás is érte a családot,²⁷ nemcsak nélkülöztek, hanem azzal is meg kellett birkózniuk, hogy a családfő fogságba került. Apor Péter 1707-ben kelt beadványa szerint az épp gyermekágyas Kálnoki Borbála férje fogsága ideje alatt a rokonok segítségére szorult:

„hallatlan példával feleségemnek édes atyáitól véle adatott mindennemű egyetmását, sőt még kicsiny neveletlen gyermekeink apró köntösöcskéit is úgyannyira elvették, hogy nemrégen született kised gyermekecskémnek egy pólójára való ruha is nem

²¹ SJAN Cluj, Fond 377/50, 817.

²² Begiato [Bailey] 2017: 211; Howard 2003: 372–373.

²³ Pollock 1997: 288–299; Fehér 2012b: 225–227.

²⁴ Vö. Pollock 1997: 292–293, 297.

²⁵ Apor István egy 1702-es levelében gratulált unokaöccsének fia („az új gazda”) megszületéséhez, és felajánlotta, hogy megkereszteli a gyermeket (Apor 1903: II. 17).

²⁶ Beszámolt arról, hogy nagy szegénységben élnek, és gyermeke gyakran betegeskedik. SJAN Cluj, Fond 317/2, 87.

²⁷ Apor István, majd Kálnoki Sámuel halála után elveszítették legfontosabb támaszaikat, Apor Pétert a Rákóczi-szabadságharc alatt felségárulás vádjával 1706–1707 között bebörtönöztette Rabutin, és több javától is megfosztotta.

maradt és beteg feleségemnek, ha más jó atyámfiai nem segéltették volna, egy falatja sem volna.”²⁸

Az egymást követő gyermekek számát látva feltételezhetjük, hogy a család dajkát is tartott, amit a későbbi források meg is erősítenek. A nemesi családokban gyakran szoptatós dajkát fogadtak a gyermekek mellé,²⁹ ezzel is magyarázható a sűrű gyermekáldás. Az ideális dajka kiválasztása szinte minden családban probléma volt, hiszen a jelöltnek meg kellett felelnie különböző elvárásoknak, és a családhoz kellett költöznie.³⁰ A levelekben fennmaradt utalások arról árulkodnak, hogy nem volt ez másként az Apor családban sem. Kálnoki Borbála 1717-ben egyik tisztartójának küldött autográf levelében sürgeti címzettjét, hogy keressen a gyermekeinek egy jó dajkát:

„Én pedig bizony meguntam az sok gyermekkel dajkát, úgy hogy csak az Isten tudja. Hanem, ha most jót nem kap az ember ebben az szűk időben, soha nem. Kegyelmed keressen ugyan jót, jó tejűt, az kinek csak esztendő fia volna, s maga szoptatta. S, ha ugyan jót talál kegyelmed, mentől hamarébb tudósítson, mi formában jön el, hadd hozathatnám ki, ha Isten engedi.”³¹

A dajka keresése az ő esetükben sem az érzelmi elhanyagolást jelenti, hanem inkább a gondoskodás jele,³² ezt tükrözik a megszabott feltételek is, a megfelelő személy megtalálása pedig nemcsak a szűk családi kört foglalkoztatta, hanem a szolgákat, familiárisokat is megkérték erre.

KISGYERMEKKOR

Erről az életszakasról leginkább Anna lányuk és László fiuk kapcsán beszélhetünk, akik a házastársak 1717–1725 közötti leveleiben jelennek meg kisgyermekként. Ebben az időszakban a gyermekek a család védőhálóját, anyjuk gondoskodását élvezték, koruknak megfelelően tanultak, játszottak. Egészségügyi állapotuk állandó levéltéma volt a házastársak között, ami a családban és a korban egyébként is magas gyermekhalandóságot, járványokat tekintve nem meglepő. Az apró gyermekeket, ahogy csak teheték, védték, óvták a szülők. Apor Péter többször is hangot is adott ennek leveleiben: „Csak Isten az apraját is őrizné Torján, de bizony azokat majd inkább féltém”,³³ „ugyan vigyázz Laczira s Anniskára, mert

²⁸ Apor 1903: II. 32.

²⁹ Deáky–Krász 2005: 33; Fehér 2012b: 228–231.

³⁰ Péter 1996: 36–37.

³¹ SJAN Covasna, Fond 36/1783, 15.

³² Lásd még: Jarzebowsky 2017: 215.

³³ Apor 1903: II. 71.

ideki erősen himlőznek a gyermekek”.³⁴ A legkisebb fiúnak, a gyakran betegeskedő Lacikának mindenki különleges figyelmet szentelt, félelemmel, gyöngédséggel követték változó egészségét. Ha állapota romlott, a távollevő apa leveleiben aggodalommal várta róla a híreket: „Laczika mint legyen, nehéz, hogy nem hallhatom, ha csak egy ember jött is, mindjárt dobbant az szívem.”³⁵

Bár a kisgyermek anyjuk felelőssége alá tartoztak, ahogy más nemesi családoknál is előfordult, nemcsak Kálnoki Borbála, hanem időnként Apor Péter is otthon maradt, „kappankodott” a gyermekeivel. Ennek 1724 júliusából maradt fenn nyoma, amikor az asszony több napig Illyefalván tartózkodott, és a birtokok körüli munkát felügyelte. Feleségének küldött levelei apai szeretetéről, gondoskodásáról tanúskodnak, beszámolt a gyermekekkel töltött mindennapokról. Leírta, hogy fia nagyon félt a több napig tartó viharos időjárás miatt, ezért több éjszaka is a gyermek mellett virrasztott, hogy az fel ne ébredjen: „Én már két éjjel nem aludtam, mert itt két nap éjjel-nappal volt az nagy égi háború [...]. Csak arra vigyáztam, hogy Laczika fel ne ébredjen s nem is ébredett.”³⁶ Szintén az atyai gyöngédség olvasható ki soraiból, amikor arról írt, hogy miként bátorították a féllénk gyermeket: „Az utolsó két nap Laczikát addig biztattuk, hogy nem félt, még játszott, igaz dolog az fülit bizony bedugta, az Isten pedig úgy adta, hogy éjszaka egyszer sem ébredett fel.”³⁷ Amikor anyja távolléte alatt Laczika lebetegedett, Apor Péter részletesen beszámolt állapotáról: „Laczika az lépit erősen fájtatja. Ma által akartam vinni Osdolára, hogy itt mise nem lön, de az lépe fájdalma miatt az nadrágot fel nem vonhatá. Osztán pópiummal megkenettem, jobbacskán lett, meg nem engedem, hogy felkeljen ma.”³⁸ Kétségbeesetten várta haza feleségét, érzelmeit ismét testi tünetei leírásával hangsúlyozta: „Én bizony alig várnám, hogy ott az munkát elvégeznétek, mert csak rebegek, ha ez az gyermek rosszabbul talál lenni, én orvoságát nem tudom.”³⁹ Borbála leveleiben tanácsokkal látta el férjét és lányát, hogy miként kezeljék a gyermeket: „az erős kenés neki nem jó, hanem csak gyengén kell kenni mellit, hátát, hasát, hadd kenegessék evvel az rutás kenővel s egy kis savanyúvízbe hadd feresztenék meg.”⁴⁰

Az anya távolléte alatt írt levelekben a gyermekek hangja is megjelenik, mivel Apor folyamatosan arról is tudósította távollevő feleségét, hogy a gyermekek hiányolták, aggódtak érte, gyakran emlegették: „Az bizonyos, hogy sokat emlegetünk, de kivált Laczikának ki nem estél az szájából!”,⁴¹ „minden ebéden, vacsorán

³⁴ Apor 1903: II. 103.

³⁵ Apor 1903: II. 106. A levélrészlet azt a Gary Schneider által is hangsúlyozott tényt támasztja alá, hogy a levélírók gyakran éltek azzal az eljárással, hogy testi tünetek, képek leírásával támasztották alá erős érzelmeiket (Schneider 2000: 34–35).

³⁶ Apor 1903: II. 142.

³⁷ Apor 1903: II. 145.

³⁸ Apor 1903: II. 151–152.

³⁹ Apor 1903: II. 154.

⁴⁰ Apor 1903: II. 156.

⁴¹ Apor 1903: II. 143.

kérdi Laczi, mikor jössz haza”.⁴² Ezek a részek egyrészt szoros anya-gyermek kapcsolatról árulkodnak, mivel a kisebb gyermekek – főleg, ha betegek is – anyjuk ápolásához szoktak, az ő jelenlétét igényelték. Ugyanakkor azt is tükrözik, hogy milyen attitűdöt várnak el a szülők a gyermekektől, hogyan kellene viselkedniük távollétükben. Végül pedig ezek a sorok Apor retorikai eszközeként is értelmezhetők, mivel azáltal, hogy minden levelében megismétli feleségének, hogy gyermekei mennyire hiányolják, megpróbálja sürgetni hazatérését. A további levelekben ezenkívül csak arról van adat, hogy a gyermekek üdvözlétüket, jókívánásaikat, esetleg vágyaikat íratják meg a távollévő szülőnek: „Laczika csak búsul, hogy semmi játékot nem küld kegyelmed neki”.⁴³ Ezek nem is maradnak válasz nélkül, ugyanis utazásaikból hazatérve vagy távollétük alatt mindkét szülő ajándékokkal kedveskedett gyermekeinek. Apor például egy alkalommal kutyával kedveskedett fiának: „Az gyermekeimet atyai szeretettel köszöntöm, Laczikának egy német ficzkót viszek, viseljük jól mindnyájon magukat.”⁴⁴ Kálnoki Borbála távolléte alatt dobozokat küldött ajándékba: „most penig két skatulyát küldöttem néki, s Anniskának egyet, az fenekire meg vagyon írva, ki melyiké.”⁴⁵ Nemcsak a szülők, hanem a testvérek és közelebbi rokonok leveleiben is állandó téma volt a gyermekek egészsége, ajándékokat küldtek nekik, mindig külön köszöntötték őket a levelekben.

Bár, mint láttuk, a gyermekek gondozásában és nevelésében Apor is részt vett, amikor a házastársak különköltöztek, a kisebb gyermekek az anyjuknál maradtak, sőt a levelek szerint Apor Péter apai feladatait is elhanyagolta. Kálnoki Borbála ugyanis arra panaszkodott nagyobb fiainak küldött leveleiben, hogy Apor nem ad pénzt Anna lányuk ruházatára:

„Annuskát eddig kiteleltetém két télen az magam mentémben, már kiszakada az nyakamból, most már az házból sem mehetünk ki, ha én csak templomban megyek is, ő elmarad; ha ő elmegyen, nekem el kell maradnom, még sem csináltat az apja mentét néki. Én, ha volna miből, csak az gyalázatjáért is csináltatnék, minden ember kacagja; de minthogy semmijét nem bírom, az mi költséget végben viszek is, az Isten tudja mint telik ki, én bizony nem csináltatok, lássa akármit csináljon; egyéb egyet-más is majd kiszakad az nyakából, eléggé bánom, nem tehetek róla.”⁴⁶

Házasságuk alatt gyakran problémát okozott, hogy az asszony külön kezelte a saját vagyonát, ami miatt férje neheztebbé tette. Ezt bizonyítja az a nagyon töredékes, megrongálódott megállapodás, amelyet Antalfi János püspök előtt kötöttek kibékülésük előtt. A töredék a köztük levő viszály részleteiről tanúskodik, és megjelenik benne az együttműködés hiánya a háztartás, a birtokok igazgatásában:

⁴² Apor 1903: II. 146.

⁴³ Apor 1903: II. 131.

⁴⁴ Apor 1903: II. 105.

⁴⁵ SJAN Cluj, Fond 317/31, 22.

⁴⁶ Apor 1903: II. 204.

„egymás ellen való hirtelen indulatokat temperálják, egymás ellen való gyanóságokat letegyék, azokra okot ne adjanak, se pedig legkisebb mocskos szóval egymást ne disfamálják. Legyen az úr jó gazda, az asszony jó gazda asszony és a jószágnak keresetit egyenlő akarattól költsek, ne is lakják ottan az enyim és kéd, hanem legyen egy erzenyűk, egy asztaluk, egy ágyuk és mikor lehet s illik, együtt járjanak.”⁴⁷

Apor Péter amúgy is híres volt makacs és takarékos természetéről, azonban Kálnoki Borbála fenti sorai mögött retorikai fogásokat is sejteni lehet, azaz gyermeke nyomorúságának hangsúlyozásával próbálta fia rokonszenvét megszerezni, és általa hatni a férjére is.

ISKOLÁSKOR – SERDÜLŐ GYERMEKEK

Az Apor lányok írni megtanultak, valószínűleg az udvari tanítóknak vagy papoknak köszönhetően, azonban iskolába természetesen nem jártak, férjhezmenetelig otthon éltek. Így főként a fiúkról beszélhetünk, akik az iskola megkezdésével kikerültek a családi fészek biztonságából, megkezdték közösségi életüket, azonban ekkor sem maradtak teljesen magukra, általában egy-egy udvari szolga, inas és kezdetben saját tanítójuk, praeceptoruk is velük tartott. Bár nem voltak egyidősek – József két évvel volt nagyobb –, egyszerre kerültek el otthonról, ezzel talán (azon kívül, hogy nem kellett ismételtlen ugyanazokat az anyagi terheket elviselni) szüleik szándékosan is enyhíteni próbálták az otthontól való elszakadás nehézségeit.

Apor József és János iskolai tanulmányai időszakáról tanáraik, Varró András praeceptor, valamint Zsuzsánna nővérük levelei is tanúskodnak. A levelezés valamennyi szereplőjének magatartása szülői gondoskodásról, érdeklődésről, aggodásról tesz tanúbizonyosságot. A fiúk 1716-ban kerültek a székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumba, ott folytatták az otthon megkezdett tanulást. Udvarhelyen rögtön le is betegedtek, egymás után himlősek lettek. Anyjuk, apró gyermekeit hátrahagyva, 1717 januárjában beteg fiaihoz utazott, leveleiben felháborodva számolt be férjének a konviktusban uralkodó zord körülményekről:

„Az gyermekeket igen vékony egészségben hagytam, legfőképpen Józsefet, Jankócska ugyan jobbacskán vagyon, Istennek hála, elég nagy sírva maradának el szegénykék, hogy eljövék, nem is hiszem, hogy békével megemésszék azt az udvarhelyi aert, azt az sok ocsmány étket, az sok hideget sem szenvedhetik már, én bizony az magam nagy mentémet is oda hagytam, hogy ne dideregjenek szegények, takarózzanak véle. Soha nem hallék ilyent, hogy beteg gyermekeknek reggel tegyenek egy kis tüzet, estig semmit nem, este is egy kicsinyt, reggelig egy cseppet sem, az házuk meghül,

⁴⁷ SJAN Cluj, Fond 317/38.

csak hidegen áll, az setéiben úgy kell ülniük világos kivirradtig, mint szintén az tömlőben.”⁴⁸

A fenti levélrészlet mellett Kálnoki Borbála egy korábbi levele is arról árulkodik, hogy a családi fészektől való elszakadás nehezen ment, a gyermekek hiányolták anyjukat, és mindent, ami az otthon biztonságát, kényelmét jelentette számukra:

„Mióta itt vagyok, Istennek hála, az gyermekeim jobbacskán vadnak, csak azon törődnek szegények, hogy ha elmegyek, pénztekek is jobb volt otthon, mint itt az ünnepek; igazán megvallom, hogy féltém őket és ha Jankócska himlős nem volna, csak elvinném őket.”⁴⁹

A szülők és a fiúk lánytestvére, az ekkor már tizenhat éves Zsuzsanna, tanulmányaik alatt végig leveleikkel próbálták érzelmi támaszt nyújtani az otthonról távolkerült gyermekeknek, ezenkívül élelemmel, ajándékokkal is kedveskedtek nekik. Anyjuk részletesen beszámolt az otthoni dolgokról, apjuk vadászatairól, testvéreik egészségéről, a vadászkutyákról stb., ezzel is folyamatosan fenntartva és erősítve a családi kapcsolatokat.⁵⁰ A maguk módján a fiúk is mindig reagáltak ezekre a hírekre, sajnálatukat fejezték ki, hogy nem vehettek részt egyik-másik családi eseményen, és otthon maradt testvéreiknek is elküldték jókívánásaikat.

Az Udvarhelyen megkezdett intézményes oktatást 1719-től Kolozsváron folytatták, ahol 1724-ig tanultak. Tanulmányaik ideje alatt a szülők egymás közötti levelezése mellett a fennmaradt levéltári anyagban megjelennek a gyermekek saját kezű, szüleiknek írt levelei is, melyek kezdetben általában rövid, sablonos szövegek. Ezekben az években a két ifjú gyakran írt szüleinek, többször közös levelet is küldtek. Apjukat rövid, főként latin nyelvű misszilisekel köszöntötték, melyekben általában csak az egészségi állapotuk felől írtak vagy apró hírekről, újdonságokról tudósították, mintegy bizonyítva, hogy latintudásuk is gyarapszik. Anyjukhoz címzett leveleikben már gyakran találkozunk különböző kérésekkel, melyek gyógyszerekre, vadászkutyák felküldésére, ruhavásárlásra, pénzküldésre és hasonlókra vonatkoztak. Állandó téma a jó magaviseletük: „mind tanulásban s mind egyébbe úgy igyekezem magamat viselni, hogy nagyságodat meg ne szomorítsam.”⁵¹ Feltehetőleg anyjuk levélben és szóban is többször felszólította őket erre. Anyjukat is rendre tudósították az iskolai élet eseményeiről, így 1724 májusában hírül adták, hogy „Pater Rector uram Majálist is adott volt harmad napig, s Pater Regens dudást s hegedűst vitetett volt ki s úgy recreáltatta az deákot”;⁵² ahogy diáktársaik csínyeiről is beszámoltak. Ahogy szüleik tájékoztatták egymást

⁴⁸ Apor 1903: II. 68.

⁴⁹ Apor 1903: II. 66.

⁵⁰ Más kora újkori szülők is hasonlóan jártak el: Bailey 2012: 223.

⁵¹ SJAN Cluj, Fond 317/32 d, 3.

⁵² SJAN Cluj, Fond 317/32 d, 22.

a rokonokkal, atyafiakkal kapcsolatos újdonságokról, ők is ugyanúgy beszámoltak nekik a rokon ifjakra (a Lázár, Kálnoki és más családok tagjaira) vonatkozó hírekről. Szebenben élő nővérükkel, Zsuzsannával és annak férjével, Haller Jánossal is rendszeresen tartották a kapcsolatot. Ebben az időszakban már a gyermekeknek is feladataik, kötelezettségeik voltak, melyeknek teljesítését szüleik elvárták, leveleikben számonkérték. Jó magaviseletük és tanulmányaik sikeressége mellett a szociális készségeiket is bizonyítaniuk kellett, rokonokat, ismerősöket látogattak, képviselték szüleiket.

A fiúk levelei többnyire rövidek voltak, azonban Varró praeceptor leveleiben többet is elárult náluk. Az aggódó szülőket nemcsak a gyerekek egészségi állapotáról tudósította, hanem tanulmányi eredményeikről, magaviseletükről, közösségi eseményekről, névnapjainak ünnepeiről is beszámolt. Előfordult, hogy ő írta meg azt, amit a fiúk kellemetlennek tartottak, például egyik levelében arról is tájékoztatta az anyját, hogy az ifjak új kabátot kérnek, mert a régieket szégyellik viselni: „az úrfi ők nagyságoknak most pedig legnagyobb szükségük vagy egy-egy köpenyegre volna [...] az az más kettő rettenetes rövidek, hitványok is már, úgy hogy szégyellik is felvenni”.⁵³

Az anyai gondoskodásról a levelek mellett az a lista is árulkodik, amely a Kolozsvárra utazó fiúknak csomagolt dolgokat tartalmazza (ruházat, edények, fűszerek, gyógyszerek, ágynemű, élvezeti és piperecikkek található rajta).⁵⁴ Apjuk a tanulmányaikról gondoskodott, tanulmányi előmenetelük iránt érdeklődött, ő alakította ki kolozsvári lakhatási körülményeiket, fizette ki a pátereknek a költségeket:

„hogy vadászhasak az fiaimmal, egy hetet engedek nekik, úgy hogy 8 Novembris előtt meg nem indítom. Pater Rajcsámi uram és magister Boros azon fognak eljönni, lássátok jó szívvel, ez az kettő fog az idén az gyermekekre Kolozsvárrat gondot viselni; már az rectornak is megmondottam, hogy convictusba nem adom, hanem az seminariumba; magam sem javallom penig, hogy csak magokra bocsásd vadászni, mert úgy hallom, sok medve vagon.”⁵⁵

A levélrészlet nemcsak az apai providenciát, előrelátást igazolja, hanem azt is, hogy a szülők leveleikben egyeztettek arról, hogy mi engedélyezett a gyermekeknek, egymást megerősítették elhatározásaikban.

Kolozsvár után Apor, saját példájára, 1724-ben Nagyszombatba küldte Józsefet és Jánost, ahol József két, János pedig három évet tanult. Ekkor ajánlólevelekkel látta el őket, melyek nemcsak ottani tanáraiknak szóltak, hanem az utazás

⁵³ SJAN Cluj, Fond 317/31, 105.

⁵⁴ SJAN Cluj, Fond 317/39, 19.

⁵⁵ Apor 1903: II. 104.

alatt szállást adóknak is.⁵⁶ Később arról is gondoskodott, hogy elmehessenek az egyik páterrel Mariazellt, Horvátországot és a Dunántúlt is meglátogatni.⁵⁷

László 1732 és 1734 között tanult Kolozsváron, azonban az ő tanulmányairól, és ahhoz kapcsolódó szükségleteiről kevesebb adatunk van. Ez egyrészt talán azzal magyarázható, hogy legkisebb fiúként már nem fordítottak olyan nagy figyelmet oktatására, másrészt tanulmányai időszakára a szülők közti viszony megromlott: igaz, hogy 1731-ben hivatalosan kibékültek, de külön háztartást vezettek.

A tizenéves Annuska, bár nem ment iskolába, többször volt távol szüleitől, nővérét, Zsuzsannát több alkalommal meglátogatta, majd 1728-ban, annak a halálához vezető betegsége alatt ő is gondozta testvérét, állapotáról több levelében tudósította anyját. Neki címzett levelei mindig alázasak, nagy anyai szigorrról árulkodtak még élete későbbi éveiben is. A levelekből kiolvasható alázat, megfelelési vágy, engedelmesség nemcsak az anya-lánya viszony kulturális konvenciójából adódik, hanem a család öröklési szokásával is összefügg, ugyanis a családi végrendeletekben azt látjuk, hogy a lányok csak a női ágon öröklődő birtokokból kaphattak, apai részről csak pénzbeli vagy egyéb materiális javakat,⁵⁸ tehát vigyázniuk kellett, hogy anyjukkal jó kapcsolatot ápoljanak.

FIATAL FELNŐTTKOR

A családból elsőként a legnagyobb lány, Zsuzsanna kapcsán beszélhetünk erről az időszakról, akinek a gyermekkor éveit tizenöt évesen, férjhezmenetelével értek véget. Az 1716-ban megkötött házasság valószínűleg a szülők egyezségén alapult, mivel a vőlegény a szintén buzgó katolikus és a Katolikus Státus megszerzésében fontos szerepet játszó Haller István középső fia, János volt.⁵⁹ Ígéretesnek induló, de rövid házasságuk alatt Zsuzsanna többször és hosszasan betegeskedett, és végül 1728-ban meghalt.

Zsuzsanna férjhezmenetele után folyamatosan jelen volt a szülők leveleiben, de nem Hallernéként, hanem sokkal személyesebben, Zsuzsi, Susi vagy leányom formában. Az országgyűlések alkalmával Szebenben vagy Kolozsváron tartózkodó apa jó kapcsolatot ápolt leányával és vejével, rendszeresen találkozott velük. Mindketten támogatták a fiatalokat, Apor Péter házasságuk első időszakában pénzzel is segítette őket, majd Haller János karrierjét egyengette. Előmozdította csíki főkirálybírói kinevezését, és a beiktatást követő ünnepségről is gondoskodni kívánt, utasításokat adva feleségének, hogy miket készítsen elő, azzal érvelve,

⁵⁶ SJAN Cluj, Fond 317/39, 21.

⁵⁷ Apor 1903: II. 171. A fiúk Esztergomból küldött levelükben röviden be is számoltak anyjuknak arról, hogy meglátogatták Bécsset, Mariazellt: SJAN Cluj, Fond 317/39, 5.

⁵⁸ Dósa 1861: 415.

⁵⁹ Szádeczky 1886.

hogy „ha lehet, bizony megmutatom, hogy az én gyermekem van nála”.⁶⁰ Kálnoki Borbála csíksomlyói birtokát adta át a fiataloknak.

Apor büszkeséggel írt feleségének leányukról: „másként igen jól viseli magát, örömeinkre lehet, látom minden ember szereti, és úgy alkalmaztatja minden dolgait, hogy ha ezután is úgy leszen, Istentől jobb gyermeket magunknak nem kívánhatunk: Isten ezután is adjon szent lelket neki”.⁶¹ Azaz a társadalmi normáknak, elvárásoknak eleget tett, az új szerepköréhez kapcsolódó tudáskészletet, amelyet az otthoni nevelés alatt szerzett, megfelelően alkalmazta, ezzel nemcsak önmagát kedveltette meg a közösségben, hanem szülei jó hírnevét is öregbítette. Apor Péter ezenkívül beszámolt feleségének a házaspár társasági életéről, vásárlásairól, és persze lányuk egészségéről is.

Anyja és lánya is sűrűn leveleztek, de csak Zsuzsanna levelei érhetőek el az Apor család levéltárában, anyja hozzá küldött leveleit nem sikerült megtalálnom.⁶² A levelek általában kiegyensúlyozott, jó kapcsolatról árulkodnak: Kálnoki Borbála figyelemmel kísérte a családból kiszakadt lánya életét, tanácsokkal látta el, ajándékokkal kedveskedett neki és férjének (például szünyoghálót, liktáriumot, friss gyümölcsöt, zöldséget küldött nekik), a háztartás, vendégfogadás, főzés, vásárlás is állandó levéltéma volt közöttük. Szerető anyaként a tanácsadást látta legfontosabb feladatának, kötelességének, levelei is ezt a szerepet igazolják.⁶³

Zsuzsanna az engedelmes gyermek és feleség pozíciójából írt szüleinek, hálásan fogadta segítségüket. Akárcsak öccsei, apjának rövidebb, tudósító leveleket, anyjának hosszabb beszámolókat küldött. Levélszövegei között találhatunk autográf és mások által írt textusokat is, ezekben nagyszabású életüket villantotta fel, ahol közösségbe jártak, a korabeli nemesi elittel töltötték idejüket. Itt szerezte be a család nőtagjai számára a ruhakészítéshez szükséges anyagokat, csipkéket, szalagokat, díszeket, ékszereket csináltatott, de öccseinek is ő vásárolt. Amint az a leveleiből kiderül, gyakran megkérték arra is, hogy a Havasalföldön, majd később Moldvában élő nagynénjének, Kálnoki Ágnesnek, illetve Mihai Racoviță moldvai vajda feleségének, Ana vajdánénak vásároljon kelméket és gyermekjátékokat. Levelei mellett Zsuzsanna is gyakran kedveskedett anyjának és kisebb testvéreinek is valamiféle ajándékkal. A támogató szerep kapcsolatuknak ebben a szakaszban kölcsönös volt: nemcsak Aporné vigasztalta, támogatta lányát, hanem

⁶⁰ Apor 1903: II. 161–163.

⁶¹ Apor 1903: II. 67.

⁶² Apor Zsuzsanna levelezésének egy része fennmaradt a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán a Kornis család levéltárában (SJAN Cluj, Fond 378), Haller Zsuzsanna levelezése (1717–1722) cím alatt, azonban a levéltári raktár beázása miatt a gyűjtemény, sok más családi levéltárral és levéltári egységgel együtt, bizonytalan ideig nem kutatható. A leveleken kívül egy szakácskönyv is köthető a nevéhez (egy ismeretlen magángyűjteményből készült digitális másolatban kutatható a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban, online elérhetősége: <https://mandadb.hu/tart/mcitem/93029>). Leveleiből is megállapítható, hogy recepteket gyűjtött, anyját is sürgette, hogy ha a moldvai vajdánétól valamilyen receptet kap, azt küldje el neki.

⁶³ Vö. Daybell 2015: 506.

Zsuzsanna is kifejezte együttérzését szülei vitája idején, és anyját akkor is nyugtatta, amikor testvérei távolléte miatt kesergett.

A fiatalok házasságából nem született gyermek, vagy ha született is, csak rövid ideig élt. Haller János első házassága is gyermektelen volt, ezért a családi név, az örökség továbbvitele szempontjából szükség lett volna utódra. A Haller családba bekerült fiatal feleségként Zsuzsanna érezhette a család és a közösség által gyakorolt nyomást, hogy a család folytonosságát biztosítsa közös gyerekük által; ezenkívül a Hallerek között és a társadalomban is anyává válásával erősíthette volna meg a helyét. Nem maradt fenn olyan levél, amelyben gyermekvárásról vagy annak reményéről írt anyjának, de a róla szóló, körülötte született levelekből sejthetjük, hogy a kérdés őt is (akárcsak családtagjait) állandóan foglalkoztatta.⁶⁴

A házasságkötéssel Haller János is a családi levelezés része lett, gyakran ő közvetített üzeneteket anya és lánya között. Aporné vejével is levelezett hírekről, gyógyfürdőkről, leánya betegségeiről, levélváltásuk Zsuzsanna halála után is folytatódott néhány évig. A gyermekáldás reménye ezekben a levelekben is felbukkant: „én magam is akarnám már egyszer ha az Isten a leányomnak a Csáki Zsigmondné asszonyom nyavalyáiban részt adna, de talán amivel elhaladott, el nem múlt.”⁶⁵ Zsuzsanna betegsége idején Haller János részletesen beszámolt anyósának felesége állapotáról, és amikor már annak állapota kritikussá vált és visszautasított mindenféle gyógymódot, kétségbeesetten írta, hogy hipochondriára gyanakszik:

„Hogy ha Molnár János úr erre nem fordult volna is, már szintén ugyan csak magam emberemet akarám küldeni, kívánván az asszonyt a feleségem állapotáról tudósítanom, aki is bizony nem könnyebbedik, hanem, ha egy nap láttatik könnyebben lenni, másnap oly súlyos beteg, hogy alig van el. Az esze nélkül való rettenetes beszélgetés gyakrabban megvan, néha délutántól fogva egész éjszaka virradtig eltart, néha harmadnap sem eszik fontnyit. Ha valamit megkíván s mindjárt azon szempillantásban ott nem terem, már nem kell, s nagy dolgot viszen érette végbe. Csak mehetnék, már háromszor is elkészült, hogy csak bémenjen a savanyú vízre. Egyszóval úgy gondolkozzék az asszony nyavalyájáról, valamint szintén az úr Tövisen vala egyszer, mely miatt Isten tudja, minemű gyötrelmeim s confusióim vannak. De mindenek felett

⁶⁴ Aporné és Moldvában élő testvére között többször volt téma a gyermekáldás reménye, Kálnoki Borbála megírta húgának és orvos sógorának lánya állapotát, tüneteit, Kálnoki Ágnes pedig abban reménykedett, hogy unokahúgával egyszerre lesznek várandósok. Ezenkívül lánya udvari papja, Simó Pál többször tudósította Apornét az ifjú házasság felől, szép életükről, utalásokat is tett egy esetleges terhességre, amiről az ifjúasszony megtiltotta, hogy beszéljen. 1717-ben írta, hogy a Darlócon tartózkodó Zsuzsanna sógornőjével, Haller Gábornéval (Károlyi Klárával) együtt émelyeg, és azt kívánja, adja Isten, hogy jó vége legyen (SJAN Cluj, Fond 317/31). Zsuzsanna leveleiből kiderül, hogy betegségeit Köleséri Sámuel kezelte, akinek javaslatára fürdőn jártak; az orvos gyógyszereket írt fel, és érvágást is végzett rajta. A korban ismert és használt orvosi könyv, Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa* is érvágást, főzeteket, fürdőket javasol az asszonyi nyavalyákra (Pápai 1697: 232–250; Deáky 2011: 37).

⁶⁵ SJAN Cluj, Fond 378/421.

a gyöttri a szívemet, hogy orvossággal nem akar élni, kínálom doktorral, borbélyal, de nem kell. Attól tartok, hogy csak így szárad el, mert ugyan erősen is fogy. A mint a Pápai orvos könyvbe látom, gondolom azt is, hogy Hypochondria. Így is orvossággal nem akarván élni, csak nyomorog, sem él, sem hal.”⁶⁶

Bár konkrét utalás nincs rá, Zsuzsanna gyakori betegsége, az a kétségbeesés, amellyel élete utolsó évében elutasította a kezelést és folyton anyja társaságát kereste, talán kapcsolatba hozható házassága gyermektelen voltával. Haller is közvetítő szerepet vállalt Aporék között, hangot is adott egy apósának címzett levélben a sikertelen békítési próbálkozása miatti felháborodásának. Felhívta Apor figyelmét arra, hogy a köztük lévő viszály a család romlását okozhatja, sőt a felesége betegségéért is részben anyósát és apósát hibáztatta:

„Hogy az úrnak sok féle alterációit értem, bánom. Isten gyógyítsa az urat, s kerülhetők is volnának némely alterációk. Az feleségem, írhatom az úrnak, hogy bizony csak nyomorú egy állapotban vagyok, majd kiszárad a világból, mely nyavalyáját, rész szerint inkább hiszem, köszönheti az úréknak. S semminémű orvoslásra (ami keservebb) reá nem vehetjük. Ami pedig az asszonnyal való dolgot illeti, én bizony belé nem ártom többször magamat, mert látom a világnak állhatatlanságát, és úgy tapasztalom, hogy talán velem is csúfolkodni akarna az úr, mivel az ősszel az úr tetszése szerint elérhetem az asszonynak, s hát írásban producállja az asszony, hogy Károlyvárat mondani többet ígért az Úr, hogysen itt én előttem s tekintetemért ígért az úr. Azért lássa az úr, akármit csináljon, s mire mehet az átkozott veszett lelkű utrumival, melyek féltő, Istennek ostorát ne szállítsák az egész Apor házra.”⁶⁷

A fiúk az iskola elvégzése után kapcsolódtak be a családi birtokok igazgatásába, elkezdték felnőtt életüket, azonban Apor Péter szigorú felügyelete mellett. Teljes jogú örökösökké csak apjuk halála után váltak, mindaddig az ő utasításait hajtották végre, és az általa kiutalt birtokrészért feleltek. Nemcsak peres ügyekben képviselték szüleiket, hanem közvetítő szerepet is betöltöttek a házastársak között különülésük alatt. János 1728 szeptemberében közvetített eredménytelenül szülei között:

„Én az mint nagyságod parancsolta volt, hogy az úr önagyságának jelenteném meg, hogyha Isten nagyságotok közt békeséget adna, nagyságod kívánságát önagysága töltené be: tudniillik hogy az cseléd nagyságod parancsolatjának kötelessége szerint eleget tenne, és engedelmeskedne. Önagysága igen is meg állott az iránt, azt is fogadja, hogy igen is nagyságod parancsolatjának eleget tegyenek és mint igaz asszonyoknak tapasztalják, engedelmeskedjenek.”⁶⁸

⁶⁶ SJAN Cluj, Fond 378/421.

⁶⁷ SJAN Cluj, Fond 317/39, 58.

⁶⁸ SJAN Cluj, Fond 317/37, 66.

Ugyanő később is tolmácsolta egymásnak küldött üzeneteiket, amikor szülei már kibékültek, de külön laktak. Bár nagykorúak voltak, a családi hierarchia a fiúkra is vonatkozott, és ez alapján szüleikkel, kivált az apjukkal az őt megillető tisztelettel viselkedtek, mely nemcsak a családi örökségből való részesedést, hanem a közösségben elfoglalt helyüket is biztosította.

Ebben az időszakban már nemcsak engedelmes gyermekekről, kiegyensúlyozott szülő-gyermek kapcsolatról árulkodnak a levelek: a szülői harag, düh, szemrehányás mellett tetten érhető a gyermekek (főként a fiúk) elégedetlensége, türelmetlensége is. Aporné is többször megharagudott egyik-másik gyermekére apróságok miatt, ilyenkor a többiek közvetítettek, leveleikkel békíteni próbálták. 1726-ban például János fiára azért neheztelt, mert nem látogatta meg, ekkor Zsuzsanna anyjának címzett levelében mentegette testvérét: „talán menne szegény s nem mehet, mert talán alkalmatossága sincsen szegénynek, különben nem remélem, hogy olyan fia volna nagyságodnak, hogy valami bosszúsággal kívánná nagyságodat éltetni, holott örökké tapasztaltam nagyságodhoz való nagy szeretetit.”⁶⁹ Zsuzsanna leveleiből kiderül, hogy anyja többször neheztelt rá, egyik látogatásáról vissza is fordult, mert Kálnoki Borbála nem fogadta őt. Máskor arra kérte anyját, hogy tegye félre haragját, és fogadja:

„Jöllehet nagyságod eddig fenntartott nehézségire nézve nehezen s félve indultam meg, mindazonáltal nagyságod parancsolata s magam köteles alázatosságomnak eleget akarván tenni, megyek nagyságod udvarlására, de megvallom, hogy valóban félek, hogy netalán jelenlétemmel gerjesztem nagyságod haragját, kérem azért alázatosan nagyságodat ne lásson nagyságod úgy bennünköt mind [!] elvetett gyermeket. Öcsém asszony alázatosan köszönteti nagyságodat és alázatosan kéri nagyságod, hogy méltóztassék nagyságod kegyes anyai jóvoltával látni. Mert igazsággal írom, hogy úgy fél szegény, hogy az képiből is kikölt, hogy ha nagyságod kegyes anyai gráciájából ki vagon vetetve.”⁷⁰

Leveleiben ilyenkor is az alázatos, kötelességtudó leány hangján írt; nem találtam olyan levelet, amelyben Zsuzsanna vagy Anna kilépett volna az engedelmes lány kulturálisan és textuálisan is előírt szerepéből.

A fiúk esetében változtak a szülői attitűdök, az 1740-es években kelt levelekben már egymás közt is gyakran teljes nevükön írnak róluk a szülők, például „Apor János uram” formájában, ritkán jelennek meg csak keresztnévükön. Ez nemcsak annak a jele, hogy a gyermekek immár felnőtté váltak, hanem egyfajta elidegenülést is sugallhat.⁷¹ Apor több levelében elkeseredetten, szemrehányóan írt feleségének gyermekeikről, mivel befolyását és kapcsolatait kihasználva próbált számukra tisztséget szerezni, de viselkedésük miatt visszautasításba ütközött. Frusztrációval és elkeseredéssel hangjában panasolta engedetlenségüket feleségének:

⁶⁹ SJAN Cluj, Fond 317/31, 99.

⁷⁰ SJAN Cluj, Fond 317/32, 22.

⁷¹ Vö. Bailey 2012: 226.

„Apor József uramnak és az többinek is szájukban lehet az íze, hogy szómat nem fogadják, de mivelhogy látom, hogy okosabbak nálamnál s mindent jobban akarnak tudni, én csak mentekre hagytam, noha eleget pironogatnak miattuk; nekem az én gyermekimben semmi consolatióm nincsen, mert az kik az Apor háznak jóakarói is, igazán mondják, hogy az én gyermekim az Apor nevet eltemetik.”⁷²

Leginkább József fiára neheztelt, aki a család és a környezet tiltása ellenére szerelmi viszonyt folytatott Benkő Annával, amiért apja ki is tagadta örökségéből, bár később mégiscsak visszafogadta.⁷³ Ezenkívül Apor Péter egyik leveléből kiderül, hogy József hűgát, Annát is támadta.⁷⁴ A két kisebbik fiú, János és László is elégedetlen volt helyzetével, folyamatosan arra kényszerültek, hogy apjuktól pénzt kérjenek – nemcsak öltözetükre, hanem a rájuk bízott feladatok elvégzésére is. A kitagadástól félve keserűségüknek azonban csak egymás között mertek hangot adni, ahogy ez János egy 1746-ban küldött leveléből kiderül:

„Csodálkozom, öcsém uram, hogy okát kérdi az úr őnagysága aprehensiójának, jól tudja öcsém uram, hogy annak oka nincsen, hanem ha valamit kérünk, akkor szomorítjuk, ha sok prédálást alázatossággal megjelentjük, akkor kicsapatunk, és így éppen nem kívánjuk, hogy mi hárman semmiben részesüljünk.”⁷⁵

A levélrészlet nemcsak az állandóan elégedetlen apát mutatja be, hanem azt is, miként változtak a családon belüli erőviszonyok és a hangulat is. Öreg apjukról mint az „úrról” beszélnek, és nehezen viselik, hogy nem élhetnek önálló életet. Ebben az időszakban apjuknak küldött leveleikben már nem a szülők kedvét kereső, bizonyítani akaró gyermekek szerepét öltötték magukra, sokszor nehezükre esett kéréseit teljesíteni, elvárásainak megfelelni, takarékoskodni. Kortársaikhoz hasonlóan kíváncsiak a különböző társadalmi eseményekre (ünnepségek, lakodalmak, vadászat stb.), de gyakran panaszkodtak arra is, hogy nincs megfelelő ruhájuk, lovuk, pénzük. Anyjuknak küldött leveleik hangvétele nem, inkább csak a közöttük lévő erőviszonyok változtak meg: ebben a periódusban idősödő, beteges anyjuknak volt szüksége az ő támogatásukra, segítségükre.⁷⁶

Öreg apját János haláláig gondozta, László pedig Szebenben képviselte a családot a peres ügyekben. Ilyenkor Apor utasításokat küldött neki arról, hogy kikkel tárgyaljon, hogyan járjon el, és gyakran megróttta, ha nem volt elég gyors, vagy nem sikerült valamit megoldania. Apja halála előtt László bejelentette nősülési szándékát, de a családi levelekből kiderül, hogy választottját nem tartották a család rangjához méltónak. József Vay Máriával kötött házasságával próbált szabadulni attól, hogy a Benkő Annával folytatott viszonya miatt nemcsak

⁷² Apor 1903: II. 273.

⁷³ Apor 1903: I. XIX–XXI.

⁷⁴ Apor 1903: II. 309.

⁷⁵ SJAN Covasna, Fond 36/1787, 10.

⁷⁶ A kora újkori anyák és fiaik közti kapcsolat változásáról lásd még: Daybell 2015: 507.

a végrendeletből, hanem a közösségből is kitagadják. Anna anyjával élt annak haláláig, a család több kérőjét is elutasította, és végül Simonyi Györggyel kötött szerencsétlen házassága is annak ellenére jött létre, hogy a családtagok elleneztek.

Apor felnőtt fiahoz címzett levelei apai szigorról tanúskodnak, konfliktusaik azt a generációs szakadékot is illusztrálják, amely az öreg szülő és fiai között húzódott.⁷⁷ Többszöri végrendeletei és ezek kiegészítései azonban mégiscsak az apai gondoskodást, előrelátást bizonyítják: ezekben a család vagyoni állapotát, az öröklés rendjét tisztázta a tágabb famíliában, megpróbálva biztosítani azt, hogy halála után is békesség és összhang maradjon gyermekei között.

* * *

Apor Péter és családja levelei arról vallanak, hogy a szülők szeretettel kísérték, egyengették gyermekeik életútját, akik igyekeztek szüleik engedelmes gyermekei lenni, megfelelni az életkorukhoz köthető szerepeknek, elvárásoknak. A szülői gyöngédségről, szeretetről árulkodnak a gyermekek becenevei, az ajándékok, az állandó aggodalmaskodás a betegségek miatt még felnőttkorukban is, valamint azok a próbálkozások, hogy a jövőjükről gondoskodjanak. Bár a családtagok figyeltek egymásra, segítettek egymást, mégiscsak árnyéket vet a család életére a szülők közti vita és időskorukra elhidegülő kapcsolatuk. Amikor a család nyújtotta biztonság, a családi fészek békéje megbomlott, a gyermekek arra kényszerültek, hogy egyik vagy másik szülővel éljenek, oldják a köztük lévő feszültséget. Később, fiatal felnőttként önállósodni vágytak, ők maguk is lázadtak az apai szigor ellen – mindezt az idősödő szülők nehezen fogadták el.

A levelek is azt bizonyítják, hogy a szülői lét egy életúton át húzódó, folyamatosan alakuló és átalakuló szerep, amelyet a gyermekek neme, kora és jelleme mellett a társadalmi konvenciók is alakítanak. Vagyis másként alakult a szülők kapcsolata a fiúkkal, mint a lányokkal. Az anya és nagyobb fiai levelezése a tanulmányaik alatt igen aktív, ekkor van szükségük a család és az anyjuk érzelmi, anyagi támogatására, a családi kötelek erősítésére; későbbi leveleik ritkábbak, formálisabbak lettek, és a gondoskodó anyai hangnem is alázatosabbá vált. Ekkorra megváltoztak a hatalmi viszonyok, már a fiúk segítették öregedő anyjukat.

A lányok gyermekkorából nem sok adat van, de feltételezhető, hogy anyjuk megpróbálta őket felkészíteni a felnőtt életre. A házasságkötés után vagy a felnőtté válásukkal következik levélváltásuk aktív időszaka, de ekkor is leginkább a kötelességtudó, engedelmes leány és a szerető, támogató anya szerepében találjuk őket.

Az apai gyöngédség, aggodás, gondoskodás vagy akár a büszkeség is csak Apor Péter feleségéhez címzett leveleiben és tetteiben (így a fiúk tanulmányainak előkészítésében, leánya és veje segítségével) figyelhető meg. Gyermekeinek címzett leveleiben ritkán lépi túl azt a jól kialakult retorikai készletet, amelyekben az apai megszólalásmód kimerül: rövid, lényegre törő leveleket írt gyermekeinek.

⁷⁷ A szülők és gyermekek közti generációs szakadékról: Bailey 2012: 227.

Öregségére ezek mellett megjelenik az állandó panasz, keserűség, elégedetlenség, melyek egyrészt afelett érzett elégedetlenségéből, frusztrációiból fakadhatnak, hogy nem nevelte eléggé jól gyermekeit (fiat), másrészt a generációs különbségek válhatták ki ezen érzelmek megjelenését.

FORRÁSOK

- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, Kolozsvár (SJAN Cluj)
 317. Fond Familial Apor (Apor család gyűjteménye): 2, 31, 32, 37, 38, 39.
 377. Fond Familial Korda (Korda család gyűjteménye): 50.
 378. Fond Familial Kornis (Kornis család gyűjteménye): 421.
- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Covasna, Sepsiszentgyörgy (SJAN Covasna)
 36. Fond Familial Apor (Apor család gyűjteménye): 1783, 1787.
- Apor Péter 1903: *Apor Péter verses művei és levelei*. I–II. kötet. (Szerk. Szádeczky Lajos.) (Magyar történelmi emlékek. 2. oszt., Írók 36–37.) Budapest.
- Pápai Páriz Ferenc 1697: *Pax corporis*. Kolozsvár.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andea, Susana 2005: *Medicul domnesc Bartolomeo Ferrati și epoca sa*. Cluj-Napoca.
- Bailey, Joanne 2012: *Parenting in England 1670–1830. Emotion, Identity, and Generation*. Oxford.
- Balogh Judit 2016: Apor István felemelkedésének állomásai. In: Horn Ildikó et al. (szerk.): *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. II. Budapest, 387–416.
- Barbu, Violeta 2015: Maria Mamucca della Torre-Kálnoky: contesa de la fruntariile imperiilor. In: Barbu, Violeta – Székely, Maria Magdalena – Tüdős, S. Kinga – Jianu, Angela: *Grădina rozelor. Femei din Moldova, Țara Românească și Transilvania. (Sec. XVII–XIX)*. București, 149–185.
- Begiato [Bailey], Joanne 2017: Pregnancy and Childbirth. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. London–New York, 211–213.
- Broomhall, Susan (ed.) 2017: *Early Modern Emotions*. London–New York.
- Broomhall, Susan – Van Gent, Jacqueline 2009: Corresponding Affections: Emotional Exchange among Siblings in the Nassau Family. *Journal of Family History* (34.) 2. 143–165.
- Crawford, Patricia 1990: The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-Century England. In: Fildes, Valerie (ed.): *Women as Mothers in Pre-Industrial England. Essays in Memory of Dorothy McLaren*. London–New York, 3–38.

- Daybell, James 2015: Social Negotiations in Correspondence between Mothers and Daughters in Tudor and Early Stuart England. *Women's History Review* (24.) 4. 502–527.
- Deáky Zita – Krász Lilla 2005: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon*. Budapest.
- Deáky Zita 2011: *Jó kis fiúk és leánykák. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Budapest.
- Dósa Elek 1861: *Erdélyhoni jogtudomány*. II. Kolozsvár.
- Fehér, Andrea 2012a: *Sensibilitate și identitate în izvoarele narative maghiare din secolul al XVIII-lea*. Cluj-Napoca.
- Fehér, Andrea 2012b: The Lord my God Has Given My Wife a Child. *Transylvanian Review* (21.) suppl. 2. 221–235.
- Fehér Andrea 2019: Család- és élettörténetek. A Székely család három generációjának családi kapcsolatrendszere. (Bevezető tanulmány). In: Székely László: *Gróf Székely László önéletírása*. (Kiad. Fehér Andrea.) (Magyar Családtörténetek: Források 1.) Kolozsvár–Budapest, 9–44.
- Foyster, Elizabeth 2001: Parenting Was for Life, Not Just for Childhood: The Role of Parents in the Married Lives of their Children in Early Modern England. *History* (86.) 283. 313–327.
- Howard, Sharon 2003: Imagining the Pain and Peril of Seventeenth Century Childbirth. Travail and Deliverance in the Making of an Early Modern World. *Social History of Medicine* (16.) 3. 367–382.
- James, Carolyn 2017: Letters. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. London–New York, 121–124.
- Jarzebowski, Claudia 2017: Childhood. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. London–New York, 214–216.
- Péter Katalin 1996: A gyermek első tíz esztendeje. In: Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 15–50.
- Pollock Linda A. 1997: Childbearing and Female Bonding in Early Modern England. *Social History* (22.) 3. 286–306.
- Pollock, Linda A. 2004: Anger and the Negotiation of Relationships in Early Modern England. *Historical Journal* (47.) 3. 567–590.
- Rosenwein, Barbara H. 2002: Worrying about Emotions in History. *The American Historical Review* (107.) 3. 821–845.
- Rosenwein, Barbara H. 2006: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca–London.
- Schneider, Gary 2000: Affecting Correspondences: Body, Behavior, and the Textualization of Emotion in Early Modern English Letters. *Prose Studies* (23.) 3. 31–62.
- Szádeczky Lajos 1886: A Haller grófok nemzetség-könyve. II. A család története. *Turul* 1886/2 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1886-284B/1886-2-2BB3/a-haller-grofok-nemzetseg-konyve-ii-a-csalad-tortenete-2BB5/2-a-csalad-magyar-aga-2BD4/> – utolsó letöltés: 2019. március 31.
- Tadmor, Naomi 2003: *Family and Friends in Eighteenth-Century England*. New York.
- Tadmor, Naomi 2010: Early Modern English Kinship in the Long Run: Reflections on Continuity and Change. *Continuity and Change* (25.) 1. 15–48.

Simon Katalin

Szülői betegség – gyermeki gondoskodás

Idősgondozás a 18. századi Óbudán az eltartási szerződések tükrében*

„Köteles teljes gyermeki szeretetet tanúsítani, s szorongatott helyzetemben teljes hűséggel viseltetni magát irántam [...]”¹

BEVEZETÉS: AZ ELTARTÁS FOGALMA EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Tanulmányomban egy a hazai szakirodalomban eddig kevésbé használt forrástípus, a családfő visszavonulása során keletkezett eltartási szerződések 18. századi, óbudai gyakorlatát vizsgálom. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen változásokat eredményezett a „hatalom” átruházása a fiatalabb generációra a családtagok közötti kapcsolatokban, hogyan hatott együttélésükre és konfliktusaikra.

A kora újkori Nyugat-Európában, különösen német nyelvterületen, megszo-
kott jelenségnek számított a gazdaság tulajdonosának különböző okokból (idős-
kor, betegség) történt visszavonulása és a gazdaság átadása az egyik családtagnak
a tulajdonjog megtartása mellett. Ez már a középkorban is elterjedt gyakorlat volt
Nyugat-Európa parasztságánál. Jogi alapját az örökség még az örökhagyó életé-
ben történő („inter vivos”) felosztása alkotta. Német nyelvterületen és Észak-Eu-
rópában a kora újkorban már külön eltartási, visszavonulási szerződést írtak,
Angliában a végrendeletbe, Franciaországban és Ausztriában inkább a házassági
szerződésbe fogalmazták bele az ezzel kapcsolatos feltételeket.² A 18. században
már kifejezetten a visszavonulás, az idősebb generációról történő gondoskodás
volt a szerződés létrejöttének a fő funkciója, átadás vagy ajándékozás formájá-
ban, ez azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy a gazdaság vezetéséről le-
mondó személy rögtön átadta volna a „hatalmat” eltartójának.³ Az egyik szülő
(jellemzően az apa) halála, fiatal felnőtt gyermeke házassága és az özvegy vissza-

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport támogatásával valósult meg.

¹ „Soll er [...] verbunden sein, mir alle kindliche Liebe zu erweisen, und alle Treue in meinen bedrängten Umständen zu leisten.” Kaspar Pilmeyer egyezsége fiával, Karllal. BFL V.1.a 8. kötet 1795. augusztus 22. Nr. 42.

² Moring–Wall 2017: 121–123, 145.

³ A visszavonulás a 19. század végéig szokásban volt a nyugat-európai parasztgazdaságokban (Gaunt 1983: 255–256, 270; Schlumbohm 1996: 90).

vonulása gyakran összekapcsolódott, rövid időn belül követte egyik a másikat.⁴ Amennyiben az özvegyasszonynak felnőtt, házas gyermekei voltak, inkább választotta a visszavonulást.⁵

A német szakirodalomban *Ausgedinge*, az angolban általában *retirement contract*, *contractual retirement* néven említett forrásokról részletes elemzések állnak rendelkezésünkre. A szerződéstípus szerepe és az általa hosszú távon okozott (pozitív vagy negatív) változások megítélése a mai napig vita tárgyát képezi. Elsők között tárgyalta a visszavonulás, egyúttal az idősgondozás kérdését történeti kontextusban 1983-ban megjelent átfogó tanulmányában David Gaunt svéd történész, közép- és észak-európai tendenciákat elemezve a középkortól egészen a 20. századig.⁶ A visszavonulás elterjedése David Gaunt szerint hosszú távon felborította az egyensúlyt a családokon belül, és heves vitákhoz vezetett. Gaunt megállapításával azonban Beatrice Moring, az özvegyekről szóló legutóbbi, 2017-ben megjelent monográfia szerzője több ízben vitába szállt. Az újabb szakirodalomban egyre nagyobb hangsúlyt kap a kérdés azon aspektusa, hogy a visszavonulások célja nem annyira az idős családtagról való gondoskodás volt annak hátralévő életében, mint inkább a gazdaságnak a biztosítása a családon belül,⁷ valamint a leendő örökös pozíciójának megerősítése, a családtagok közötti esetleges viták elkerülése.⁸ A 17–19. századi osztrák visszavonulásokról a történész és szociológus, Thomas Held adott nagyívű áttekintést.⁹ A történeti demográfus Martin Dribe, Chester Lundh és Paul Nystedt a preindusztriális társadalom magas termékenységi rátáit és a nagy gyerekszámot egyenesen azzal indokolják, hogy a gyermekeket nemcsak későbbi potenciális munkaerőként becsülték meg, de számoltak azzal is, hogy idővel a felnőtt gyermekek majd gondoskodni fognak idős szüleikről.¹⁰ Osztrák területeken újabban Jim Brown, Csehországban pedig Dana Štefanová¹¹ kutatta kifejezetten ezeket a forrásokat. A kérdésre Jürgen Schlumbohm is kitért az északnémet Belmről szóló feldolgozásában, ahol szintén megszokott volt a gazdagparaszti családokban az örökségnek a háztartásfő életében történő felosztása.

⁴ Held 1982: 227; Schlumbohm 1996: 90; Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 228.

⁵ Az idősebb vagy 15 év körüli fiúval rendelkező özvegyasszony már inkább a visszavonulás mellett döntött. A választásban a gazdasági helyzet, jogi státusz is szerepet játszott. Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 218–229. Észak-európai elemzéssel: Moring 2010: 250.

⁶ Gaunt 1983. Részletes áttekintést lásd még: Plakans 1989.

⁷ Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 212.

⁸ A 18. századi Norvégiában például, ahol minden gyermek egyenlő joggal örökölhetett, a szerződéssel egyúttal kiválasztották a gazdaságot átvevő örököst (akinek ezáltal a szülők mellett a kis-korú testvéreiről is gondoskodnia kellett) (Moring–Wall 2017: 128).

⁹ Held 1982.

¹⁰ Következtetéseiket öt svéd vidéki egyházközség 19. századi háztartásainak, a különböző özvegyi stratégiák (újrَاهázasodás, visszavonulás stb.) vizsgálataira és az anyakönyvek alapján elvégzett családrekonstrukciókra alapozzák (Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 229).

¹¹ Brown a 18. század végétől vizsgálta az alsó-ausztriai özvegyasszonyok lehetőségeit, ahol három eshetőséget különböztetett meg: özvegyként vezet tovább a háztartást, újrَاهázasodik vagy (megállapodás alapján) új családfővé teszi gyerekét vagy vejét, s az új családfő háztartásában marad (Brown 2002: 118; Štefanová 2010: 271–282; Lanzinger 2012).

Schlumbohm rámutat, hogy a háztartást átvevő fiú általában csak ennek megtörténtét követően házasod(hat)ott meg, a visszavonulás intézménye ezáltal a fiatalok házasodási szokásaira is hatással volt. Schlumbohm figyelmeztet továbbá: a gazdaság átadása nem feltétlenül jelentette azt, hogy az idős szülő lemondott volna irányító szerepéről.¹² Beatrice Moring és Richard Wall európai szintű áttekintést ad a visszavonulás gyakorlatáról a kora újkortól a 20. századig.¹³ A jelenleg Európán belül a német lakosság mellett leginkább Skandináviában és a finnknél volt elterjedt egészen a 19. század végéig.¹⁴

Magyarországon elsősorban jogtörténeti és néprajzi kérdésként merült fel az *Ausgedinge* vizsgálata. Az osztrák, német, svéd, finn területekkel ellentétben kevesebb írott forrás áll rendelkezésünkre a kérdés elemzésére, feltételezhető, hogy az előbb említett területekhez képest hazánkban kevésbé volt elterjedt. Mivel a háztartásfői és a tulajdonosi státusz szoros kapcsolatban állt egymással, valószínűleg Magyarország egyes régióiban ezért nem honosodott meg és terjedt el ez a gyakorlat.¹⁵ Faragó Tamás kifejezetten a hazánkban letelepedett német ajkú népesség és a szlovákok sajátosságaként mutatja be (utóbbiak a szokást a németektől vették át cseh közvetítéssel), a magyar és más etnikumok, különösen a délszlávok között ismeretlen jelenségnek számított.¹⁶ A visszavonulás eredményeképp a németeknél tipikusnak tekinthetők az olyan háztartások, ahol a családfő a fiatal felnőtt gyermek volt, mellette a visszavonult idős szülővel, míg a magyaroknál és a délszláv népeknél épp fordítva: a családfő haláláig az apa maradt, vele egy háztartásban az őt segítő, ugyanakkor az örökségére váró felnőtt gyermekkel.¹⁷ A magyarhoz és délszlávhoz hasonló típust mutat be a szintén történeti demográfus Mikołaj Szotłysek, mégpedig a Lengyel–Litván Unió keleti területén (Fehéroroszország és Vörösruténia), ahol a családfőseget még 60 év felett is megtartották maguknak – még az özvegy nők is (ezzel szemben az Unió nyugati felén 45–49 éves kor felett a családfők visszavonulásának lehetünk tanúi).¹⁸

¹² Ez azt jelenti, hogy a nevezett település gazdagparaszti családjában a háztartást átvevő fiú első házasságát nem ritkán – a többi házasulandó legényhez képest kifejezetten későn – 30 éves kora körül kötötte (Schlumbohm 1996: 90–91; Schlumbohm 1997: 444–450).

¹³ Moring–Wall 2017: 119–146.

¹⁴ Svédországban a falusi közösségekben a 18. század végén az özvegyek mintegy 30%-a élt szerződés szerint visszavonultan (Moring 2010; Moring–Wall 2017: 12, 120).

¹⁵ Torna vármegyében a 19. században például kifejezetten ritka jelenségként ír a tulajdonátadásról Pozsgai Péter, az özvegyasszonyok rendszerint utolsó gyermekük megházasodásáig a kezükben tartották a gazdaságot (Pozsgai 2000: 194).

¹⁶ Ennek jele, hogy a német ajkú családokban a családfővel együtt élő felnőtt férfi családtag jellemzően az apa, míg a magyaroknál és horvátoknál a családfő fia, esetleg testvére. Pilisszántó szlovák lakosságát e szokást tekintve Faragó „kevert” közösségnek nevezi, és valószínűsíti, hogy a szlovákok a csehek közvetítésével vették át a szokást a német parasztságtól (Faragó 1996: 245–246; Faragó 1998: 320, 329).

¹⁷ Megjegyzendő, hogy nem minden német területen volt elfogadott a visszavonulás gyakorlata. Szászországban, Hessenben és Badenben például előfordult, hogy megtiltották a parasztságnak (Gaunt 1983: 259; Faragó 1998: 320).

¹⁸ Szotłysek szerint minél keletebbre vagy délebbre megyünk, annál komplexebb háztartásokkal találkozunk (Szotłysek 2008: 244–245, 249–250).

Az alábbiakban a 18. századi óbudai lakosság körében is meglévő gyakorlatot mutatom be. Kiindulópontként – Faragó Tamáshoz hasonlóan – azt feltételezem, hogy ez a joggyakorlat elsősorban a német ajkú lakosok körében volt használatos, azon belül elsősorban a mezővárosban, az agrárnépességet adó szőlőművesek körében, hiszen a gazdaság nehéz fizikai munkát kívánó fenntartása időskorban sokkal megerőltetőbb volt, mint a kézművesmesterségek (például szabó, cipész) gyakorlása.¹⁹ Másodsorban az a valószínű, hogy jellemzően az özvegyi státuszban lévő családtagok – s több nő, mint férfi – bízták rá a gazdaság vezetésének jogát valamelyik fiukra vagy vejükre.²⁰

AZ ELTARTÁS-VISSZAVONULÁS GYAKORLATA A 18. SZÁZADI ÓBUDÁN, SZÁMOKBAN

„Tartsa el és gondoskodjon róla étkezésben, ruházkodásban és minden egyéb járandóságban gyermeki hűséggel egészségben, betegségben élethossziglan [...]”²¹

1800-ig hetvenhárom közvetlen vagy közvetett utalást (tehát vagy magát a szerződést, vagy jellemzően panaszt a korábbi megállapodás be nem tartásáról) találtam eltartási szerződésre-visszavonulásra Óbudán. Ez nem utal széles körben elterjedt gyakorlatra, de nem is elhanyagolható, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy valószínűleg szóbeli szokásként is létezett.²² Ebből a hetvenháromból harmincöt az ekkor elsőfokú bíróságként is működő tanács üléseit tartalmazó jegyzőkönyvekben, harminchat a mindenféle vegyes iratot (ezen belül rendkívül sok hagyatéki dokumentumot) tartalmazó tanácsi iratok állagában, kettő pedig a házassági szerződések között őrződött meg.

¹⁹ Lásd még Plakans 1989: 182.

²⁰ A Štefanová által vizsgált cseh források alapján a megözvegyült nők inkább éltek a visszavonulás, mint az ismételt megházasodás lehetőségével, ami összefüggésben állt azzal is, hogy az önálló gazdaságot vivő asszony kevésbé volt elfogadott a cseh parasztság körében (Štefanová 2010: 274–275, 280). Moring figyelmeztet a visszavonuló özvegy társadalmi státuszának jelentőségére a kérdésben. A 20. század elején például a szegény városi özvegyasszonyok inkább lányukkal éltek egy háztartásban, holott a korábbi teóriák szerint az özvegy apák általában inkább lányukhoz fordultak a háztartásbeli munkák miatt, az özvegyasszonyok pedig fiukhoz, akik segíthettek a család jövedelmének megtermelésében. A 19. század elején a vidéki Skandináviában jellemzően férjezett lányukkal éltek az özvegyasszonyok egy háztartásban, a finnknél érdekes módon inkább a fiukkal (Moring 2010: 245–246).

²¹ „[...] in Kost, Kleydung, und aller übrigen gebührender Kindlicher Treü, gesunder, und krancker Lebens Länglich zu erhalten, und zu versorgen.” BFL V.1.b Nr. 353. 1770. április 27.

²² Štefanová mintegy 200 év forrásanyagát átvizsgálva szintén arra a következtetésre jutott, hogy a cseh uradalmak parasztsága körében az ilyen szerződések aránya meglepően kevés (Štefanová 2010: 280).

Típusukat tekintve mindössze hét pro forma kizárólag eltartási szerződés, kilenc adásvételi, illetve azzal kombinált eltartási vagy vagyónátruházási szerződés, egy elszámolás a korábbi szerződés (nem) teljesítéséről. Nem ritka (nyolc darab) a valamelyik fél szüleinek eltartását kimondó házassági szerződés. Végül, a leggyakoribb (tizenhét előfordult eset) a tanács jegyzőkönyvébe foglalt eltartási szerződés.²³ Három esetben kérvényben utalnak a megkötött szerződésre, egy-egy alkalommal pedig egy ítéletben és egy levélben kerül szóba. Jellemzőek a jegyzőkönyvekben szereplő, a korábbi eltartási szerződés nem teljesítéséről szóló panaszok (16 eset, általában az eltartandó panasolta be az eltartót, de fordított esetre is volt példa). Forrásként számításba vettük azokat a végrendeleteket is, amelyek a korabeli szokással ellentétben nem az özvegy újraraházásodásáig biztosították annak lakhelyét a végrendelező otthonában, hanem kifejezetten élethossziglani lakhatásról rendelkeztek számukra (hat eset). A fent említett okiratok mellett előfordult eltartás bizonyáglevél (*Revers*, 1777) formájában és átruházásként („transactus”, 1780, „übergabs contract”, 1785), de hivatkoztak rá „baráti egyezségeként” („freundschaftlicher Vergleich”) is.²⁴ A forrásokat évtized szerint csoportosítva látszik, hogy a század utolsó harmadában látványosan megnövekedett az előforduló esetek száma.

1. táblázat

Eltartásra vonatkozó források évtizedek szerinti megoszlása Óbudán a 18. században

Évtized	Előforduló esetek száma	Évtized	Előforduló esetek száma
1721–1730	1	1761–1770	7
1731–1740	–	1771–1780	12
1741–1750	2	1781–1790	20
1751–1760	2	1791–1800	29

A nemzetközi szakirodalom megkülönböztet ideiglenes (meghatározott időre, általában egy-öt évre szóló) és állandó eltartási szerződéseket.²⁵ Óbudán kizárólag az utóbbival találkoztam (azaz mindössze az élethossziglan megállapított eltartás módjai között voltak különbségek). Az átadott gazdaságért cserébe a leendő eltartott megtarthatott magának a házból lakrészt (Óbudán ez rend-

²³ Észak-Európában a bíróság előtt kimondott eltartási szerződés jelentőségét az adja, hogy az eltartandónak zálogjogot biztosított, ami ebben az esetben azt jelentette, hogy az átadott gazdaságban későbbi tulajdonosváltás esetén az új háztartásfő is köteles volt róla gondoskodni, függetlenül attól, hogy a szerződést nem ő kötötte az eltartandóval (Moring–Wall 2017: 121).

²⁴ BFL V.1.b Nr. 267. 1774. április 9. bizonyáglevél; uo. Nr. 377. 1780. május 12. átruházás; BFL V.1.a 6. kötet 1785. augusztus 15. átruházás; uo. 7. kötet 1790. június 18. „baráti” egyezés. Megjegyzendő, hogy a „Freundschaft” szó a korszakban a rokonságot jelölte.

²⁵ A Štefanová által vizsgált három cseh uradalomban szintén a határozatlan idejű szerződések voltak népszerűek, különösen jobbágy státusz vagy eltartásra váró idős házaspár esetén. A háztartást önállóan vezető, nem szerződő özvegyasszonyok az 50 év fölötti nők közül kerültek ki (Štefanová 2010: 272, 278). Faragó is az 50. életévet tartja az újraraházasodás és az özvegyi státuszban maradás közötti vízvonalnak (Faragó 1998: 323).

szerint egy szobát és egy konyhát, esetleg a pince és a kert egy részét jelentette).²⁶ Az eltartott kosztolása, ruházása, általában a róla történő gondoskodás szintén a megállapodás alapját képezte. Az ellátást megállapíthatták napidíj alapján, amelynek összegét adásvétel esetén beleszámították az átadott ház vételárába, mivel az eltartók-vevők általában nem tudták egy összegben kifizetni azt, kiváltképp, hogy azt készpénzben kérték.

Ami a nemek szerinti megoszlást illeti, az előzetes feltételezéseknek megfelelően inkább nők, mint férfiak kényszerültek eltartást kötni: hetvenháromból negyven esetben. Az idős férfi eltartottak száma ennél kevesebb, de nem elhanyagolható (huszonegy eset). A század utolsó harmadáig előfordult továbbá – jellemzően házassági szerződésbe belefoglalva, majd külön eltartási szerződésben –, hogy az idős házaspár tagjai együtt igényelték a róluk történő gondoskodást (tizenkét eset). Három olyan esetet ismerünk, amikor a szülő arról kötött megállapodást, hogy a jövőben gondoskodnak róla, valamint kicsi vagy fogyatékos gyermekéről.

Az esetek döntő többségében a visszavonulók határozottan kijelölték azt az egy személyt (házaspárt, családot), akinek a gondjaira bízták magukat. Mindössze négy eset ismert (jellemzően a század utolsó évtizedeiből), ahol a „gyerekek” együtt gondoskodtak a szülőről. Érthető, hiszen célszerűbb volt kiválasztani azt az egy személyt, aki a gazdaságért és az idős családtag eltartásáért felelt, mint a gyerekek együttesétől várni azt; ezzel egyúttal a testvérek közötti vitáknak is elejét lehetett venni. A visszavonuló özvegy anyák inkább lánygyermekükhöz és azok családjához kötötték hátralévő életüket (tizenhat ilyen eset ismert, ebből hét ráadásul anyós és vej között kötött). Nem volt ritka ugyanakkor az anyák fiukhoz ragaszkodása sem (tizenkét eset). Ennek speciális változata, amikor magát és a gazdaságát még nőtlen fiára bízta az özvegy, mint például Friedrich Raab, aki 1765-ben vonult így vissza fia, Valentin Raab javára, azzal a feltétellel, hogy a fiú gondoskodjon az anyáról és még kiskorú lánytestvéréről, Anna Mariáról, az apa után maradt adósságokat fizesse meg, a családi házat javítsa, a szőlőt gondozza.²⁷ Ennyi feladat mellett talán nem véletlen, hogy Valentin rövid időn belül, 1767-ben megnősült: az önállóság és az örökség megszerzése mellett a fiatalasszony segítségével is sokat számított.²⁸ A fiú anyja iránti féltő gondoskodását lehet kiolvasni Ignaz Knödl pékmester végrendeletéből, aki „idős anyja iránti gyermeki szeretet-

²⁶ Tirolban hasonlóképp: Lanzinger 2012: 345. Síkvidéki német területen (Württemberg, Vesztfália, Alsó-Szászország, frank terület), ahol a telket két ház alkotta, körülfogva az udvart, a szülők házat is *Ausgedingének* (vagy *Altenteilnak*, *Leibzucht*nak) nevezték, de nem feltétlenül költöztek ide a szülők, gyakran inkább utódaikkal éltek egy épületben. Az idősök háza (*Ausgedingehäuschen*) rendszerint jóval kisebb volt a felnőtt gyerekek által használatnál. A szegényebb háztartásokban, ahol csak helyiséget tudtak az idősek számára elkülöníteni, *Altenstubének*, azaz öregek szobájának hívták az idősebb generáció helyét (Mitterauer 1979: 41; Schlumbohm 1996: 92; Sonnevend 2003).

²⁷ BFL V.1.a 5. kötet 46–48. 1765. november 28.

²⁸ 1767. február 25-én (egyébként fiatalon, 24 éves korában) vette el az egyik eladósorba került helyi leányt, Catharina Schrantzint. BFL XV.20.2 A185.

ből és hűségből” házában élethossziglan tartó ellátást biztosított neki, amivel lényegében a feleségére bízta özvegy anyját.²⁹ Az apák esetében nem figyelhető meg ilyen nemi preferencia a gyermekeik között (kilenc lánnyal és nyolc fiúval kötött eltartásra találtam példát), a szerződésalkötés módjában azonban igen. Az apák ugyanis abban az esetben is, amikor lányaikkal maradtak, jellemzően nem velük, hanem vejükkel állapodtak meg az eltartás módjáról.

A század utolsó harmadában jelentek meg olyan szerződések, amelyeket nem családtagok (sőt, valószínűleg még csak nem is rokonok) kötöttek egymással. Feltehetőleg ezekben az esetekben (12) gyermektelen házaspárok tagjai folyamosodtak ehhez a megoldáshoz a kiszámíthatóbb időskor reményében, s minden alkalommal precízen kikötötték, hogy az eladott házban élethosszig tartó lakhatást kérnek. Nem véletlen, hogy szinte kizárólag nőket találunk az ilyen típusú szerződések leendő eltartottjai között (egy esetben a házaspár együtt adta el így a házat).³⁰ A családi kötelek – ezzel pedig az érzelmi kötődésből fakadó gondoskodás reményének – hiánya miatt az effajta megállapodásokban az idős fél igyekezett a szokásosnál jobban biztosítani helyzetét. Emiatt fontosnak tartották annak írásba foglalását, hogy a leendő vevő-eltartó halála esetén a gondoskodással kapcsolatos kötelezettségek tovább szállnak azok örököseire is, illetve amennyiben a vevő továbbadná másnak a házat, az új tulajdonos ugyanúgy köteles lesz biztosítani a külön lakrészt, és etetni, ápolni az eredeti tulajdonost, mint azt elődje is tette.³¹

Ami a szerződést kötők nemzetiségét illeti, kifejezetten a német ajkú lakosság körében volt elterjedt gyakorlat az *Ausgedinge* intézménye.³² Mégis, a század végére már magyarok között is megjelent, 1780–1798 között négy magyar (vagy magyar–német) család folyamodott ehhez a megoldáshoz. Ennek magyarázata a magyar és német lakosság közötti kapcsolatok szorosabbá válása: az 1760-as évektől nem ritka az 1740-es évektől betelepülő katolikus magyar családok és a németek közötti házasodás. Példa erre a magyar Balog János nyergesmester

²⁹ BFL V.1.b Nr. 180. Ignaz Knödl végrendelete, 1772. április 28. (kihirdetve: 1772. május 10.). Knödl 1772. május 3-án hunyt el, 38 évesen. BFL XV.20.2 A193.

³⁰ BFL V.1.b Nr. 560. adásvételi szerződés, 1788. október 18.

³¹ Lásd például BFL V.1.b Nr. 560. adásvételi szerződés, 1788. október 18. és uo. Nr. 622. eltartási és adásvételi szerződés, 1789. szeptember 9.

³² Először 1698-ban telepített be 42 katolikus német telepes családot az akkori földesúr, gróf Zichy István. A 18. század elején, 1701-ben még 53 református magyar és katolikus rác élt Óbudán. A század első felében azonban különböző okok miatt (pestis, az új letelepülők háromévi adókedvezményének lejárat, sikertelen szabad királyi városi rangért folytatott mozgalom a földesúrral szemben) a lakosság összetétele folyamatosan változott. A mezővárosnak adott 1746. évi instrukció is tükrözte az eltérő etnikai viszonyokat, amely előírta, hogy a 12 óbudai esküdt kétharmada német, egyharmada magyar legyen, míg a város bíróit két évig a német, harmadik évben magyar jelöltek közül válasszák (gyakorlatban ez nem mindig valósult meg). A század végére a rácok száma elenyésző lett a lakosságon belül. A (katolikus) német dominancia mellett megjegyzendő, hogy a magyarok egy része ekkor katolikus (1785-ben a város 674 házából 73-ban lakott magyar család, közülük mindössze 14 volt református.). A keresztények mellett jelentőssé vált a zsidók aránya, nem véletlen, hogy Vályi András a németeket, magyarokat és zsidókat tartja említésre méltónak. BFL V.1.b Nr. 478; Vályi 1796: 285; Gál 1990: 20, 75.

esete, aki német anyósa, Gertraud Friedrichin eltartásával kapcsolatban nyújtott be panaszt 1785-ben. Az ekkor harmincas éveiben járó Balog és neje, Magdalena panasza nem is annyira az anyós, mint inkább Magdalena nővére ellen irányult, ugyanis azt sérelmezték, hogy az asszony eltartására adott 650 Ft tőke éves kamata (39 Ft) nem elegendő annak éves kosztolására, ruháztatására. A tanács egyébként a házaspárnak adott igazat, és kötelezték a – név szerint meg nem nevezett – nővért az összeg pótlására.³³ Egy másik, 1796-os magyar eset, azon túl, hogy nem német–magyar vegyesházasságról van benne szó, azért is érdekes, mert a jelek szerint nem családtagok között kötött megállapodás, ráadásul szereplői református magyarok. Az egyébként többgyermekes anya, Lendvai Katalin, Buday Andrásnak adta el a házát 1000 forintért, amelyből a vevőnek azonnal ki kellett fizetnie 700 forintot, a maradék összeg kamatait pedig az asszony fenntartására hagyták meg, emellett a német szerződésekhöz hasonlóan kijelölték az özvegyet illető házon belüli lakrészt is.³⁴ Szintén szabályos eltartási megállapodást kötött az idős, beteg özvegyasszony Nagy Anna fiával, Nagy Jánossal 1798-ban. Házát 500 forintért adta el fiának, ebből Jánost részben kötelezte testvérei örökrészenek kifizetésére, részben pedig a maradék 250 Ft éves kamatait az asszony fenntartására kellett fordítania. Anna emellett élete végéig bérleti díj nélkül (*unentgeltlich*) lakhatott a ház egyik szobájában, s használhatta az egyik konyhát.³⁵ Az asszony valószínűleg Nagy Imre csizmadiamester özvegye, a katolikus rác Ivanics Anna, aki a szerződéskötés idején 50 év körüli lehetett.³⁶

A magyarokhoz hasonlóan a városban lakó, mentalitásukban és családi kapcsolataik révén is inkább a magyarokhoz hasonló, családszerkezetüket tekintve pedig valószínűleg részben a balkáni nagycsalád (*zadruga*) hagyományait megőrző katolikus rác lakosság körében sem vált megszokott gyakorlattá a vagyon eltartás fejében történő átruházása.³⁷ Mindössze két ilyen példát találtunk a század folyamán, mindkettő Óbuda befolyásos rác családjához, a Lucianovicsokhoz kapcsolódik, s az egyikben ráadásul mindössze egy német ajkú, feltehetőleg nem rokon személy eltartójaként jelenik meg Johann Lucianovics.³⁸ A Lucianovicsok azonban nem tekinthetők tipikus rác családnak. Tekintélyük eléréshez ugyanis

³³ BFL V.1.a 5. kötet 1780. június 10.

³⁴ BFL V.1.a 6. kötet 1796. november 4. A szerződéskötés idején az özvegy a vételárból előre letett 40 forintot jövőbeli sírhelyére és temetésére. A 300 forintot elvileg addig kamatoztatták, amíg Lendvainé gyermekeinek arra nem volt szükségük.

³⁵ BFL V.1.a 8. kötet 1798. május 19.

³⁶ 1763. január 20-án kötöttek házasságot, Anna ekkor hajadon volt, tehát hozzávetőlegesen 18–22 éves lehetett. BFL XV.20.2 A185.

³⁷ A 18. században a *rác* megnevezés a különböző, többnyire balkáni eredetű népek gyűjtőneve. Óbudán a katolikus rácok valószínűleg a horvát és dalmát etnikumhoz tartoztak (Gál 1990: 20). A probléma teljes körű megértéséhez az óbudai rác (és magyar) családok szerkezetének, kapcsolatrendszerének további vizsgálata szükséges. A kutatás jelenlegi állása alapján azonban állítható, hogy a katolikus rácok többsége inkább a helyi magyarokhoz, mint a németekhez kötődött.

³⁸ Magdalena Lucianovics panasza a tanács előtt, amiért gyermekeik nem akarják fizetni neki a szerződésükben megállapított díjat. BFL V.1.a 6. kötet 1785. augusztus 15.; Michl Prenner panasza eltartója, Johann Lucianovics ellen. Uo. 7. kötet 1791. január 20. Nr. 22.

hozzárult a család taktikus házasságpolitikája is, amelynek révén a leggazdagabb óbudai német famíliákkal kerültek atyafiságba (Hauszwürth, Ackerl, Graff, Gernecl stb.). Olyannyira ügyeltek erre, hogy még házassági tanúikat is kizárólag német családokból válogatták. Emellett az azonosíthatatlan, magyar és rác (közlebről horvát) nemzetiséghez egyaránt kötődő Ivanics és Horváth család tagjai között találni még egy eltartásos esetet, ez azonban nem a klasszikus értelemben vett, szerződéses visszavonulás (lásd részletesebben alább).³⁹ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a rác lakosság körében a szülők „nyugdíjazása” nem terjedt el a 18. század végéig.

Vajon mit vártak a szülők visszavonulásukért cserébe? A szerződések mintegy kétharmadában (44) említik a lakhatást, ebből tizenkét esetben hozzátették, hogy azt szabadon, bérleti díj fizetése nélkül kaphassák meg. Az 1780-as évektől pontosan körülírják az elkülönített lakóhelyet. Óbudára ekkor a tipikus sváb, fésűs beépítés volt jellemző, azaz a telkeken hosszú, utcafrontra rövidebb oldalukkal néző házak épültek, amelynek helyiségei az utca felől indulva rendszerint az alábbi módon tagolódtak: elülső szoba, konyha, hátsó szoba, kamra, istálló (présház, pince, kocsiszín).⁴⁰ A hagyatéki iratok alapján elmondható, hogy a nagyobb házakat további szobákkal, konyhával bővítették, tulajdonképpen megkettőzték a házat. A szülők ebből rendszerint egy szobát és egy konyhát kértek maguknak, mégpedig az „elülső”, azaz utcára néző szobát. Ehhez kapcsolódhatott egyéni igényektől függően a padlás, a pince vagy annak egy része a saját bor tárolására, pajta, ahol a szüreti eszközeit tárolta a szülő, valamint a kert egy része (fele vagy harmada), ahol az idős anya veteményest alakíthatott ki.⁴¹ Volt, ahol azt is kikötötték, hogy a kert rövidebb oldalát kérik.⁴²

A lakhatás mellett általában az étkeztetést sem részletezték, hiszen természetesen volt, hogy ugyanazt fogja fogyasztani az idős szülő, mint a többi családtag.⁴³ Volt azonban, aki mindemellett évi három vagy négy akó bort, más öt mérő gabonát és egy tehenet vagy nagyjából másfél liter zsírt kért.⁴⁴ Bizonyos esetekben

³⁹ Neveik alapján a családtagokat a rácokhoz sorolnánk, azonban magyarul végrendelkeztek. Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, egyfajta kettős identitása volt a családtagoknak. BFL V.1.b Nr. 272–273.

⁴⁰ Lásd Andreas Kneidinger kamarai mérnök 1778-as felmérésén: MNL OL S 11 Nr. 38.

⁴¹ Padlás, pincerész megtartására példa: BFL V.1.a 8. kötet 1795. aug. 22. Nr. 42. A kertben nemcsak saját felhasználásra termeltek zöldséget, kofaként eladhatták azt a budai vagy pesti vásáron. Anton Fast tímármesternél élő anyja, Elisabetha Fastin másik gyermeke bevallása szerint évi mintegy 100 forint hasznot hozott így a veteményesből. Elisabetha Fastin levele Óbuda tanácsának, 1787. május 7. BFL V.1.b Nr. 325.

⁴² BFL V.1.a 8. kötet 1797. június 10.

⁴³ A követelmények máshol is nagyfokú változatosságot mutattak, a 16–17. században inkább a rövidebb leírások a jellemzőek, hiszen egyértelmű volt, mit kell adni. Az egyéb európai példákban szintén a lakhely, termény, búza, bor, tej, hús, állattartás szerepel elsősorban (Moring–Wall 2017: 133–137).

⁴⁴ BFL V.1.a 7. kötet 1793.02.25. Nr. 20. (eltartási szerződés); uo. 8. kötet 1798. október 27. (panasz); BFL V.1.b Nr. 27. 1755. november 10. (házassági szerződés); uo. Nr. 97. 1764. január 1. (házassági szerződés).

kosztpénzt (*Kostgeld*) számoltak fel. A század utolsó évtizedeiben általánossá vált, hogy a szerződésbe beépítették: sikertelenség esetén, ha a szülőt elköltözésre kényszerítenék, fizessenek utána napidíjat, amelyből az finanszírozni tudja más-hol a lakását, fogyasztását.⁴⁵ A ruházkodást nem tartották fontosnak, mindössze kétszer emelték ki a megegyezések során.⁴⁶

A pénz mint eltartási költség a lakhatással hasonló jelentőséggel bírt, a források mintegy 40%-ában (29) említik. Általában a szerződés során átadott ház vételárának egy részéből finanszírozták az eltartottat, úgy, hogy ennek éves kamatait kapta az egyéb szolgáltatások mellé. Másik megoldás a napi- vagy az éves díj pontos meghatározása volt, jellemzően a század utolsó harmadában. 1770 és 1798 között kilenc esetben említenek ilyesmit, évi 5–50 forintnyi összeggel. Előbbi egy családi perpatvar kapcsán szerepel, ahol egyúttal a hagyaték felosztásában is megállapodtak a felek. Jakob Ecker özvegye, Barbara Krugin ugyanis 1781-ben összeveszett sógorával, Michael Eckerrel egy szőlő tulajdonjoga miatt. A szőlő nagyszülői örökségként a sógort illette volna, aki azonban nem akarta kifizetni azért sógornőjét, és inkább átengedte neki a szőlőt elhunyt testvére, Jakob adósságaival együtt azzal a feltétellel, hogy a Barbara és Jakob között egykor megkötött házassági szerződésnek egyúttal betartja azt a pontját is, amely anyósa, Paul Ecker özvegye, Barbara eltartásáról szól, s amelynek keretében évi öt forinttal kellett támogatnia az idős asszonyt. A felek ezzel kiegyeztek.⁴⁷ Adam Kreill (Greill) 1796-ban az özvegy Anna Maria Weberinnel kötött házassága alkalmából megkapta a család házát és szőlejét – két testvére kifizetése mellett –, cserébe élethossziglan gondoskodnia kellett anyjáról, aki a házból fenntartott magának 350 forintnyi részt, amit a fiúnak idővel meg kellett fizetnie. Amennyiben nem tudtak volna megenni egy fedél alatt, a szerződés kötelezte a fiút, hogy évente 10 forintnyi összeget bocsásson az anya rendelkezésére.⁴⁸ Hogy ez a gyakorlat hosszú távon mennyire működött, azt jól illusztrálja egy másik Ecker-özvegyasszony, Agatha esete. Az özvegy 1798-ban panaszt nyújtott be a tanácsnak, miután 12 évvel korábban eltartásáért cserébe átadta házát 550 forintért és egy szőlejét ve-jének, Jacob Hechtlnek azzal a feltétellel, hogy élete végéig ott lakhasson szabadon, és évi 24 forintot és négy akó bort biztosítsanak neki. Hechtl azonban 10 év után, 1796-ban kiűzte az idős asszonyt házából, és nem adta meg neki éves járadékát, amely a panasz idején már 48 forintra és 9,5 akó borra rúgott, nem számítva az özvegyasszony által Hechtlnek adott 100 forint kölcsön két éves ka-

⁴⁵ Michl Meß fehérpékmmesterral szemben fia, Joseph kötelezte magát, hogy amennyiben apja elköltözne tőlük, 200 forint készpénzt fizet ő vagy örökösei erre a célra. BFL V.1.b Nr. 377. 1780. május 12.

⁴⁶ BFL V.1.a 5. kötet 1780. június 10. és BFL V.1.b Nr. 353. 1782. szeptember 10.

⁴⁷ A pár egyébként nem sokkal korábban, 1778. november 18-án esküdött, házasságuk viszont nem tartott sokáig, a férj 1779. december 29-én elhunyt. BFL XV.20.2 A185 és A193; BFL V.1.b Nr. 315. 1781. február 19., a városi bíróság ítélete.

⁴⁸ BFL V.1.b Nr. 156. 1796. január 1., házassági szerződés. Az esküvőt két héttel később kötötték. Az anyakönyvi bejegyzés szerint egyébként az özvegyasszony a maga 22 évével még fiatalabb is volt a 23 éves vőlegénynél. BFL XV.20.2 A185.

matait. Ecker asszonynak egyáltalán nem állt szándékában visszaköltözni vejéhez, de legalább a járandóságát szerette volna a tanács útján megkapni.⁴⁹

Aapidíj a 18. század végén hat–nyolc krajcárt tett ki. Johann Meißnert 1770-ben azzal a feltétellel vette gondozásába fia, ifjabb Johann Meißner, hogy róla élethossziglan gondoskodik, étkezteti, ruháztatja és betegségben, egészségben gyermeki hűséggel gondozza, továbbá napi hat krajcárt ad neki „felüdülési díjként” („Recreation gelt”).⁵⁰ Aapidíj számolgotása egyébként eleve kisebb bizalmat feltételez a felek között, amit jól illusztrál Ivanics Márton csizmadia özvegye, Annamária esete. Az asszony összeesett vejével, Horváth (Horvathlik) Andrással, aki panaszában öt évre visszamenőleg, az özvegy és fia (azaz Horváth sógora) eltartási napjai száma szerint összeállított lista alapján követelt visszamenőleg koszpénzt (az ügy részletes ismertetésére még visszatérek).⁵¹

A szerződések visszatérő eleme a „gyermeki szeretet” és a „hűség” (13) az idősebb féllel szemben, amely alatt általánosságban a gondoskodást értették egészségben, betegségben, ahogy ez egyértelműen kiderül a fentebb idézett Johann Meißner megfogalmazásából. A házat betegség miatt átadó Kaspar Pilmeyer hasonlóan fogalmazott legidősebb fia, Karl számára, akitől szorongatott helyzetében gyermeki szeretetet és hűséget várt el.⁵² A század végére egyértelműen ide tartozott az esetleges orvosi költségek megtérítése is.⁵³ (Ezeket rendszerint csak az illető halálát követően rendezték a seborvossal, patikussal.) Különösen az 1790-es években tartották fontosnak, hogy figyelmeztessék az eltartókat: haláluk után adják meg az illő végtisztességet (nyolc esetben kerül szóba a temetés, ebből hat a 18. század utolsó évtizedében íródott). Ez lehetett általános kérés vagy az összeg pontos megnevezése – utóbbi szintén a század végére jellemző. Míg Maria Anna Augsburgerin szülei lányuk 1764-es házassága során csak „tiszteséges eltemetést” kértek, addig pár évtizeddel később az idős özvegy, Michl Prenner fiának, Franz Prennernek pontosan meghagyta, hogy halálát követően különítsenek el 50 forintot szentmisére az ő, elhunyt feleségei, valamint rokonságuk („Freundschaft”) lelki üdvére.⁵⁴ Egyetlen eset ismert, amikor az özvegy már előre gondoskodott későbbi temetéséről. 1777-ben Maria Theresia Fleischbauerin azért nem kötelezte erre lányát és vejét, mert az asszony már korábban féltetett erre a célra pénzt.⁵⁵

A fent említettek mellett kitérhetek továbbá szükség esetén az adósságok elrendezésére (amennyiben a visszavonulónak volt), megkövetelhették a házon és a szülőben szükséges javítások elvégzését. Jacob Spitzer szülei fiuk 1761-es házassága

⁴⁹ BFL V.1.a 8. kötet 1798. október 27. Az ügy kimenetele ismeretlen.

⁵⁰ BFL V.1.b Nr. 353. 1770. április 27., bírósági ülés jegyzőkönyvi kivonata.

⁵¹ BFL V.1.b Nr. 272. 1778. november 21., elszámolás. Az ügyben egyébként felváltva nevezik Ivanicsné Horvathlik anyósának vagy anyjának (de egyértelműen az előbbi volt). Az ügy azért is érdekes, mert a magyar (és ekkorra elmagyarosodott rác) lakosság viszonyait mutatja meg.

⁵² BFL V.1.a 8. kötet 1795. augusztus 22. Nr. 42.

⁵³ BFL V.1.b Nr. 67. adásvételi és átruházási szerződés, 1799. október 1., lásd még „Medicinal und Felscherer Unkosten” uo. Nr. 267. bizonyáglevél, 1777. április 9.

⁵⁴ BFL V.1.b Nr. 97. 1764. január 1., házassági szerződés; BFL V.1.a 7. kötet 1791. január 20. Nr. 22.

⁵⁵ „[...] schon anderseithig angelegt sind”. BFL V.1.b Nr. 267. bizonyáglevél, 1777. április 9.

alkalmából íródott szerződésében kikötötték, hogy a leendő házások haláluk után is tartsák egyben a gazdaságot (azaz a házat és annak berendezését, a szüreti eszközöket stb.).⁵⁶ Franz Brauningger és Barbara Angermayrin 1755-ös, Solymáron kötött házassági szerződésében a lány apja, Georg Angermayr és neje precíz, ugyanakkor némiképp szigorú feltételeket szabtak az ifjú házásoknak.⁵⁷ A fiatal pártól elvárták a lakhatás mellett, hogy évente öt véka gabonát adjanak nekik, háromszor fuvarozzák őket ki a szőlőbe, ugyanannyiszor fuvarozzák őket a szántóba és szántsanak nekik, háromszor pedig a család rétjéhez fuvarozzák ki őket, adjanak nekik egy tehenet a számára elegendő hellyel, és „hagyják őket rendesen élni”.⁵⁸ Friedrich Raab, aki végrendeletileg biztosította felesége élethossziglani szabad lakhatását, kifejezetten meghagyta öt gyermekének, hogy emiatt anyjukat ne háborgassák.⁵⁹ Különösen a nem családtaggal, rokonokkal kötött szerződésben tartották fontosnak kiemelni, hogy az eltartó halála esetén annak örökösei továbbra is kötelesek ellátni őket.⁶⁰ Ez, mint láttuk, megfelelt a nemzetközi gyakorlatnak.⁶¹

A résztvevők jogállását tekintve a parasztság körében volt elterjedt gyakorlat a visszavonulás, az esetek majdnem felében (27) bizonyosan szőlőműves családok tagjai állapodtak meg egymással.⁶² Sajnos mindössze két-két helyen jelzik emellett, hogy jobbágy-, illetve zsellércsaládról van szó. Elvértve ugyan, de kézművesmesterségek gyakorlói is előfordulnak az 1770–1780-as években a visszavonulók között, azonban a hétből öt esetben a családfő egyszerre volt kézműves és szőlőműves. A már említett, 1772-ben fiatalon, mindössze 38 évesen elhunyt Ignaz Knödl pékmester végrendeletében „gyermeki szeretetből és hűségből” gondoskodott idős édesanyjáról, és meghagyta, hogy élethossziglan a házában maradva kapjon ellátás Knödl özvegyétől.⁶³ Egy tímármester özvegye, Anna Maria Kößlerin, aki férje halálát követően valószerűleg nem tudta fenntartani magát, részletfizetéssel adta el házat a város ácsmesterének, Fidely Böhmnek. A szerződés szerint a 800 forintos vételár negyedét egy hónapon belül, felét pedig egy év egy napon belül kellett megadnia az ácsmesternek kamatmentesen, a fennmaradó 200 forintot pedig kamatoztatta az asszony, ugyanakkor kikötötte, hogy Böhm nem üldözheti el a házból és egy szoba-konyhás lakrészt („Wohnungsgelegenheit”) kell kialakítania számára.⁶⁴

⁵⁶ BFL V.1.x Nr. 13. 1761. október 31.

⁵⁷ Ami a szigorú feltételeket és a szülői hatalmat illeti: Tirolban előfordult, hogy a házassági szerződést a házassuló felek nélkül szüleik kötötték meg (Lanzinger 2012: 353).

⁵⁸ BFL V.1.b Nr. 27. házassági szerződés, 1755. november 10.

⁵⁹ BFL V.1.b Nr. 320. végrendelet, 1781. április 17.

⁶⁰ BFL V.1.b Nr. 560. adásvételi szerződés, 1788. október 18. és uo. Nr. 622. adásvételi és eltartási szerződés, 1789. szeptember 9.

⁶¹ Skandináviában emellett a nem rokonok közötti eltartási megállapodás a kevésbé biztos vagyoni-jogi helyzetűeknél volt gyakorlatban (Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 213).

⁶² Huszonnégy helyen szerepel szőlő vagy utalnak szőlőművelésre.

⁶³ BFL V.1.b Nr. 180. Ignaz Knödl végrendelete, 1772. április 28. (kihirdetve: 1772. május 10.) Knödl május 3-án hunyt el. Végrendelete szerint családját Óbudán anyja és felesége alkotta (gyermekeket nem említ), továbbá egy nőtlen fivére élt a szlavóniai Bródban (*Brodt an Sauflus*).

⁶⁴ BFL V.1.b Nr. 333. Adásvételi szerződés, 1781. december 30.

A VISSZAVONULÁS A JOGBAN ÉS A GYAKORLATBAN

„Tekintettel az isteni és emberi parancsolatokra és törvényekre, amelyek szerint a gyermekek kötelesek tisztelni szüleiket [...]”⁶⁵

Amint ezt fentebb láthattuk, a visszavonulás elméletileg lehetőséget biztosított a magáról és gazdaságáról idős korában gondoskodni képtelen generáció számára életük utolsó időszakának létbizonytalanság nélkül történő megélésére, ugyanakkor úgy tűnt, a gondoskodásért felelős családtagok vagy idegen vevők is jól jártak, hiszen az ellátásért cserébe megkapták az idős szülő vagy eladó házát, gazdaságát. A fennmaradó források azokba az esetekbe engednek bepillantást, amikor a visszavonulás intézményének gyakorlati megvalósítása nem ment a generációk közötti konfliktusok nélkül. Hogy ez mennyire volt gyakori, nehéz megítélnünk, mivel a konfliktusmentes esetek nem generáltak írásos dokumentumokat.

A konfliktusok egyik alapját az képezte, hogy az eltartóvá vált felnőtt gyermekek már nem becsülték meg a rájuk utalt szüleiket, akik ezáltal tekintélyüket is elvesztették („Übergeben und nimmer leben”).⁶⁶ Mivel egy részük nemcsak idős, de gyakran beteg is volt, a családi gazdaságban már nem számíthattak rájuk (hiszen éppen a munkaképtelenség miatt vállalták a visszavonulást), a fiatal felnőttek így a napi munka mellett egy idő után inkább tehernek élték meg a gondoskodást beteg szüleikről, amit persze a szülők megéreztek. Nem véletlen, hogy özvegy Regina Gerlachin szinte szabadkozik, amikor az őt megállapodásuk szerint ápoló, első házasságból származó fiára, Paul Schmellerre hagyta szerény vagyonszármazékját. Arra hivatkozik, hogy fia immár 14 éve „megtűri” („geduldet”) őt a házában.⁶⁷ Elisabetha Spittlerin kora miatt volt „kénytelen” átadni lányának, Theresiának a házát.⁶⁸ Johann Meißner „kora miatt gyenge és bágyadt tagjaira” hivatkozott, amelyek gátolják a munkában (valamint arra, hogy élete végét nyugalomban szeretné eltölteni).⁶⁹ Hasonló aggodalom vezérelte a végrendeleteket, amikor az örökség átadásának feltételeként kikötötték, hogy házastársuknak biztosítsák a lakhatást, esetleg egyéb ellátást. Különösen a megözvegyülő mostohaanya és az örökséget átvevő mostohaafia között számítottak olyan kiélezett konfliktushelyzetre, amelynek eredményeként a fiú akár el is zavarhatta a házból mostohaanyját. Ezt próbálta megelőzni Novák Mihály, amikor végrendeletében második neje, Szabó Judit helyzetét igyekezett biztosítani: házát, szülőjét és

⁶⁵ „In betracht deren Göttlichen und Menschlichen Gebotten und Gesätzen, wo die Kindern verpflichtet sein die Eltern zu Ehren”. BFL V.1.a 7. kötet 1793. június 15. Nr. 51.

⁶⁶ Idézi Held 1982: 250.

⁶⁷ BFL V.1.a 5. kötet 1765. február 7.

⁶⁸ „Hat Elisabetha verwittibte Spittlerin dem Ehrsamem Gericht vorgetragen, wie das Sie durch Alter bedruckt (!), und ihr Hauß zu bestreiten außer Stand gesezt, solbes ihrer Tochter Thereßia zu übergeben gedrucke (!)”. BFL V.1.a 8. kötet 1795. november 5. Nr. 48.

⁶⁹ „Indeme Er alters halber an seinen gliedern schon schwach, und math, und der arbeit nicht mehr vorstehen kann; will Er Vatter, umb sich in seinen Alter in Ruhe zu verschaffen”. BFL V.1.a 5. kötet 1770. április 27.

ingóságait ifj. Novák Mihály nevű fiára hagyta, „ugy, hogy az feleségemet mint édes anyát, még el, megböcsülyén helyes lakást az házban hagyom”.⁷⁰

Az ellentétek különösen kiéleződtek, ha egyéb anyagi nehézségek is társultak az eltartáshoz, például, a gyerek és családja megkapta szülei házát, szőlőjét – de annak adósságát is, vagy az eltartóvá vált gyerekre hárult testvérei örökrészének kifizetése. Általában már a ház adásvételénél megállapított vételárreszlet azonnal, készpénzben történő letétele sem ment könnyedén. Az ilyen családokban idővel csak romlott a helyzet a felek között. Eleve nehezen egyezett meg 1791 őszén a református id. Fitos Mihály hagyatékán annak özvegye, Bucsy Judit és fiai, ifj. Mihály, István, József és Ferenc, valamint az akkor már elhunyt Zsuzsanna lánya örökösei. Miután a kérdést nem tudták maguk közt megoldani, a város tanácsához fordultak a hagyaték tisztességes felosztásáért. A Fitos család Óbuda tehetősebbjei közé tartozott, a tanács 2126 Ft 33 krajcárra taksálta a hagyatékot, amelyből adósságok kiegyenlítése címén levontak valamennyit (315 Ft 28 1/2 kr), továbbá az anyának a gyerekekéhez képest nagyobb örökrészt állapítottak meg, mivel hozott egy házat és egy szőlőt a házasságba (588 Ft 41 1/3 kr).⁷¹ Nem sokkal az osztályegyezséget követően, 1791 végén vagy 1792 elején azonban Fitosné Bucsy Judit ismét panaszt nyújtott be a tanácshoz.⁷² Az asszony levelének hangvétele igen keserű és csalódott. A megállapodás után azzal a feltétellel maradt Mihály fiánál, hogy az majd eltartja őt és kisebbik fiát. Ő „ötven évig gondoskodott magáról, most meg fia alávetettje, aki a felosztásnak néha az egyik, néha a másik pontját tartja be, olyan, mint egy koldusnő”. Fia naponta a szemére vetette továbbá, hogy ő fizette ki az apja utáni adósságokat (holott az asszony által csatolt kimutatásból látszik, hogy azok többségét a nő rendezte), Judit pedig szegény, nyomorult helyzetben él „zsarnoki fia” mellett.⁷³ Az asszony az események idején 70 év körül járt, ami a korban igen idősnek számított,⁷⁴ így el tudjuk képzelni, mennyire lehetett elkeseredve, ha élete végén felmondta a korábbi szerződést, mert saját bevallása szerint nem bírta tovább elviselni a szitkozódást, gyalázkodást, s inkább megpróbált fiatalkorában szerzett vagyona eladásából megélni.

Az eltartással járó anyagi javak átvétele kezdetben akár kecsegtető ajánlat lehetett a szülő gondozását elvállaló gyermekeknek, azonban az eltartásra félretett összeg felélésével gyakran elfogyott az idős családtag iránt tanúsított türelem is, mint ahogy özv. Maria Theresia Fleischbauerin esete mutatja, aki „nyomorult, beteges özvegyi állapotában” kért segítséget Franz Xaver Ferberth jószágigazgatótól „hálátlan gyermekei” miatt.⁷⁵ A nő nem számított szegénynek, ugyanis

⁷⁰ Végrendelet, 1776. január 15. (kihirdetve: 1777. március 20.) BFL V.1.b Nr. 244.

⁷¹ BFL V.1.a 7. kötet 1791. szeptember 10. Nr. 67. 76–79.

⁷² Az irat keltezetlen. BFL V.1.b Nr. 693.

⁷³ „So aber ich arme betrangte Mutter in Elend leebe nebst meinen Tiranischen Sohn.” BFL V.1.b Nr. 693.

⁷⁴ Ekkor már elhunyt lánya, Fitos Zsuzsanna 1768. január 17-én ment hajadonként (18-20 évesen) Gere Mihályhoz, anyja tehát 1730 körül születhetett. BFL XV.20.2 A185.

⁷⁵ „[...] in meinen so elend kränklichen Wittibstand, von seithen meinen undankbahren Kindern so gewaltig trükende beschwerden”. Kérvény, 1777. BFL V.1.b Nr. 267.

egy helyi molnár özvegye volt, két fia pedig szintén a molnármesterséget választotta. Talán épp ez lett a családi viszálykodás oka, hiszen az özvegy leírása szerint a bajok egy malom eladásakor kezdődtek. Először Lorenz fia „kopasztotta meg”, majd vejéhez, a lakatos Joseph Hardeckerhez költözött eltartás fejében, akinek a nevezett malom vételárából 200 forintot adott erre a célra. Veje minden-hogy fogadkozott („mit Mund und Hand versprochen”), hogy gondoskodni fog a nagybeteg asszonyról, noha az erről készített irathoz nem hívott tanúkat. Hardecker ezzel szemben a nevezett összeget saját céljaira használta fel (felét a mesterségéhez szükséges eszközökre), s „ahogy a pénz véget ért, úgy ért véget az ő ígérete is”: az özvegyet nem ismerte el anyjának, különböző megaláztatásoknak tette ki, s amikor az anyós ezt szóba hozta, veje csak annyit válaszolt neki, hogy mehet, ahova akar.⁷⁶ Az ügy további részletei nem ismertek, érdekessége egyébként, hogy az anyós egy szóval sem említi panaszában lányát, Elisabethát, Hardecker nejét.

Különösen durva családi viszály, évtizedes ellenségeskedés állhatott a már fentebb említett Ivanics Márton özvegye és annak veje, Horváth (Horváthlik) András esete mögött. A család esetében visszavonulások megállapodásról nem tudunk, az ügy részletei a vő 1778-ban beadott panaszából ismertek. Horváth szerint ebben 1773-ra visszamenőleg felszámolt minden költséget, ami anyósa gondozása során felmerült, s annak megtérítését kérte az idős asszonytól. Eszerint 1773-ban tíz hónapig élt náluk, s ő ellátta a nőt mindennel („mit allen nothwendigen Verköstung”), egy hónapig annak fiát is, 1777-ben pedig közel fél évig lakott nála az asszony. Az elmérgesedett viszonyt jelzi, hogy a férfi napra pontosan kiszámolta az ellátás díját (napi nyolc krajcárral számolva, a fiúgyermek után napi négy krajcárral, az 1773-as költségeket 42 forintra, az 1777-eseket 22 Ft 40 krajcárra taksálva). Ez alapján úgy tűnhetne, mintha az „ingyenélő” anyós a beköltözéssel rátelepedett volna lánya családjára. Az asszony válaszából azonban kiderül, hogy nem üres kézzel érkezett: hozott egy disznót, kifizetett előre 12 forintot, hozott zsírt, szalonnát, rendezte veje adósságait, továbbá volt nála egy zsák liszt, egy zsák kukorica, egy fuvarnyi tűzifa és még jó pár természetbeni dolog. A férfi gyakran fogadott el anyjukat látogató sógoraitól és sógornőitől cipőt, amit azok Ivanicsné számára hoztak. Ráadásul fia sem viselkedett naplopóként, az említett egy hónap alatt Horváth inasaként dolgozott annak csizmadiaműhelyében és szőlőjében. A vej tehát a jelek szerint többszörösen megkérte az eltartás árát. A forrásokból sajnos nem derül ki, hogy Ivanicsné lánya hogyan viszonyult anyja

⁷⁶ „[...] weilen nun das Geld zu Ende, so ist auch sein versprochen, mich, als eine Mutter zu erkennen und zuhalten aus der Gedachtnüße gekommen, dergestalt, daß man mir nicht einmahlen vergönnet, über Tische mit Ihnen zuessen, sondern gleich den verächtlisten Bettler nur etwas in ein Winklein zu komen läßt, und wenn ich mich deßfalben vor ihme oder ihr beschwere, giebt man mir zur Antworth, ich solle hingehen wo ich will, mann wird mir die Zähne meiner 200 fl also machen, daß ich wenig davon erhalten werde.” Kérvény, 1777. BFL V.1.b Nr. 267. A vej egyébként gyorsan felélte az összeget, mivel 1777. április 9-én kötötték az eltartásról a szerződést, az asszony 1777 végén írta Ferberthnek panaszát. A jószágigazgató 1778. január 31-én küldte át Óbuda tanácsának, hogy hallgassák ki a másik felet is, s kifejezetten az asszony lányát, Elisabethát említi. A tanácsülési jegyzőkönyvekben azonban nincs nyoma az ügynek.

és férje viszályához. Az anyós és veje végül elszámolt ugyan egymással, de az idős nő, mivel úgy érezte, veje roppant igazságtalanul bánt vele, egyidejűleg visszavonta végrendelete azon pontját, amelyben 16 forintot hagyott volna rá. S valóban, a megegyezés előtt pár nappal tollba mondott okiratban sem vejét, sem lányát, Zsuzsannát nem említi. Ugyanebből azt is tudjuk, hogy ekkor már fia, János gondoskodott róla, s ennek megfelelően rá hagyta vagyona nagy részét is: „Minden ingó es elmaradandó jószágomat, mivel ő az én utolsó táplálóm és gondviselőm, és azt hagyom és parancsolom, hogy senki tüle semit el ne vegyen és ne háborgassa.”⁷⁷ Ivanicsné egyébként 87 évesen hunyt el, tehát 81 körül járt, amikor először Horváthnál lakott.⁷⁸

Ivanicsné és Horváth András hivatalos vitája csak a pénzről szólt, azonban az anyós és vej közötti konfliktus nemritkán tettelegességig fajult. Catharina Baumeister 1774-ben azzal panasolta be vejét, Johann Schliegelt, hogy a férfi nemcsak nem tartja be a vele kötött szerződést, de alkalomadtán még meg is veri. Az eset egyértelműen súlyos lehetett, mert a tanács, amellet, hogy Schliegelt a szerződés betartására kötelezte, két órára áristomba rakatta.⁷⁹ Az anyós-vej viszony eltartás nélkül is problémás voltára jó példa Jacob Brenner és Maria Anna Fischerin esete. A férfi bepanaszolta az előbbit, amiért anyósa őt „saját házában ok nélkül” megtámadta, szidalmazta, Brennert a hajánál fogva a földre rántotta és verte. Fischerin szerint mind a szóbeli, mind a testi sértés kölcsönös volt, a bor miatt indult vitában veje szintén szitkozódott, sőt, arcon is ütötte anyósát.⁸⁰ Kölcsönös sértegetés, állandó civakodás után panasolta be 1793-ban Paul Böhm özvegye, Catherina Hackenhoferin lányát és vejét, Joseph Illesint: noha az előző évben, 46 évesen elhunyt férje végrendeletileg biztosította özvegyének az élet-hossziglani lakhatást lányuk házában, az asszony kérte a tanácsot annak elárverezésére, mivel képtelen volt békében élni vejével és saját lányával. A tanács kivizsgálta az ügyet, és arra a következtetésre jutott, hogy mindkét fél hibás volt a kialakult helyzetért, mivel az anyós úgy járt-kelt a házban, hogy mindenbe belekötött, vejével és feleségével pedig állandóan átkozódott, szitkozódott. A tanács ezért a férj végakarátát tartva szem előtt a ház megtartása mellett döntött, és kötelezte a feleket egymás tiszteletben tartására, az anyóst pedig bocsánatkérésre, amiért hivatalosan bevádolta vejét.⁸¹ Nem lehetett könnyű helyzetben Barbara Stadlerin sem, aki 1794-ben vállalta mostohaapja gondozását, öt évvel később azonban annak „elviselhetetlen” („unertraglich”) voltára panaszkodott.⁸²

⁷⁷ Elszámolás, 1778. november 21. BFL V.1.b Nr. 272. és Ivanics Mártonné Vukovics Annamária végrendelete, 1778. november 13. (kihirdetve: 1779. február 12.), BFL V.1.b. Nr. 273. Az asszony 1779. január 10-én hunyt el.

⁷⁸ A solymári származású vej még 1756-ban vette el Ivanics lányát, Zsuzsannát (1756. január 23.), az 1770-es években tehát 40-50 év körül járhatott. BFL XV.20.2 A186 és A193.

⁷⁹ BFL V.1.a 5. kötet 1774. február 23.

⁸⁰ BFL V.1.a 5. kötet 1774. március 2.

⁸¹ BFL V.1.a 7. kötet 1793. június 15. Nr. 52.; BFL XV.20.2 A193.

⁸² BFL V.1.a 8. kötet 1799. június 15.

Az életük munkájával felépített gazdaságért még akkor is aggódtak a szülők (sokszor jogosan), amikor azt már rábízták gyermekeikre és azok családjára. Gyakran történt ugyanis, hogy az átvett örökséggel a fiatalabb generáció nem tudott vagy nem akart mit kezdeni. Ez jelenthette akár a ház karbantartásának hiányát, a ház és szőlő után járó adók pontos fizetését, s ez szintén a viszály melegágya lett a felek között.⁸³ Egyedi, szubjektív okból hagyta ott az idős özvegyember, Michl Prenner Johann Lucianovics házát, ahol eredetileg gondoskodtak róla. 1791-ben megjelent a tanács előtt, és jelezte, nem tud tovább abban a házban élni, „mert ott nincs tisztaság és nincs karban tartva”, ezért inkább fiához, Franzhoz menne át. A tanács bejegyezte Prenner kérését, és azzal az utasítással bízták őt fiára, hogy a tisztaságra különösen ügyeljen.⁸⁴ Agatha Eckerin 1792-ben kötött új megállapodásában a hűség és lakhatás biztosítása mellett szintén a tisztaságot kérte lányától és vejétől.⁸⁵

Az idős, beteg szülők mellett nem feledkezhetünk meg a még inkább kiszolgáltatott helyzetben lévő fogyatékos családtagokról sem. A szülők a hátrányos helyzetben lévő gyermeket sokszor a többiekénél nagyobb örökrésszel segítették.⁸⁶ Michael Seiffert részben ezen megfontolásból osztotta szét még életében vagyonát négy lánya és két fia között. Utóbbiak kaptak egy-egy szőlőt tőle, házát pedig azzal a feltétellel adta lányainak, hogy amelyikük azt átveszi, köteles Anna Maria nevű vak lányának 100 Ft készpénzt félretenni és annak eltartására kamatoztatni (a többi lány 50-50 forintot kapott). A házat ekkor Christina nevű lánya és annak férje, Caspar Grueber kovács vette át 500 forint névértéken (Anna Maria szerint az épület ekkor minimum 700 forintot ért). Grueber ugyanekkor – tanúk jelenlétében – megígérte, hogy Seiffertől és világtalan sógornőjéről élete végéig gondoskodni fog azok saját lakhelyén, a nevezett 100 forintot pedig megfelelően kamatoztatni fogja. Grueber ígérete azonban csak apósa haláláig tartott (aki a megállapodást követően egy év múlva elhunyt), a szerencsétlen Anna Mariával csak az első kilenc hónapban törődött. A nő kilenc év szenvedés után elégelte meg helyzetét és kért hivatalos segítséget az uradalmi ügyésztől. Anna Mariát sógora teljesen magára hagyta, a házban csak egy kamrácskát („ein Kammerlein”) adott neki, amelybe bejárat csak a férfi szobáján keresztül vezetett, a kovács ezért állandóan zaklatta, néha gyalázatos szavakkal illette, sőt ütlegelte a nőt,⁸⁷ aki vaksága ellenére kénytelen volt „a keresztényi irgalomra” bízva magát koldulásból eltartani („durch das Mit-Leiden Christlicher Gemüther ernähren”). Anna

⁸³ Lásd például BFL V.1.a 5. kötet 1774. március 2.; uo. 6. kötet 1785. augusztus 15.

⁸⁴ BFL V.1.a 7. kötet 1791. január 20. Nr. 22.

⁸⁵ BFL V.1.a 7. kötet 1792. július 10. Egy későbbi példát a tisztaságra, mint szempontra: BFL V.1.b Nr. 1218. 1808. március 9.

⁸⁶ Például Georg Kombach kapás lánya, Anna Maria nagyobb öröksége vaksága miatt („wegen ihren Manglhaften Augen”). BFL V.1.a 8.kötet 1796. április 16. vagy Michael Mayer világtalan lánya, Magdalena nagyobb örökrésze. BFL V.1.b Nr. 359.

⁸⁷ „[...] bin ich ohnehin armseele Kreatur nicht zu frieden gelassen, sondern werde bald mit Schandwordthen, bald mit Streichen unschuldiger weiß von ihm tractiret”. BFL V.1.b Nr. 279. 1779. április 10.

Maria ezek ellenére nem kért sokat, a kilencévi eltartási költséget, valamint szabad bejárat nyitását a saját lakrészébe.⁸⁸ Mind ebben, mind az ehhez hasonló esetekben feltűnő a nőtestvér, jelen esetben Grueber nejének szótlansága. Feltételezhető, hogy Christina inkább együttérzett nővérel, hiszen ellenkező esetben Anna Maria nem mulasztotta volna el, hogy nővére ellen is jogos panaszt tegyen. Nincs kizárva, hogy Grueber erőszakos természetű férfi lehetett, aki nemcsak szerencsétlen vak sógornőjét, Anna Mariát, de saját nejét is megfélemlítésben tartotta (apósának, azaz egy másik férfinak azonban nem mert ellentmondani, hiszen Anna Maria leírása szerint az ő életében még megfelelően gondoskodott rólok). Az ügy kimenetele ismeretlen, a tanácsülési jegyzőkönyvekben az adott évben nem szerepel, azonban a tanácshoz azzal a határozott utasítással került át az ügy, hogy biztosítsák a szabad bejáratot a nőnek, Grueber pedig fizesse meg a nevezett időszakra vonatkozó összeget (bár kérdéses, ebből mennyi valósult meg).

Felmerül a kérdés, hogy amennyiben ennyire problémásnak számított az eltartás ilyesfajta gyakorlata, egyáltalán miért kötötték az erre vonatkozó szerződéseket, és milyen eszközök álltak az idősek rendelkezésére, amellyel érvényesíthették saját érdekeiket. Az egyezségek írásba foglalása során általában az időskorra, betegségekre hivatkoztak, s hogy emiatt nem tudtak magukról gondoskodni vagy a gazdaságot vezetni (utóbbi nemcsak a ház karbantartását, a szőlő gondozását, de az azok után járó adó befizetését is jelentette).⁸⁹ A visszavonulást tehát nem kényelmi szempontok miatt választották, hanem mert rákényszerültek.

Már maga a megállapodás írásba foglalása is egyfajta védelmet jelentett, hiszen esetleges konfliktus esetén annak felmutatásával kérhették számon a másik felet. Ennek legbiztosabb formájának számított, ha a város tanácsa előtt, annak jegyzőkönyvébe foglalták bele a megegyezés pontjait. Nem véletlen, hogy az 1780-as évektől megszorodnak a kötetekben a hasonló bejegyzések.⁹⁰ Panasz esetén szintén a tanácstól várhattak jogorvoslatot, amely nem egyértelmű viták esetén is hajlott arra, hogy az idősek javára döntsön.⁹¹ A másik megoldás a már

⁸⁸ BFL V.1.b Nr. 279. 1779. április 10.

⁸⁹ Például BFL V.1.a 7. kötet 1792. július 10. Nr. 63. („nem tudja ellátni magát”), 1792. február 25. Nr. 20. („koruknál fogva már nem tudják szőlőjüket gondozni”), uo. 8. kötet 1795. augusztus 22. Nr. 42. (betegsége miatt átadja a házat és a háztartást, „különben az egész tönkremenne”), 1800. április 19. („magas kora miatt” nem tudja ellátni jobbágyházát), 1800. augusztus 22. („magas kora és fárasztó körülményei miatt” adja át házát).

⁹⁰ Ugyanerről számol be osztrák viszonylatban Thomas Held. Szerinte a jelenségnek komplex okai vannak, az egyik például II. József politikájának eredményeként a magasabb várható élettartam (ez különösen a 19. századi szerződéseknél lett fő szempont). Held figyelembe vette a nagyobb termékenység mutatókat, ezáltal a nagyobb gyermekszámot is a családokban, ahol a gyermekek életben maradására kedvezően hatott, ha a szülők mellett a nagyszülő is a háztartásban élt, és tudott az unokákra vigyázni (Held 1982: 239–242).

⁹¹ A fiatalon megözvegyült Kiss Borbála lakhatásáról végrendeletileg gondoskodott férje szülei házában, akik vonakodtak ezt az asszony számára biztosítani. Egyszer a házon belüli lakrésze és az udvari kút használata miatt panaszolta be anyósát és apósát a tanács előtt. A tanács ekkor pontosan meghatározta lakrészeiket és a kút közös használatának módját. Rá két évre a nő úgy vallott, hogy anyósa és apósa miatt „nem tud nyugton, békében élni”, súlyos vádjai között lopás, paráznság és garázdaság is szerepelt. A tanács ekkor kevésbé bizonyult megértőnek,

évek óta jól működő gyakorlat írásba foglalása annak jövőbeni biztosítása reményében. Így ígérte oda Elisabetha Gieglerin lányának, Catharina Beneführerinnek házát 1795-ben, mivel lánya „már évek óta gyermeki szeretettel, hűséggel gondozza, eteti, ruházza, betegségében ápolta, és továbbra is gondját akarja viselni”.⁹²

Végső esetben akár vissza is mondhatták az egyezséget, mint Agatha Eckerin és veje, Jacob Hechtl esetében. Hechtl nem akarta megadni anyósának a tőle 1786-ban átvett szőlő vételárának kamatait (a férfi ingyenes lakhatást, évi 24 forintot, négy akó bort és betegségben hűséges ápolást ígért neki). A tanács négy (!) évvel később nemcsak ennek megfizetésére kötelezte a férfit, hanem figyelmeztették: biztosítsa anyósának a megállapodás szerinti lakhatást és minden egyebet, különben Eckerin visszavonja az egyezséget. A tanácsi figyelmeztetés hatástalannak bizonyult, ugyanis két év múlva a „fáradt, idős, magát ellátni nem tudó” Agatha Eckerin végleg visszavonta a megegyezést, mivel sem vejével, sem lányával nem tudott kijönni, s másik lányával és annak férjével, Johann Poppal kötött új megállapodást, igaz, itt már eleve belefoglalták, hogy sikertelenség esetén a nő vagyona két lánya között lesz felosztva. Az ügy még 1798-ban sem oldódott meg.⁹³

Az egyezés visszavonását követően, amennyiben az eltartás ideje alatt az átadott házon javítást, esetleg toldaléképítési munkákat végeztek, annak összegét megtérítették.⁹⁴ Néha az ápolást, gondoskodást vállaló gyermeknek és családjának az öröklés során járónál nagyobb hagyatéki hányadot ígértek.⁹⁵ Megjegyzendő, hogy a gyerekek sem mindig vállalták önként szüleik gondozását. Michl Tomanko először 1787-ben kötött egyezséget két gyermekével, ekkor lánya visszszakozott, mert nem akarta idős, beteges apját ápolni, ezért az először fiához költözött. A férfi valóban sokat gyengélkedhetett, mert négy év múlva megváltoztatta a megállapodást, mondván, kora és betegessége miatt „nem akarja két gyereke hűségére bízni magát”.⁹⁶ Amikor Jakob Ecker özvegye és annak sógora, Michael Ecker összevesztek egy szőlőn, a férfi inkább lemondott arról, cserébe azért, hogy az özvegy fizesse anyósa, Paul Ecker özvegye (akkor már Johann Weber özvegye) évi ötforintos tartásdíját.⁹⁷

A beteges szülő éveken – vagy akár évtizedeken – át történő ápolása szintén hozzájárult a családtagok közötti viszonyok elmérgesedéséhez. Az ilyen jellegű

---

s megintették az özvegyasszonyt: mivel a vádakat nem tudta bizonyítani, ezért bocsánatkérésre kötelezték, hiszen isteni és emberi törvény szerinti kötelessége szülei mellett férje szüleit is tisztelni. BFL V.1.a 7. kötet 1791. július 23. Nr. 50. és uo. 1793. június 15. Nr. 51.

⁹² BFL V.1.b Nr. 918. 1795. november 10.

⁹³ Az 1798-as bejegyzésben idézték az eredeti megállapodást. Ebből derült ki, hogy Hechtl egyszerűen kiüzte házából idős anyósát. Agatha Metzgerin 1751. március 7-én esküdött hajadonként Michael Eckerrel, a konfliktus kirobbanásakor tehát 60-65 év körüli lehetett. BFL V.1.a 7. kötet 1790. június 18.; uo. 1792. július 10. Nr. 63., BFL XV.20.2 A186.

⁹⁴ Például BFL V.1.a 8. kötet 1795. november 5. Nr. 48.; BFL V.1.b Nr. 325.

⁹⁵ Például BFL V.1.a 7. kötet 1791. november 17.

⁹⁶ BFL V.1.a 7. kötet 1791. november 17.

⁹⁷ BFL V.1.b Nr. 315. 1781. február 19.

gondoskodás nagyfokú türelmet igényelt, s hosszú távon a családi gazdaság szempontjából nem elhanyagolható költségekkel járt. Philipp Jetzl 1761-ben vagyont és nagy kötelezettséget vállalt magára, amikor összeházasodott Maria Anna Steinerrel. Házassági szerződésük értelmében a férfi hozott ugyan magával két szőlőt, egy házat és annak berendezését, azonban azzal a feltétellel, hogy haláláig köteles anyjáról, az özvegy Eva Jetzlről gondoskodni. Ahogy az egy későbbi forrásból kiderül, Eva Jetzl huszonöt évig élt együtt a házaspárral, ebből öt évet végig betegeskedett. Fia és menyé gondoskodott róla, fizették az orvosi költségeket, ápolták „teljes figyelemmel”, dacára betegsége „szinte elviselhetetlenül visszaszító voltának” („in vielen fast unerträglichem Widerwärtigkeiten”).⁹⁸

KONKLÚZIÓ: A VISSZAVONULÁS (AUSGEDINGE) SZEREPE A 18. SZÁZADI ÓBUDÁN

Ahogy azt a fenti példákból láthattuk, a Nyugat- és Észak-Európában elterjedt gyakorlatnak számító visszavonulás (*Ausgedinge, retirement*) Óbudán is megjelent. A fennmaradt források alapján – számításba véve, hogy ezt a fajta megállapodást a családtagok nem mindig foglalták írásba – ugyanakkor elmondható, hogy nem beszélhetünk általános gyakorlatról. A nemzetközi példáknak megfelelően Óbudán is elsősorban a német ajkú lakosság körében fordult elő, magyar és rác példa elvétve, a század végén, és rendszerint német kapcsolattal rendelkező családokban jelent meg. Alapvetően a szőlőműves-paraszti családokban éltek vele, kisebb számban azonban kézműveseknél is előfordult. Az európai gyakorlattal szemben fontos különbség, hogy Óbudán egyáltalán nem találtunk ideiglenes eltartásra vonatkozó megállapodást, csak az élethosszig tartó változat jelent meg. Formailag változatos lehetett, belefoglalhatták végrendeletbe (jellemzően a férj gondoskodása nejről), házassági szerződésbe (ahol a szülők a hozomány átadásának egyik feltételül az eltartásukat is kérik a fiatal pártól), adásvételi vagy egyéb, átruházási szerződésbe (különösen a század utolsó évtizedeiben), vagy jegyzőkönyvezhették az ügyletet a városi tanácsnál. Nők inkább éltek a visszavonulás és eltartás lehetőségével, de idős, özvegy férfiakat is jócskán találni a szerződésekben. A megállapodások majdnem fele (34 a 73-ból) szülő és lánya vagy szülő és lánya, veje között kötött, ami mutatja a család idős tagjainak szükségét és igényét a gondoskodásra, amire a lányok alkalmasabbnak bizonyultak. Nem véletlen, hogy az ilyen felek közötti megállapodások hangsúlyos pontját képezte a gondoskodás, betegség esetén a szülő ápólása, a „gyermeki hűség” megkövetelése.

⁹⁸ Az ügy egyébként a Philipp Jetzl elleni kereset részeként maradt fenn, amelyet annak unokaöccse és unokahúga (Maria Anna és Thomas Jetzl) nyújtott be nagyszülői örökrészük kiadásáért. Philipp Jetzl vallomásából kiderül, hogy anyja mellett Joannes testvére halálát követően nevezett unokahúgaról, Maria Annáról is gondoskodott kilenc évig. Kérvény, 1780. november 4. BFL V.1.b Nr. 307.

A megállapodásokban az idős szülő nyugodt életkörülményeinek biztosítása mellett a vagyonátörökítésre, a gazdaság zökkenőmentes további működtetésére is nagy figyelmet fordítottak. Erre utal azon szerződések nagy száma (47), amelyekben a gazdaságot átvevő fél fiatal családfő, a nyugdíjba vonuló fia vagy veje.

A század végére megjelentek a nem családtaggal vagy rokonnal kötött adásvételi és eltartási szerződések, ennek megfelelően a leírások is jóval részletesebbé, precízebbé váltak, hiszen ilyen esetekben különösen fontos volt az eltartás feltételeinek rögzítése. Az indokok között általában az időskort, betegséget, munkaképtelenséget említették. Életkort tekintve a jelek szerint mindkét nem esetében az 50. életév számított mérföldkönek (jellemzően az a kor, amikor már az özvegyek nem házasodnak újra), de elvétve találtunk egy-két forrást, ahol jóval később, 70 év körül vonultak csak vissza.⁹⁹

Noha a „nyugdíjba vonulás” elméletben mindkét félnek megfelelő megoldásnak tűnt, a gyakorlatban nemritkán konfliktusok sorozatát generálta. Mivel több mint valószínű, hogy alapvetően szóbeli megállapodások útján engedték át a gazdaságot a fiatalabb generációnak, ezért pontosan nem lehet megállapítani, mennyire tekinthető általánosnak a visszavonulás intézménye a 18. századi Óbudán. A ránk maradt írott források elemzésénél figyelembe kell venni továbbá, hogy azok részben éppen azért maradtak fenn, mert egy-egy vitás esetet rögzítettek a város tanácsa számára, hivatalos vizsgálat céljából. Említésre méltó azonban, hogy az írott források mintegy negyede (19 a 73-ból) örökített meg konfliktust a szerződő felek között, például a tanács előtt tett panaszt a korábban kötött megállapodás be nem tartásáról. A források másik részében viszont pozitív példákat találunk, például amikor évekkal később foglalták írásba a már működő, ilyen jellegű kapcsolatot, vagy amikor végrendeletben utaltak vissza rá.

A viszályok okai sokfélék lehetnek, az eltérő személyiségek tartós együttéléséből fakadó feszültség, a régen sem felhőtlen anyós-vej viszony, anyagi okok, mint az eltartásra szánt pénz felélése és a szülőre szánt egyéb költségek idővel egyre magasabbra rúgó volta, és végül, de nem utolsósorban: a szülők által sokat emlegetett „gyermeki tisztelet és hűség” elmúlása az eltartó és eltartott szerepének felcserélésével. Ezek közül kiemelnénk az egy háztartásban élő, visszavonult, gyenge, idős, s ezáltal kiszolgáltatott özvegyasszonyok és fiatal, életerős vejeik mint új családfők közötti tipikus konfliktust, amelyben sajnálatos módon – a források szűkszavúsága miatt – nem sokat tudunk meg a két fél között szerencsés esetben mediátor szerepet vállaló lányokról.

⁹⁹ Lásd még Szołtysek 2008: 244. Finnországban a 18–19. század fordulóján általában 50–60 éves korukban adták át a gazdaságot a parasztok a fiatalabbaknak (fiú, veje), de előfordult, hogy akár már 40 évesen visszavonultak. Gyakran olyan feltételeket szabtak az eltartásukra, amit a fiatalabbak nem tudtak teljesíteni, és ez rossz hatással volt a családi kapcsolatokra. Hasonló volt a helyzet Svédországban, ahol ugyanekkor a már dolgozni nem tudó idősekkel úgy bántak, hogy éreztették velük: remélik, mielőbb eltávoznak (Gaunt 1983: 262).

A fennmaradt források alapján elmondható, hogy az *Ausgedinge*, azaz a visszavonulás intézménye a családi gazdaságról és magukról gondoskodni képtelen, idős, kiszolgáltatott emberek számára a biztonság reményét adta a fiatal, új családfővel szembeni viszonya rendezésével, a felek közötti hatalmi aszimmetriából adódó lehetséges abúzusok csökkentésével. A visszavonulás a nyugdíj és idősgondozás hivatalos, szervezett formáinak megjelenése előtt ezáltal Óbudán is alapvető fontosságú szerepet játszott az idős, munkaképtelen emberek megfelelő életkörülményeinek biztosításában.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

V.1.a. Óbuda mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1720–1874.

V.1.b. Óbuda mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsíratok, k, 1723–1873.

V.1.x. Óbuda mezőváros Tanácsának iratai. Házassági szerződések, 1742–1856.

XV.20.2 A185. Gyűjtemények. Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek. Óbudai Szent Péter és Pál főplébánia, házassági anyakönyvek, 1687–1895.

XV.20.2 A193. Gyűjtemények. Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek. Óbudai Szent Péter és Pál főplébánia, halotti anyakönyvek.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

S 11. Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek. Kamarai térképek.

Vályi András 1796: *Magyar országnak leírása, mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fördőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle természetbeli tulajdonságaik, a' bütüknek rendgyek szerént feltaláltatnak. Első kötet.* Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Brown, Jim 2002: *Becoming Widowed. Rural Widows in Lower Austria, 1788–1848. The History of the Family* (7.) 1. 117–124.

Dribe, Martin – Lundh, Christer – Nystedt, Paul 2007: *Widowhood Strategies in Preindustrial Society. The Journal of Interdisciplinary History* (38.) 2. 207–232.

Faragó Tamás 1996: *Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. Demográfia* (39.) 4. 241–262.

Faragó, Tamás 1998: *Kinship in Rural Hungary during the Eighteenth Century: The Findings of a Case Study. The History of the Family* (3.) 1. 315–331.

Gál Éva 1990: Óbuda 1541–1848. In: Kaba Melinda – Kecskés József (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből III.* Budapest, 7–94.

- Gaunt, David 1983: The Property and Kin Relationship of Retired Farmers in Northern and Central Europe. In: Wall, Richard (ed.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 249–279.
- Held, Thomas 1982: Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth-century Austria: A Cross-community Analysis. *Journal of Family History* (7.) 3. 227–254.
- Lanzinger, Margareth 2012: Paternal Authority and Patrilineal Power: Stem Family Arrangements in Peasant Communities and Eighteenth-century Tyrolean Marriage Contracts. *The History of the Family* (17.) 3. 343–367.
- Mitterauer, Michael 1979: Családnagyság – családtypusok – családciklus. *Világtörténet* (1.) 4. 38–70.
- Moring, Beatrice 2010: Rural Widows, Economy and Co-residence in the 18th and 19th Centuries. *The History of the Family* (15.) 3. 239–254.
- Moring, Beatrice – Wall, Richard 2017: *Widows in European Economy and Society, 1600–1920*. Woodbridge, 2017.
- Plakans, Andrejs 1989: Stepping Down in Former Times: A Comparative Assessment of Retirement in Traditional Europe. In: Kertzer, David I. – Schaie, K. Warner (eds): *Age Structuring in Comparative Perspective*. New York, 175–196.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.) *Történeti Demográfiai Évkönyv, 2000*. Budapest, 166–224.
- Schlumbohm, Jürgen 1996: Micro-history and the Macro-models of the European Demographic System in Pre-industrial Times: Life Course Patterns in the Parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries. *The History of the Family*. (1.) 1. 81–95.
- Schlumbohm, Jürgen 1997: *Lebensläufe, Familien, Höfe*. Göttingen.
- Sonnevend Anna 2003: A közös udvarok európai párhuzamai – Vajkai Aurél emlékére. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet Vajkay Aurél születésének századik évfordulójára*. Veszprém, 137–148.
- Štefanová, Dana 2010: Widows: Outsiders in Rural Economy and Society in Central European Villages, 1558–1750. *The History of the Family* (15.) 3. 271–282.
- Szołtysek, Mikołaj 2008: Three Kinds of Preindustrial Household Formation System in Historical Eastern Europe: A Challenge to Spatial Patterns of the European Family. *The History of the Family* (13.) 3. 223–257.

Gyimesi Emese

Szendrey Ignác mint apa

Szendrey Ignác alakja Petőfi Sándor gonosz apósaként, zord és engesztelhetetlen atyaként rögzült a köztudatban. Kézírtos hagyatékának feldolgozása máig nem történt meg, holott ez a forráscsoport azt bizonyítja, hogy a Festetics és a Károlyi család alkalmazásában lévő, kiemelkedően jó gazdasági szakember hírében álló jószágigazgató tragikus és boldog családi eseményekben is bővelkedő magánélete sok szempontból tanulságos a történetírás számára. Tanulmányom célja annak vizsgálata, miként nyilvánult meg Szendrey Ignác apai szeretete és családfői gondoskodása az 1850-es, 1860-as években. Ennek elemzéséhez kiváló forrásbázist jelent legkisebb gyermekével, Szendrey Máriával folytatott, mindmáig kiadatlan levelezése, amely lehetőséget ad annak vizsgálatára is, miként viselkedett apaként, milyen szülő-gyermek viszony kialakítására törekedett, milyen tanácsokat adott és milyen támogatást nyújtott leányának különböző életszakaszaiban. Ennek köszönhetően nemcsak apaszerepben, hanem nagyapai és családfői szerepkörben is megismerhetjük Szendrey Ignácot. Miután mindkét leánya, Szendrey Júlia és Mária is önálló családot alapított, az apának fontos szerepe volt abban is, hogy összetartotta az évről évre újabb unokákkal bővülő rokonságot.

Szendrey Ignác szinte teljes egészében végigélte a hosszú 19. századot: 1800-ban született és 1895-ben hunyt el. Feleségétől, Gálovits Annától három gyermeke született: Júlia, Gyula és Mária. A Festetics-, majd a Károlyi-uradalomban dolgozó inspektor komoly gazdasági szakember volt, aki rendszeresen publikált mezőgazdasági szakfolyóiratokban,¹ választmányi tagja volt a Magyar Gazdasági Egyesületnek,² és fennmaradt egy latin nyelven, *Oeconomia ruralis* címen készült kézírata is.³ 1824-ben kezdte meg tanulmányait az Európa első agrár felsőoktatási intézményének számító, Festetics György által alapított keszthelyi Georgiconban, melynek elvégzése után a Festetics család uradalmában dolgozott ispánként.⁴ 1838-ban a Csongrád megyei Mágocsra (ma Nagymágocs) vállalt munkát, 1840-től pedig a Szatmár megye egyik legnagyobb birtokosának számító Károlyi Lajos alkalmazásába került át, mivel az erdői uradalom inspektora lett.⁵ 1850-ig élt itt, ekkor kérte Mágocsra való visszahelyezését. Károlyi Lajos uradalmának virágzását egyértelműen Szendrey Ignác kiemelkedő szakértelméhez köthették a kortársak. A halálakor megjelent újságcikkek külön megjegyezték, hogy „Károlyi Lajos gróf végrendeletében arra utasította örökösét, Károlyi Alajos

¹ Lukács–Tóth 2013: 57.

² Vári 2009: 86.

³ OSzK Kt. VII/163.

⁴ Lukács–Tóth 2013.

⁵ Fazekas 2004: 161.

gróft, hogy a gazdaságban semmi változtatást ne tegyen s hogy tanácsért gazdasági ügyekben senki máshoz ne forduljon, mint Szendrey Ignáchoz”.⁶

Imázsát már életében is alapvetően meghatározta az a tény, hogy Petőfi apósa volt. Nyolcvanhárom éves volt, amikor egykori vejének heroikus bronzszobrát felavatták a Duna-parton, de átélte azt is, hogy színdarabban látta viszont saját történetét.⁷ Ugyanakkor nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a 19. század két jelentős tudósának, a történész Horvát Árpádnak és az irodalomkritikus Gyulai Pálnak is ő volt az apósa: az előbbi 1850-ben Szendrey Júliával, az utóbbi 1858-ban Szendrey Máriával házasodott össze. Szendrey Ignác nemcsak leányaival, hanem vejeivel, unokáival is szoros kapcsolatot tartott fenn. Levelezésén keresztül nyomon követhető, milyen gyermeknevelési elveket vallott, hogyan fejezte ki apai szeretetét, milyen elvárásai voltak gyermekeivel szemben, és hogyan támogatta őket, vagyis tetten érhető, miként vélekedett ő maga az apaszerepről.

A szülő-gyermek kapcsolatok vizsgálatának komoly hagyománya van a történetírásban,⁸ az apaszerep változó jellemzőinek, gyakorlatainak elemzése viszont viszonylag új kutatási területnek számít. Különösen figyelemre méltó az a kérdés, hogy az anyaság kultuszától áthatott 19. században hogyan módosultak az apaság jelentései.⁹ Az „aggódó családfők” időszakaként jellemzett 16–17. század¹⁰ után ugyanis a nők és férfiak szféráját élesen elkülönítő háztartási ideológia (*domestic ideology*) előretörésével és az iparosodással párhuzamosan a 18. században a nemi szerepek alapvető változásokon mentek át.¹¹ A történészek szerint a 18. század közepéig természetes volt, hogy az apák is aktívan részt vesznek a gyermekek nevelésében, gondozásában, a családi rituálékban,¹² ehhez pedig alapvetően hozzájárult az is, hogy az ipari forradalom előtt a fizetett termelőmunkák többségét az otthon falain belül vagy annak közvetlen szomszédságában végezték.¹³ Ahogyan azonban fokozatosan a családi háztartásokon kívülre került át a férfiak munkahelye, a férfifidentitás elsősorban a kenyérkereső, védelmező szerepére

⁶ *Budapesti Hírlap*, 1895. szeptember 27. 6–7.

⁷ Hatvany 1911.

⁸ A téma kutatásának kezdeteit jelentősen inspirálták a Philippe Ariès fő tézisét – mely szerint a 17–18. század előtt nem volt ismert a gyermekkor fogalma, a gyermek-szülő kapcsolatot nem a szoros szeretetkötelék jellemezte (Ariès 1987) – cáfolni kívánó könyvek: Hanawalt 1993; Pollock 1983.

⁹ A viktoriánus családfők (a sztereotípiák szerint rideg és zsarnoki) figurájának újragondolásáról, az apaság 19. századi ideológiáiról és gyakorlatairól lásd Broughton–Rogers (eds) 2007.

¹⁰ Alexandra Shepard jellemezte így a 16–17. századot, aki szerint az 1500 és 1700 közötti időszakban a férfifidentitások pluralitása és változékonysága figyelhető meg, miközben az alapvető változások mellett a férfiaság definiálásának néhány fontos eleme végig aktuális maradt. A késő 17. századtól azonban egyre inkább a nyilvános szféra vált a férfiaság artikulációjának fő terepévé, az aggódó családfőt az udvarias gentleman váltotta fel. Így a férfifidentitás már nem annyira a háztartásban, férfi és nő között, hanem sokkal inkább a nyilvánosságban, a többi férfihoz viszonyítva formálódott (Shepard 2005). A kora újkori családfői szerepről, amelynek szerves része a háztartás és a mostohacsalád megfelelő kormányzása, a békeesség fenntartása is: Erdélyi 2019.

¹¹ Broughton–Rogers (eds) 2007: 7.

¹² Broughton–Rogers (eds) 2007: 7.

¹³ Tosh 2007.

épült.¹⁴ Bár a nyilvánosság előtt továbbra is a férfit tekintették a család képviselőjének, az anya és az apa szerepe szimbolikus értelemben felcserélődött:¹⁵ a 19. századi anyák elfoglalták az otthonteremtő pozíciót azáltal, hogy társadalmi szerepük szerint a „ház őrangyalai” lettek.¹⁶ Az otthon kultusza pedig kulcsszerepet töltött be a polgári család ideáljának kialakulásában, és ezáltal nemcsak a nőieség, hanem a férfiaság jelentéseit is döntően meghatározta.¹⁷ John Tosh szerint a munka és az otthon éles szétválasztásának élményére adott válaszreakcióként értelmezhető az otthoniasság (*domesticity*) kultusza, amely a férfidentitás szempontjából is jelentős volt.¹⁸ Ennek virágkora az 1830-as és az 1860-as évek közé tehető, vagyis éppen arra az időszakra, amikor Szendrey Ignác az apaság élményének különböző kihívásait megtapasztalta. Az apaszerep megélésének változásait, folyamatjellegét érdemes szem előtt tartani, hiszen a szülői identitás nemcsak korszakról korszakra, hanem az egyén életén belül is folyamatosan formálódik, miközben számos külső tényező gyakorol rá komoly hatást, többek között a gyermekek életkora, és magának a szülőnek az életkora is.¹⁹ Tanulmányom elsősorban Szendrey Ignác legfiatalabb gyermekével, az 1838-ban született Szendrey Máriával kialakított kapcsolatára, valamint családfői és nagyapai szerepeire koncentrálok, s a forrásadottságok következtében főként az 1850–1866 közötti időszakot foglalja magába. Az apa és leánya közötti levelezés ugyanis 1850 decemberében indult, abban az időszakban, amikor Szendrey Ignác nagyobbik leánya, Szendrey Júlia második házasságkötése következtében már önálló mozaikcsaládban élt, a kisebbik leány pedig serdülőkorba lépett. A következő bő másfél évtizedből fennmaradt levelek férjhezmenetelének, családalapításának, gyermekei születésének idején keletkeztek.

A SERDÜLŐ LEÁNY NEVELTETÉSE

Az 1850-es esztendő sok változást hozott a Szendrey család életében. Az előző évben megözevgyült Szendrey Ignác 1850 márciusában elveszítette egyetlen fiát, Gyulát. Ezen a tavaszon lakhelyét is megváltoztatta: Erdődről – ahol ekkor már tíz éve dolgozott – a mágocsi Károlyi-uradalomba kérte áthelyezését. Alig huszonkét éves leánya, az első férjét, Petőfi Sándort kétségbeesetten kereső Szendrey

¹⁴ Broughton–Rogers (eds) 2007: 7.

¹⁵ Erre a szimbolikus erejű szerepcserére John R. Gillis hívta fel a figyelmet, aki azt is hangsúlyozta, hogy a 19. század előtt az európaiak a család és az otthon fogalmáról gondolkodva szinte kizárólag apafigurákat asszociáltak, ekkortól azonban az anya alakja vált a biztonságos otthon szimbólumává (Gillis 1996: 181).

¹⁶ Rebecca Rogers a háztartási ideológiáról (*domestic ideology*) írt tanulmányában Coventry Patmore *The Angel in the House* című verses művét elemezte, amely kiválóan reprezentálja a korszak nőideálját, aki otthonát és családját helyezi élete középpontjába (Rogers 2006).

¹⁷ Tosh 2007.

¹⁸ Tosh 2007.

¹⁹ Bailey 2012: 144.

Júlia 1850 áprilisában Pestre ment, hogy folytassa a fehéregyházi ütközetben eltűnt költő hollétére vonatkozó, korábban megkezdett kutatásait. Gyermekeit, az ekkor tizenhat hónapos Petőfi Zoltánt apjára bízta. Így került a kisfiú 1850 tavaszán Mágocsra, ahol a következő hónapokban nagyapja vigyázott rá. 1850. július 21-én Szendrey Júlia új házasságba menekült kétségbeejtő és egyre fenyegetőbbé váló helyzete elől: feleségül ment Horvát Árpád történészhez. Noha döntését a közvélemény súlyosan elítélte, az új mozaikcsalád létrejöttével Szendrey Ignác idősebb leányának és unokájának sorsa rendeződött. Így a megpróbáltatásokkal teljes 1850-es esztendő végén már egyedül tizenkét éves leányának, Máriának a neveltetésére kellett koncentrálnia.

Az apa részéről ugyanaz a nevelési stratégia érhető tetten Szendrey Mária életútjában is, mint tíz évvel korábban nővére esetében: mindkét lány tizenkét esztendősen került egy jó hírű pesti leánynevelő intézetbe.²⁰ A korszakban ezt az életkort tekintették a gyermekkor végének és a serdülőkor kezdetének. Szendrey Mária tanulmányai helyszínének és nevelőnője személyének beazonosításában az apai levelek és a korabeli sajtóban fellelhető hirdetések, tudósítások is segítettek. Szendrey Ignác leveleinek címezése szerint a Tükör utca 2. szám alatti ház második emeletén működött az intézet, amelynek vezetőjét az apa Janisch asszonyságként emlegette. A hölgy minden bizonnyal az a Janisch Hermina volt, akinek „leánynevelőjére” a korabeli lapok az 1860-as évek közepén több alkalommal is felhívták a fővárosi és a vidéki olvasóközönség figyelmét. A *Hölgyfutár* 1864-es tudósítása szerint ekkor már tizennégy éve működött az intézet, vagyis éppen 1850-ben nyílt meg.²¹ Így Szendrey Mária a legelső növendékek között lehetett. A leánynevelőben hagyománya volt az évről évre megtartott „nyilvános vizsgatételeknek”.²² A *Pesti Napló* tudósítása szerint ezeken az alkalmakon a leányoknak közönség előtt kellett válaszolniuk a különböző tantárgyakból feltett kérdésekre, íráskészségükről három nyelven (magyarul, németül és franciául) beadott fogalmazásokkal tettek tanúbizonyosságot, rajzaikat és kézimunkáikat pedig kiállították az érdeklődők számára.²³ A tudósításokban sokat dicsért és elismeréssel említett nevelőnő, Janisch Hermina neve 1857-ben azért szerepelt a *Pesti Napló* hasábjain, mert részt vett a Magyarországra látogató császári pár tiszteletére a Nemzeti Múzeumban rendezett virágkiállításon, és több más leánytanoda vezetőjével együtt tagja volt a „rendező választmány”-nak is.²⁴ Így minden bizonnyal ismerte Szendrey Júlia egykori nevelőnőjét, Tänzer Lillát is, akinek neve szintén szerepelt a felséges párt fogadó és a császárnét külön is megajándékozó nőtanoda-vezetők listáján.²⁵

²⁰ Szendrey Júlia 1840-ben került Tänzer Lilla pesti nevelőintézetébe. Tanulmányairól, illetve családtagjaihoz innen írott leveleiről bővebben lásd Gyimesi 2019: 19–23, 105–114.

²¹ *Hölgyfutár*, 1864. október 10. 380.

²² Hasonlóan sokéves hagyományra utal a *Pesti Napló* 1866. július 24-i híradása is.

²³ *Pesti Napló*, 1866. július 24. (oldalszám nélkül).

²⁴ *Pesti Napló*, 1857. május 13. (oldalszám nélkül).

²⁵ *Pesti Napló*, 1857. május 13. (oldalszám nélkül).

A Janisch-intézetnek otthont adó Tükör (ma Tüköry) utca²⁶ a Dunával párhuzamosan futott. A 18. század végén, tudatos tervezőmunka következtében alakult ki, amikor elkezdődött Lipótváros kialakítása, szabályozása.²⁷ Szendrey Mária tehát a korabeli Pest-Buda egyik legdinamikusabb, leginkább fejlődő városrészében nevelkedett. Nővére közelsége is meghatározó élményt jelenthetett számára, aki ebben az időben a Lipót utcában (a későbbi Váci utca déli szakaszán) élt Horvát Árpád feleségéként.²⁸

A Mágocson élő, de munkája miatt igen sokat utazó Szendrey Ignác rendszeresen levelezett Pestre került leányával. Az ilyen jellegű források, a szülők írásai lehetőséget biztosítanak annak vizsgálatára, milyen értékrendet akartak átadni gyermekeik számára. A korabeli világképnek megfelelően a szülői levelek általában a kegyesség, a vallásosság, az erényesség, a becsületesség, a szorgalom, a gyermeki tisztelet, a család és az otthon iránti elkötelezettség jelentőségét hangsúlyozták.²⁹ Szendrey Ignác leveleinek retorikájában is fontos szerepet töltöttek be a nevelő szándékkal megfogalmazott apai tanácsok. Ezek közül a leghangsúlyosabbak azok voltak, amelyek világosan kifejezték leánya pesti tanulásával kapcsolatos apai elvárásait. 1850. december 16-án Mágocsról a következő sorokat írta neki:

„valóban nincs, ’s nem lehet egy percz mellyet mostani idődben haszon vagyis tanulás nélkül el lebbenni engedhetnél, csak így fogod el érni életed vég célját az öntudatodban meg elégedést, hogy t. i. egy jó gyermek feladatát az életben – ’s attyád kívánságát tellyesítetted – csak ez által fizetheti a’ jó gyermek vissza szülei aggodalmát, és gondoskodását!!! – Még jobban örültem folyvást jó egészségeden, jó kedvel tanuló, és szófogadó gyermek nem is lehet tán egészségtelen.”³⁰

A tanulás, a szorgalom fontosságát hangsúlyozó gondolatok a későbbi években is gyakran visszatértek az apai levelekben, például 1851 májusában:

„Mást nem is tehetek fel róllad, minthogy Isten után élet időd is meg adta azt, hogy hivatásodat már magad is bé látod, ’s így tudod, hogy a’ világba csak úgy lehetsz szerencsés, hogy ha a mostani jó alkalmat a’ tanulásra, és magad kimívelésére használod. Úgy-é édes jó leányom!!!”³¹

1853 őszén Szendrey Ignác is Pestre költözött. Szeptemberi levelében feladatainak menetrendjéről tudósította kisebbik leányát. Az ütemterv költözésre vonatkozó része így szólt: „October 8-a táján jöhetek vissza Mágocsra, a midőn

²⁶ Az utcát 1850-ben nevezték el Spiegel Gassénak egy telektulajdonosról, Spiegel József Tamásról, akitől a város kisajátítással nyert közterületet (Ráday 2013: 595).

²⁷ Ráday 2013: 595.

²⁸ Gyimesi 2019: 30.

²⁹ Bailey 2012: 174–197.

³⁰ Szendrey Ignác Szendrey Máriaéhoz, 1850. december 16-án. OSzK Kt. VII/165/1.

³¹ Szendrey Ignác Szendrey Máriaéhoz, 1851. május 7-én. OSzK Kt. VII/165/3.

aztán azonnal foganatosítom a' Pestre hurczolgatásomat – ha Isten egészségemnek kedvezend.”³² A következő év tavaszán már leányának is a „Nagy Mező utza” 1. szám alatti ház második emeletére címezte leveleit, tehát ekkorra Szendrey Mária kiköltözött a Janisch-intézetből.³³ 1856 második felében az Aldunator 9. szám alatt béreltek lakást, ekkortól ide küldte leveleit az aggódó apa. Szendrey Mária tehát nővérével ellentétben nem került vidékre tanulmányai befejezése után, hanem Pesten maradt. Sokat utazó édesapja is ide helyezte állandó székhelyét. Távollétei alatt is mindenről tudni akart, ami családjával kapcsolatos, gyakran szólította fel leányát levélíráásra, annak témáját is megjelölve: „hogyan létekrül, 's a ház körül történekrül, – előbb mennj el Juliáékhoz, nézd meg őket, 's az ő mikéntlétekrül is tudósíts.”³⁴ Sokszor arra is felszólította, kiket látogasson meg: nemcsak családtagokat, rokonokat, hanem barátokat, például a Geiszt család tagjait is.³⁵

Ebben az időszakban Szendrey Mária már bálozó leány volt. Édesapja komoly hangsúlyt fektetett gyermeke megjelenésére, báli öltözékéről akkor is gondoskodni kívánt, ha éppen nem Pesten tartózkodott, hanem úton volt. 1857. január 23-án Mágocsról írta a következőket: „jelen soraimmal arra figyelmeztetek, hogy öltözetre nézve azt nem akarom hogy útolsó légy, 's ha mi hát szükséges vegyétek meg – 's ha nem telnek a kezeidnél lévő pénzbül, folyó hó 29én érkezendvén haza majd pótolandom.”³⁶ A gondos készülődés minden bizonnyal meghozta eredményét: a *Hölgyfutár* 1857. február 5-én az Európa szállóban megrendezett „Urak harmadik bálja” kapcsán a legszebb női résztvevők között említette Szendrey Máriát, Mizei Mari (Szendrey Júlia operaénekesnő barátnője) mellett.³⁷

A HAJADON KIHÁZASÍTÁSA

Arra vonatkozóan nincsenek források, hogyan találkozott Szendrey Mária először Gyulai Pállal, de az biztosnak tekinthető, hogy a leendő férj több szálon is kapcsolódott a Szendrey–Horvát családhoz. Szendrey Júliát 1850 óta személyesen ismerte, Horvát Árpáddal pedig közös ismerősei is voltak a Nádasdy grófi család tagjainak személyében. Közös tanítványuk volt a fiatalon elhunyt Nádasdy Tamás, akit gimnazista korában Horvát Árpád tanított, az 1850-es évek közepén pedig Gyulai Pál.³⁸ Utóbbi mentorként külföldre is elkísérte a grófort. 1855-ben együtt mentek Berlinbe, majd Párizsban és Münchenben is éltek, ahol Nádasdy

³² Szendrey Ignác Szendrey Máriához, 1851. május 7-én. OSzK Kt. VII/165/8.

³³ A Nagymező utca akkori hivatalos neve Grosse Feld Gasse.

³⁴ Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Erdőd, 1856. október 13. OSzK Kt. VII/165/17.

³⁵ Szendrey Ignác közeli barátságban állt Geiszt Gáspárral, aki a Batthyány családtól bérelt csáköpusztai birtokán 1858-tól Petőfi Istvánt foglalkoztatta ispánként. Bővebben lásd Gyimesi 2019: 81.

³⁶ Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Mágocs, 1857. január 23. OSzK Kt. VII/165/19.

³⁷ *Hölgyfutár*, 8. 28. (1857. február 5.) 115.

³⁸ Papp 1935: 440.

Tamás 1856 decemberében elhunyt. Gyulai Pál hazatérése után minden figyelmét az irodalomnak, a kulturális életnek akarta szentelni. Ekkoriban kerülhetett közel a Szendrey családhoz. A kritikus magánleveleiből tudható, hogy 1850-ben a közhangulathoz hasonlóan ő is mélyen elítélte Szendrey Júlia második házasságkötését,³⁹ az évtized második felére azonban már sokat változhatott a véleménye Petőfi özvegyéről. 1857 januárjában több cikket is publikált a költőről, amelyek bizonyára nem kerültek el Szendrey Júlia figyelmét, és egy Petőfi-életrajz miatt is kereshette a társaságát.⁴⁰ Ebben az évben alakulhatott tehát ki közeli ismeretség Gyulai Pál és a két Szendrey lány között. Szendrey Ignác Aldunaszor 9. szám alatti lakása egyre több találkozásnak adott helyet. Az udvarlás helyszíneit, a szerelem topográfiáját később maga Gyulai Pál idézte fel: leveleiben boldog nosztalgiával emlegette az Aldunaszort, szerelmének ablakát, a közeli vásárteret, ahonnan virágokat vitt Szendrey Máriának, és a boltot, ahol jegygyűrűt vett neki.

Az udvarló kritikus 1858 húsvétján, április 4-én kérte meg Szendrey Mária kezét. Így foglalta össze barátjának, Arany Jánosnak leánykérésének eredményét: „A mennyivel roszbab költő vagyok Petőfinél, az atya annyival engedékenyebb volt irántam.”⁴¹ Néhány hónappal később, július 31-én össze is házasodtak. Szendrey Mária édesapjának köszönhetően olyan anyagi helyzetben volt, amely messze felülmúlta vőlegényének társadalmi státuszát. Arany János meg is jegyezte a házasságról, hogy „a partie igen tisztességes, és ha nem a sziv, csak a számító ész vezetett volna is rá, jó partienak mondható”.⁴²

Milyen oka lehetett Szendrey Ignác engedékenységének? Milyen szempontokat mérlegelhetett apaként, ha második vejeként – az elsővel ellentétben – örömmel fogadott egy olyan személyt, aki köztudottan az irodalmi életben kívánt boldogulni? Nem lehetett elhanyagolható tényező a vőlegényjelölt kapcsolatrendszere, a Nádasdy családdal való közeli viszonya, amely bizonyos szempontból hasonló logikára épült, mint Szendrey Ignác és Károlyi Lajos kapcsolata: Gyulai Pál a grófi családnak nemcsak egykori alkalmazottja volt, hanem bizalmas kapcsolatban is állt velük, levelezésük a hivatalos munkaviszony megszűnése után sem szakadt meg (olyannyira nem, hogy később Nádasdy Lipótné lett Gyulai első és harmadik gyermekének keresztanyja is).

Az apai engedékenység azonban nemcsak az arisztokrata ismerősök számájára írható. Gyulai Pál tudatosan készült a leánykérésre, igyekezett magának olyan biztos jövővel, stabil anyagi háttérrel kecsegtető állást találni, amely családalapításának szilárd alapja lehetett. Míg Petőfi Sándor kizárólag írásaiból, az irodalmi sajtópiac érdeklődését folyamatosan lázban tartó publikációiból, szerzői jogdíjaiból kívánt megélni, addig Gyulai Pál a leánykéréssel párhuzamosan már határozottan be akart illeszkedni az irodalmi intézményrendszer ekkor

³⁹ Gyulai Pál Szász Károlyhoz, Gyömrő, 1850. szeptember 14. Gyulai 1961: 55–56.

⁴⁰ Papp 1935: 440.

⁴¹ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, Pest, 1858. április 9. Gyulai 1961: 344.

⁴² Arany János Gyulai Pálhoz, Nagykőrös, 1858. április 11. Gyulai 1961: 345.

formálódó keretei közé, rendszeres fizetéssel járó, polgári állást keresett.⁴³ Szendrey Ignác 1858 áprilisában, a leánykérés hónapjában egy debreceni útja alkalmával maga is érdeklődött a helyi tanároknál leendő vejének alkalmas állás után, de eredménytelenül. Erről így tudósította leányát: „a’ magyar literaturai cathedrara Tanárt nem választottak, hanem a’ jövő augusztusi vásár alkalmával tartandó gyűlésre halasztották el a’ választást.”⁴⁴ Gyulai Pál szakmai karrierjét érintő döntéseit vizsgálva feltűnő, hogy 1857 szeptemberében még visszautasította a pesti Kereskedelmi Akadémia meghívását (így ott helyette leendő rokona, Szendrey Júlia férje, Horvát Árpád kapott tanári állást), 1858-ban, házassági szándékának megerősödése idején azonban már örömmel fogadta, hogy a kolozsvári református főiskola főgimnáziumába hívták meg magyar–latin tanárnak. Ez a hír a *Kolozsvári Közlönyben*, majd a pesti lapokban is megjelent. A *Hölgyfutár* 1858. június 30-án „Budapesti hirharang” című rovatában tudósított a várható esküvőről és Gyulai új munkahelyéről: „Gyulai Pál ismert irónk pedig julius végén fog összekelni a bájos és szellemdús Szendrei Mari kisasszonnyal, kolozsvári tanári székét augusztus elején foglalandja el.”⁴⁵

APAI TANÁCSOK A HÁZASSÁGKÖTÉS UTÁN

Az ifjú házások az 1858. július 31-én megtartott esküvő után Pestről Kolozsvárra utaztak. Gyulai Pál 1858 és 1862 között volt kolozsvári tanár, a Szendrey Máriával kötött házassága első négy évében. Az apa már egy héttel a házasságkötés után jótanácsokkal látta el leányát új élethelyzetével kapcsolatban:

„örülök, igen nagyon örülök, hogy szerencsésen fészketekbe érkeztetek, ’s azon még jobban, hogy új élet pályádról olly nyugodtan és jó kedvel nyilatkozol, – csak ez nyujtand nékem meg nyugvást ezentúl is; mert valamint meggyőződve hiszem, hogy jó és szeretett Palid téged, mint oltalma alá vett édes társát éltetek együttléte alatt mint okos, és higgadt kedélyü ember oltalmazand, – úgy tölled is biztosan reménylem, hogy Isten, és embertül nyert állásodat okosan felfogva, – Palidnak nézeteit magadéi felébe helyezni, és őtet mindég tisztelvén, szeretetteddel, ’s engedékenységgel boldogítani fogod!! – Így lessz rajtatok Isten és az én áldásom éltetek folytán, így lesztek boldogok, ha egymást megértitek, ’s ne talán előforduló gyengeségeiteket el nézitek”.⁴⁶

A feleség és a férj szerepének ezen értelmezése a korabeli normák közé illeszkedik: a férj oltalmazza, védi a feleséget, a korabeli férfieszménynek megfelelően higgadt és okos, a feleség pedig engedelmes, tiszteletteljes, és férje érdekeit

⁴³ Petőfi stratégiáiról: Margócsy 1999. A magyartanárság professzionalizációjáról: T. Szabó 2008.

⁴⁴ Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Vállaj, 1858. április 21. OSzK Kt. VII/165/24.

⁴⁵ *Hölgyfutár*, 1858. június 30. 583.

⁴⁶ Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Pest, 1858. augusztus 7. OSzK Kt. VII/165/27.

mindig a magáé elé helyezi.⁴⁷ Szendrey Ignác a következő években sok esetben már nemcsak Máriának, hanem együttesen a házaspárnak szánta leveleit. Ezt a megszólítás is jelezte, amely az előbbi esetben rendszerint „kedves leányom”, az utóbbiban „kedves gyermekeim” volt. Após és vej kommunikációjának különösen jelentős szerepe volt Szendrey Mária első terhessége idején. Szendrey Ignác ugyanis ekkoriban is aggódó apai tanácsokkal látta el a fiatal házaspárt. Gyulai Pál 1859. február 15-én hosszú levélben nyugtatta meg apósát. A levél retorikájában igen markáns annak hangsúlyozása, hogy férjként biztosítja feleségére számára a megfelelő orvosi ellenőrzést, az „állapotához mért” társasági életet és könnyű mozgást, emellett pedig táplálkozására, öltözködésére, valamint arra is figyelmet fordít, hogy minél inkább mentesüljön a házimunka feladatának terhei alól:

„Eddig, úgy hiszem, tudja Mari reményteljes állapotát, mely minket annyira boldogokká tesz. Mari hala istennek egészséges, s a rendes és legtermészetesben folyó változásokon kívül, semmi baja nincs. Mind én, mind orvosunk, Pataki, ki az ilyesmiben első tekintély Kolozsvártt, nagyon ügyelünk rea. A theára nézve kedves atyánk aggodalma fölösleges volt. Mari egész télen át alig ivott meg egy pár findzsa theát, azt is rhum nélkül, sőt most kávéját is nagyon tejesen iszszá. A gyakori setára is van gondom s igyekszem, hogy állapotához mért foglalkozás és multság közt töltse idejét. Uj évben egy igen becsületes és szorgalmas szakácsnét fogadtunk s így egy csoport boszuságtól menten intézheti házi dolgait. Nagyobb társaságba, zajosb multságba nem megyünk; egész farsangon csak egyszer voltunk bálba; ez sem volt tánczos, hanem csak álarczos s már tizenkét óraker haza jöttünk. Még ezelőtt két hónappal csináltatott magának egy állapotjához való ruhát s azóta a befűzéssel felhagyott. A bálba is épen azért ment Takácsnéval álarczosan, hogy ne kelljen befűznie magát. Szóval mind én, mind Mari igyekezőnk fölöslegessékké tenni kedves atyánk aggodalmait, melyeket különben hálás szívvel köszönünk.”⁴⁸

A levél arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen korabeli normák szabályozták a várandós nők térhasználatát. Nem véletlen, hogy Szendrey Mária terhessége alatt csak egyetlen álarcosbálban járt. Az állapotos nőktől elvárták, hogy kerüljék a nyilvánosságot, különösen terhességük második felében. „Azon nők, kik ily állapotban még bálokban s nyilvános multságokon is megjelennek, igen felületes világias hajlamokról tesznek tanúságot, s vajmi gyakran két életet veszélyeztetnek vigyázatlan könnyelműségük által” – figyelmeztetett Wohl Janka illemtankönyve.⁴⁹ A rokonsággal és a szűk baráti körrel való találkozások megengedettek voltak, de ezenkívül a nyilvánosságtól való teljes visszavonulást tekintették „correct” eljárásnak.

⁴⁷ A korabeli férfieszmény egyik legfőbb tulajdonsága a higgadság volt: Sári Szabó 2016: 105–107.

⁴⁸ Gyulai Pál Szendrey Ignáchoz, Kolozsvár, 1859. február 15. Gyulai 1961: 368.

⁴⁹ Wohl 1891: 128.

A korabeli orvosi javaslatok a fűző használatának veszélyeire is figyelmeztettek, de ennek ellenére a gyakorlatban sok esetben az ötödik-hatodik hónapig fűzték magukat az asszonyok.⁵⁰ Ezért is nyugtathatta meg Gyulai Pál apósát azzal, hogy Szendrey Mária már 1858 decemberében (azaz terhessége harmadik hónapjában) felhagyott a fűző használatával. A levél többi mondata szintén azt hivatott bizonyítani, hogy életmódjuk teljes mértékben megfelel a normáknak és az orvosi javaslatoknak, amelyek a terhesség alatti rendszeres könnyű mozgást (gyakori séta), az alkohol kerülését, a kávé és a tea korlátozott fogyasztását javasolták.⁵¹

AZ APA MINT NAGYAPA

Szendrey Mária és Gyulai Pál első gyermeke, Aranka 1859. június 15-én született meg. A kislány Szendrey Ignác negyedik unokája volt, akinek apai identitása korán kiegészült nagyapai szerepkörével is. Negyvennyolc éves volt első unokájának, Petőfi Zoltánnak születése idején, akit 1851-ben Horvát Attila, 1855-ben Árpád követett. A három fiúunoka után két leány következett. 1859 nyarán nemcsak Szendrey Mária adott kislánynak életet, hanem Szendrey Júlia is, akinek Ilona leánya július 26-án született.

Szendrey Ignác gondoskodó figyelemmel követte mindkét kisbaba fejlődését és mindkét leányának életmódját. A két anya hétköznapijai hasonló élethelyzetük ellenére is különböztek. Szendrey Júlia szoptatós dajkákat alkalmazott, akikkel a cselédekhez hasonlóan sok gondja volt. Szendrey Mária maga táplálta gyermekét, ugyanakkor négygyermekes nővérével ellentétben ekkor élte meg első anyai tapasztalatait. Aranka három hónapos, Ilona alig két hónapos volt, amikor a nagyapa 1859. szeptember 21-én hosszú levelet írt Kolozsvárra, amelyben a fenti problémákra is reflektált:

„Juliáék mind egészségesek a kis Ilonkával együtt, csak hogy sok bajok van a' szoptatós dajkákkal – te boldog vagy, kedves gyermekem! hogy magad neveled kisdededet, csak folytasd is, 's ha bár mi baj végett nem tehetnéd (mitül Isten mentsen!) inkább a' nélkül neveld fel, – baj ez egy kissé főleg elejinte, de ha hozzá szokik a kised, minden káros befolyás nélkül eszközölhesd, 's ezért is, azon légy, hogy mi előbb leveskére 's más egyéb gyengébbféle eledelekre szokjék Arankád – néked is könnyebbségedre fog szolgálni! – a' beszélni még képtelen csecsemő, ezen hátrányát sírással pótolja, azért annyiban vegyétek, mintha veletek discourálna! persze – más hangon nyilvánul ez, mint amaz – de ez így szokott lenni! te is csak ollyan voltál!”⁵²

A fentebbi forrásrészlet felhívja a figyelmet Szendrey Ignác apaszerepének sokrétűségére: nemcsak érzelmi támogatásáról biztosította rendszeresen leányát,

⁵⁰ Szécsi–Géra 2015: 108.

⁵¹ Szécsi–Géra 2015: 110.

⁵² Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Pest, 1859. szeptember 21. OSzK Kt. VII/165/33.

nemcsak nevelő szándékú apai tanácsokat adott, hanem a családi élet olyan területei iránt is érdeklődött, amelyek a korabeli normák szerint kizárólag női feladatoknak, női gondoknak számítottak, s a legkevésbé sem tekinthető evidensnek, hogy az apa/nagyapa is részt vett ezek megoldásában. A privát szférát a nők, a nyilvánosságot a férfiak birodalmaként azonosító s a kettő szigorú különváltát hangsúlyozó elválasztott terek elméletének (*concept of separated spheres*)⁵³ me-revsége a gyakorlatban nemcsak női, hanem férfi oldalról is megkérdőjelezhető. Ahogyan a nők megjelentek a nyilvánosság különböző szinterein, úgy a férfiak is intenzíven jelen voltak a privát szféra világában.⁵⁴

Ha kizárólag a társadalmi normák felől közelítjük meg a 19. századi apaság mibenlétét, akkor egyértelműnek tűnik, hogy a korabeli apaszerepnek nem volt része a női feladatnak tartott gyermeknevelésben való aktív részvétel, s a szülői felelősség jelentősége a férfiak esetében általában másban ragadható meg. A fiúgyermek sorsának, karrierjének egyengetését, a család társadalmi tőkájének ennek érdekében való mozgósítását tekintették az apák illetékességi területének, a lányos apák pedig a leánygyermek társadalmi státuszának megfelelő neveltetésének finanszírozását, anyagi biztonságuk megteremtését és a rangjukhoz méltó házasság feltételeinek biztosítását látták fő feladatuknak.⁵⁵ Szendrey Ignác levelei arra utalnak, hogy az apaság megélése során nemcsak ezekhez a normákhoz igazodott. Noha maximálisan eleget tett a felsorolt elvárásoknak, nem elégedett meg az apaszerep ezen kritériumainak teljesítésével. Érzelmi szempontból is gondoskodni kívánt a gyermekeiről, unokáiról, s ennek érdekében olyan problémák megoldásában is részt vett, amelyekben a korabeli normák szerint nem a férfiak, hanem a nők voltak illetékesek. Bár ez a gondolkodás- és viselkedésmód (az apa mély bevonódása a csecsemőgondozás problémáiba, az otthon világának gondjaiba és leányai érzelmi életébe) nem számíthatott tipikusnak a 19. század viszonyai között, nem számíthatott teljesen kivételesnek sem. A formálódóban lévő modern apaszerep része volt, amelynek jellemzői fokozatosan egyre szélesebb körben terjedtek el. Az apa egyre több családban nem vagy nem kizárólag az abszolút tekintéllyel rendelkező családfő szerepét töltötte be: egyes polgári és arisztokrata családok kéziratos hagyatéka azt sejtetik, hogy az apák érzelmi szempontból is kiegyensúlyozott, elmélyült, bensőséges és szeretetteljes szülő-gyermek kapcsolat kialakítására törekedtek.⁵⁶

⁵³ Rogers 2006.

⁵⁴ A családtörténeti kutatásokban egyre inkább megjelenik az a kérdés, hogy miként vett részt az apa a család otthoni életében, háztartásában: Broughton–Rogers (eds) 2007; Tosh 2007.

⁵⁵ Ezen feladatok jelentősége figyelhető meg a mostohaapaként három gyámleányról gondoskodó Széchenyi István esetében is: Fónagy 2018.

⁵⁶ Széchenyi István leveleiből kiderül, hogy identitásának fontos része volt szülői mivolta és mostohaapa-szerepe: Fónagy 2018. Szendrey Júlia második férje, Horvát Árpád főként a fiúk nevelésében vette ki a részét, a szülők 1867-es különköltözése után is nemek szerint váltak szét a gyermekek, a fiúk az apával mentek, az egyetlen leánygyermek pedig az anyával maradt: Gyimesi 2019.

Szendrey Mária már leánykorában megismerhette az anyasággal járó életformát, gondokat, örömeket és kötelességeket, mivel nővére mozaikcsaládjának közelében élt. Nemcsak a nagynéni szerepét töltötte be, Szendrey Júlia és Horvát Árpád második gyermekének, Árpádnak a keresztanyja is ő lett. A kisfiú születésekor, 1855 nyarán Szendrey Ignác éppen Karlsbadban volt fürdőkúrán. Innen intette kisebbik lányát, hogy legyen figyelmes hűg és keresztanya: „Tegnap előtt Árpád is írtt, mellyben jó Juliánk szerencsés eseményét közli; mint Kereszt Mama jól vigyázz mind az anyára, mind a kisedre, hogy bajok ne essék, mert különben téged foglak felelősségre vonni, mint kereszt mamát!!!”⁵⁷ A testvéri gondoskodásra intő apai tanácsok feltehetően nem kizárólag a nővérnek való segítségnyújtást célozták, hanem többek között a fiatal leány felkészítését az anyaszerepre.

A gyermekek születése nemcsak a családi életben, a privát szférában volt fontos, hanem a társadalmi reprezentáció szempontjából is. Ennek kitüntetett alkalma volt a keresztelő. A keresztszülők személye a család társadalmi státuszának fontos jelölője lehetett, különösen akkor, ha rangban a szülők fölött álltak, nem a szűk rokonságból választották őket. Gyulai Aranka keresztanyja Nádasdy Lipótné Forray Júlia lett, ami kiemelt megtiszteltetésnek számított, annál is inkább, mivel a grófné maga jelentkezett a feladatra. Az arisztokráciával ápolt kapcsolataira büszke Szendrey Ignác ezt a gesztust lekötelezően nagyvonalúnak érezte, leányának és vejének írt leveleiben nem győzte hangsúlyozni ennek jelentőségét: „Igen örülök Gróf Nádasdyné azon leereszkedésén, hogy Keresztanyául ajánlotta magát! Nem tudom, meg köszöntétek é már néki ezen kegyességét?”⁵⁸ Azon is aggodalmaskodott, hogy nem derogálna-e a grófnénak egy nála alacsonyabb állású keresztapa, ezért nem volna-e helyes keresztapának felkérni a grófot. Végül a grófné fia, Nádasdy Ferenc vállalta ezt a feladatot a gyermek születése után három nappal, 1858. június 18-án megtartott keresztelőn.

A Gyulai házaspár második gyermekének, Kálmánnak már a szűk családból választott keresztszülőket: a keresztanya Szendrey Júlia, a keresztapa maga a boldog nagyapa, Szendrey Ignác lett, aki a kisfiú születése után, 1861. június 5-én ezt írta Kolozsvárra: „Legyen hála Istennek minnyájunktól, hogy Marink nem csak szerencsésen átt esett a nagy bajon, de hogy minnyájan egészségesek is vagytok a meg *erősödött* családban!!!”⁵⁹ A „nagy baj” arra utal, hogy Szendrey Mária második szülése igen nehéz lehetett. Gyulai szűkszavúan azt írta róla pesti barátjának, Csengerynek, hogy felesége „majd meghalt” a szülésben.⁶⁰

Szendrey Ignác fentebb idézett, Kálmán születését követő levelének befejezésében már arra is utalt, hogy a kisfiú érkezésével Aranka nővérré vált: „Csókolvá minnyájtokat – Aránaknak tanácsolva, hogy kis öccsére jó gondot viseljen.”⁶¹

⁵⁷ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Karlsbad, 1855. július 22. OSzK Kt. VII/165/13.

⁵⁸ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Pest, 1859. április 26. OSzK Kt. VII/165/31.

⁵⁹ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Pest, 1861. június 5. OSzK Kt. VII/165/40. Az eredeti kézíraton a levélíró Szendrey Ignác aláhúzta az „erősödött” kifejezést, ezt jelzem dőlt betűvel.

⁶⁰ Gyulai Pál Csengery Antalhoz, Kolozsvár, 1861. július 17. Gyulai 1961: 448.

⁶¹ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Pest, 1861. június 5. OSzK Kt. VII/165/40.

A nagypapa írásainak retorikájában feltűnő, hogy soha nemcsak a saját szempontjából látta az egyre terebélyesedő családot, hanem az egyes gyermekek, unokák szemszögéből is, és leveleinek megfogalmazása során arra törekedett, hogy elhelyezze őket a családi, rokoni hálóban, és kedvesen utaljon az ezzel járó testvéri, gyermeki kötelességekre is.

Mindemellett nagyon szerette becézgetni unokáit, sőt saját, felnőtt gyermekeit is. Szendrey Júliát nemcsak Júliaként, hanem Julcsaként, Julcsa néneként is emlegette kisebbik lányának írott leveleiben. Első unokáit, Petőfi Zoltánt és Horvát Attilát is gyakran beceneven említette, főként az 1850-es évek első felében, amikor még kicsi gyermekek voltak: „csókol helyettem mind Zoltánt, mind Attilácskát – el ne felejtsd!!;”⁶² „Jelentsd ki atyai üdvözetemet Julcsa nének, Árpád, s kis Zoltánkáknak.”⁶³ Később Szendrey Mária gyermekeit is elhalmozta különböző becenevekkel, nagypapai szeretetének különböző megnyilvánulásaival. Első leányunokáját, Gyulai Arankát „kis angyal”-nak, „kis princessin”-nek vagy „princessin Aranykának” is nevezte.⁶⁴ Miután a házaspár harmadik gyermeke, Gyulai Margit is megszületett 1862. augusztus 26-án, Szendrey Ignác leveleinek zárása rendszerint mindhárom unokájára egyszerre utalt:

„téged, és kedves mind 3 purdédát, a’ nagy Aranykát, a’ flegmaticus Kálmánt, és csintalan Margitot igazán csókolva vagyok szerető apád”;⁶⁵

„addig is csókolva minyájtokat a’ jóvá lett Aranykát – a karcsú Kálmánt, a’ mérgesen kornyikáló Margitot”;⁶⁶

„Egészséget és nyugalmat kívánva minyájtoknak, Arankát, – Kálmánt, és a’ már talán nem síró Margitot csókolva, – ezekhez csattolva a’ Hársfa uttzabelieket is – vagyok szerető apádtok.”⁶⁷

Az utóbbi megjegyzés – miszerint a levélíró a Hársfa utcaiak üdvözlő csókjait is küldi – Szendrey Júlia és Horvát Árpád családjára utalt, akik 1853–1867 között az akkori Terézvároshoz tartozó Hársfa utca 1. szám alatt éltek.⁶⁸ A Szendrey Ignác leveleiben szereplő, az unokák karakterének jellemzőit érintő humoros jelzők egyszerre utaltak az egyre növekvő gyermekek magaviseletére, aktuális állapotára, Szendrey Mária erről írt tudósításaira, de a nagypapa írásai emellett rövid tanácsokat, üzeneteket is tartalmaztak. Ha például arról értesült, hogy Aranka jól viseli magát, akkor megjegyezte, hogy „úgy is illik, mert ő a’ legokosabb, ’s így ő engedjen” a kisebb testvéreinek.⁶⁹

⁶² Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Mágocs, 1852. október 16-án. OSzK Kt. VII/165/6.

⁶³ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, 1853. január 10-én. OSzK Kt. VII/165/7.

⁶⁴ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Pest, 1859. december 19. OSzK Kt. VII/165/34.

⁶⁵ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Parád, 1864. július 3. OSzK Kt. VII/165/45.

⁶⁶ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Pest, 1864. augusztus 12. OSzK Kt. VII/165/47.

⁶⁷ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Parád, 1865. július 11. OSzK Kt. VII/165/51.

⁶⁸ A Hársfa utcai családi otthonról bővebben: Gyimesi 2019: 29–40.

⁶⁹ Szendrey Ignác Szendrey Máriaához, Pest, 1864. augusztus 5. OSzK Kt. VII/165/46.

A nagyapa és az unokák közeli kapcsolatára utal Gyulai Pál és Szendrey Mária levelezése is. Miközben a házaspár 1862 nyarán távol volt egymástól, a feleség így tudósította férjét Pestről, ahol édesapjánál volt vendégségben: „Különben is rendkívül gyöngéd édes papám hozzánk, úgy hogy én szinte elérzékenykedem miatta. A gyerekek is nagyon, nagyon ragaszkodnak hozzá. Még Kálmán is nevetve néz reá.”⁷⁰ A nagyapa alakja Szendrey Júlia gyermekeinek levelezésében is felmerült. Ők rendszerint „nagyata”-ként emlegették Szendrey Ignácot.⁷¹ Az említések hangvételeből érzékelhető a családban kulcsszerepet betöltő nagyapa tekintélye, aki az unokákkal való kapcsolattartás rendszerességére is odafigyelt. A tizenegy éves Petőfi Zoltán például minden vasárnap nála ebédelt,⁷² gyakran magával vitte alföldi útjaira, később pedig igyekezett támogatni a kamaszódozó fiú tanulmányait is.

Noha Szendrey Júliát és Szendrey Máriát rendkívül szoros, szeretetteljes testvérkapcsolat kötötte össze, Szendrey Ignác leveleiből sejthető, hogy apaként fontos közvetítő szerepet töltött be a két család között, különösen az 1858 és 1862 közötti években, abban az időszakban, amikor a Gyulai-házaspár Kolozsváron élt. A fizikai távolság nehezíthette a sokgyermekes anyákká váló lánytestvérek és családjaik kapcsolattartását, s noha ők maguk is leveleztek egymással, Szendrey Ignác leveleiben kiemelten fontos szerep jutott a két család közötti információcserének is. Az apa gyakran lakóhelyük szerint említette Szendrey Júlia és Horvát Árpád mozaikcsaládját: a „Hársfa uttzabeliek” üdvözlét adta át vagy biztosította Szendrey Máriát arról, hogy „a' hársfai uttzai gyerkőczék is örültek” a Kolozsvárról kapott karácsonyi ajándékoknak.⁷³

A Horvát és a Gyulai család közötti fizikai távolság a karácsonyi ajándékozás szokását is befolyásolta, hiszen módot kellett találni arra, hogy a „Pesti Krisztkindli” Kolozsvárra, a kolozsvári pedig Pestre érjen a családtagoknak szánt ajándékokkal. Szendrey Ignácnak ebben is kulcsszerepe volt. 1859. december 19-én írta Szendrey Máriának:

„Harmadnap óta hideg és jó nagy hó van Pesten – szánkákön nyargalódnak a fiakerek is – de éppen most ismét az eső csepereg. Azt a' Kolozsvári Krisztkindlit majd el várjuk, 's szívesen fogadandjuk! A' Pesti Krisztkindli is látogatást tevéen nállam, ajánlotta szíves szolgálatát Kolozsvárra, – átt adtuk az általadandót”.⁷⁴

Ugyanebben a levélben jelezte azt is, hogy annyira sok elfoglaltsága van, hogy még a karácsonyi ünnepeket sem tudja pesti otthonában tölteni, mivel az „alföldre” (rendszerint így utalt a Szentes és Orosháza között elhelyezkedő

⁷⁰ Szendrey Mária Gyulai Pálhoz, Pest, 1862. június 2. OSzK Kt. VII/165/54.

⁷¹ Például Petőfi Zoltán 1868-ban: „Nagyata kezeit csókolom, semmi esetre el ne mulasszátok meg mondani neki.” Gyimesi 2019: 164.

⁷² Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Pest, 1859. január 27. OSzK Kt. VII/165/29.

⁷³ Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Erdőd, 1859. március 2. OSzK Kt. VII/165/30.

⁷⁴ Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Pest, 1859. december 19. OSzK Kt. VII/165/34.

Mágocsra) kell utaznia. Noha hivatalosan már évekkel korábban nyugdíjaztatta magát, Károlyi Lajos továbbra is számított a szakértelmére, szoros kapcsolatban állt a grófi családdal, és számos megbízatása volt. Így 1859-ben késett a „Kriszt-kindli”. December 30-án írta leányának a következőket:

„Alföldi utamtúl tegnap érkezvén vissza, – a’ ti Kriszt kindlitek hozományait csak ma vehettem kezeimhez, ’s küldtem tovább azonnal az illetők öröme előidézésére, igaz, hogy Karácson estvéjén mindenekk nem örülhattünk, de örülünk most, ’s köszönjük gyermeki szíves meg emlékezteket – adja Isten, hogy ezen családi örömeknek mindkét részről még sokáig élvezői lehessünk!!! Mi tehát mint mondom, értesítünk titeket Krisztkindlitek szerencsés megérkeztéről, de vajjon a’ mi Pesti Krisztkindlink is megérkezett é hozományával hozzátok Kolozsvárra? Várjuk tudósításotokat, ’s az abban kifejtendő igen vagy nem tetszéstek tolmácsolását! én meg hagytam volt a’ Kindlinek, hogy jól el járjon dolgában, ’s tetszést arasson.”⁷⁵

Az ajándékozás fontos szerepet töltött be a család életében. Szendrey Júlia és Horvát Árpád gyermekei rendszeresen tudósították Petőfi Zoltánt arról, hogy kitől, milyen ajándékokat kaptak, és ők milyen meglepetéseket készítettek szüleik és rokonaik számára.⁷⁶ Rendszeresen írtak köszöntőverseket a felnőttek névnapjára, születésnapjára, újévre, de gyakran egymásnak is: a Horvát fiúk unokatestvéreiket, a három Gyulai gyereket is saját maguk által írott költeményekkel köszöntötték, 1862-ben pedig Szendrey Mária és Gyulai Pál házassági évfordulójáról is megemlékeztek.⁷⁷ Erre a családi szokásra utalt Szendrey Mária, amikor ezt írta Pestről férjének: „Tanulj a Julia gyerekeitől – azok milyen kicsik mind testre mind észre Gyulai Pálhoz képest és mégis mindegyik egy egy üdvözlő verssel leptek meg; és még Julia milyen szép poharat és sok mindenfélét hozott kis keresztfiának!”⁷⁸

AZ APA MINT ANYAGI TÁMOGATÓ

Szendrey Ignác mindig bőkezűen támogatta családtagjainak megélhetését: pénzügyei, befektetései, levelei egyaránt arra utalnak, hogy kiemelten fontosnak tartotta azt, hogy stabil anyagi háttérrel biztosítson leszármazottai számára. Noha Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi történetével kapcsolatban az terjedt el a köztudatban, hogy az apa kitagadta a választottja mellett végsőkéig kitartó szerelmes leányát, és büntetésből hozományt sem adott neki, az 1860-as években ezt maga Szendrey Júlia (legalább részben) cáfolta. Amikor Zilahy Károly megkérte, hogy nézze át készülő Petőfi-életrajzának kéziratát, többek között ezt a helyesbítést fűzte hozzá:

⁷⁵ Szendrey Ignác Szendrey Máriához, Pest, 1859. december 30. OSzK Kt. VII/165/35.

⁷⁶ Erről bővebben: Gyimesi 2019.

⁷⁷ A házassági évfordulóra írt vers címe: *Marika férjhez menetelének napjára*. Gyimesi 2019: 221.

⁷⁸ Szendrey Mária Gyulai Pálhoz, Pest, 1862. június 2. OSzK Kt. VII/165/54.

„Hogy Koltóra ruháimon kívül egyebet nem vittem magammal, az áll, minthogy azonban csak pár hétre mentünk oda, nem pedig megtelepedni, ez oly természetes dolog, hogy ennek megemlítését legalábbis fölöslegesnek tartom. Atyám ez alatt Pesten járt és számomra – az igaz, hogy csak az én számomra, – szükséges butort, egyéb házi szerekkel együtt bevásárolván, azt Egressy Gábor által felvett szállásunkra viteté.”⁷⁹

Noha Szendrey Ignácnak Petőfi Zoltán születésének idején sem volt konfliktusmentes viszonya vejével, az első unokája érkezése után földbirtokot és két házat is vásárolt Debrecenben, amelyek közül az egyiket magának, a másikat a Petőfi házaspárnak szánta, hogy a szabadságharc után ott le tudjanak telepedni.⁸⁰ Az apa anyagi támogatása azonban kétségtelenül sokkal hangsúlyosabb szerepet töltött be Szendrey Mária és Gyulai Pál házasságában, mint tíz évvel korábban Szendrey Júliában és Petőfi Sándoréban. Szendrey Ignác és kisebbik leánya levelezéséből kiderül, hogy az apa rendszeres időközönként „angáriával”, azaz egy bizonyos pénzüsszeggel támogatta Kolozsváron élő leánya családját. „Közelget april eleje vagyis az angária kielégítése – el küldjem é azt avvagy a’ többihez a’ Takarékpénztárba tegyem?”⁸¹ – kérdezte 1859. március 2-án írott levelében. Olyan eset is előfordult, amikor Szendrey Mária előre elkérte az őszi „angáriát”, és meg is indokolta anyagi természetű kérését: „egy pár ősziruha konyhapénzemet tönkre tették, fizetésünket pedig csak jövő hónapban kapjuk meg. Ezért ha édes papámnak nem jár semmi alkalmatlansággal kérem minél előbb elküldeni. De ne haragudjék kérésemért édes papám!”⁸² A Református Kollégium tanáraként dolgozó Gyulai Pál keresete alig volt elég ahhoz, hogy a család társadalmi státuszának megfelelő életszínvonalat anyagi problémáktól mentesen biztosítsa. Történész barátjának, Szilágyi Sándornak 1859. július 10-én írta: „S minő ugor-kafára jutottam? Talán a tanárságra, talán a gazdag házasságra? Mint collega tudhatod, minő ur egy tanár, mi pedig a gazdag házasságot illeti, annyim sincs jelenleg, hogy Pestre ránduljak vagy benneteket meglátogathassalak.”⁸³

Ez az anyagi helyzet alapvetően befolyásolta a fiatal házaspár lakhelyválasztását is. Szendrey Mária már az esküvőjüket követő, első Kolozsváron töltött napok után, 1858. augusztus 4-én arról írt nővérének, hogy „kedves, jó kis fekete kéményseprő”-je, azaz férje „jókedvű mindamellett, hogy ő is rettenetesen unja Kolozsvárt”. A világlátott kritikus folyamatosan visszavágyott a kulturális élet centrumába, Pest-Budára, de ennek ellenére is Erdély fővárosában látta biztosítottnak családjának megélhetését, ezért sokáig nem gondolt a visszaköltözésre. Vívódásáról barátainak, jóakaróinak is volt tudomása. Gróf Nádasdy Lipótnéhoz 1859. június 3-án írott levelében arról számolt be, hogy idegennek érzi magát szülővárosában, szakmai ambíciói Pestre vonzanák, és egyedül felesége jelenléte

⁷⁹ H. Törő 1964: 60.

⁸⁰ A földbirtok a Debrecen déli határban elterülő szepespusztai tanya volt: Déri 1909: 28–37.

⁸¹ Szendrey Ignác Szendrey Máriaéhoz, Erdőd, 1859. március 2. OSzK Kt. VII/165/30.

⁸² Szendrey Mária Szendrey Ignáchoz. OSzK Kt. Fond VII/166/4.

⁸³ Gyulai Pál Szilágyi Sándorhoz, Kolozsvár, 1859. július 10. Gyulai 1961: 381.

képes őt „kibékíteni” Kolozsvárral.⁸⁴ A tudományos élet képviselői is hiányolták Gyulai Pál pesti jelenlétét. Csengery Antal – aki közeli barátja, esküvői tanúja is volt – 1860 februárjában akadémiai „beköszöntő beszédének” késlekedése miatt róttta meg, figyelmeztetve őt arra, hogy az Akadémia a központ, s a pesti értelmiség tagjainak egyöntetű véleménye az, hogy „bármilyen hasznos egyéniség” is Kolozsváron Gyulai, nem ott, hanem Pesten lenne a helye.⁸⁵ A kritikus nem titkolta barátai előtt, hogy anyagi megfontolások tartják vissza a költözéstől. Erről így írt Arany Jánosnak 1860. augusztus 20-án:

„Kérdezed édes János azt is, hogy miért nem megyek Pestre lakni, ipam örömmel nyugodnék meg körünkben. Magam is ohajtom s hiszem, hogy ipam is örvendene. Igaz, hogy szállásom lenne ipamnál, ki nem rég vett házát, nőmnek is van évenként 400 fr. jövedelme, de ehhez legalább is még 1000 forint kellene, hogy eltarthassam családomat. Én az irodalomból évenként legfeljebb 500 forintot tudnék keresni, mert valamelyik politikai lap napszámosa nem akarok lenni. Aztán nőmnek testvére és sógora van, kiknek féltékenységre adnánk okot, ipam is azt hihetné, midőn látja, hogy semminemű biztos állomásra nem építetek, hogy rea akarok támaszkodni, s több efféle. Ha akadna egy kis biztos állomás legalább 500 fr. fizetéssel tüstént elmennék, így várok az időtül, s nem igyekszem sem magamban, sem nőmben taplálni a Pestre költözés vágyát, annyival inkább, hogy e kis városban elvonult életet élve jövedelmünkbeől becsületesen kijöhetünk.”⁸⁶

Gyulai számvetése a szellemi munka professzionalizációjának korabeli folyamatai között helyét és megélhetését kereső tudós, valamint a családi, rokoni hálóban magát és lehetőségeit reálisan pozicionáló ember szempontjából is figyelmet érdemel. Nem nevezhető alaptalannak az a feltételezés a részéről, hogy sógorának és sógornőjének féltékenységre adna okot, ha teljes mértékben Szendrey Ignác vagyonára és jó szándékú, az anyagi támogatást messzemenően magába foglaló segítőkészségére támaszkodna. Szendrey Mária leveleiben van nyoma annak, hogy nővére – akivel egyébként bensőséges testvérkapcsolat fűzte össze – úgy érezte, hogy édesapjuk őt kevésbé támogatja. 1860. június 24-én, vagyis két hónappal Gyulai levelének keletkezése előtt a Pesten tartózkodó Szendrey Mária arról tudósította férjét, hogy nővérével volt egy komoly konfliktusa:

„Juliával tegnap nagyon össze vesztünk; a felett hogy papa nekem mennyit, érte pedig milyen keveset tesz, Sándorra és a régi dolgokra ment Julia vissza, én papát és tettét védtem, és képzelheted hogy ezért mennyire megharagudott Julia, én is tűzbe jöttem, hanem szerencsés természetem győzött, és bocsánatot kértem tőle, hogy így megharagítottam, és így csak hamar tökéletesen kibékültünk.”⁸⁷

⁸⁴ Gyulai Pál gr. Nádasdy Lipótnéhez, Kolozsvár, 1859. június 3. Gyulai 1961: 376.

⁸⁵ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, Pest, 1860. február 23. Gyulai 1961: 401–402.

⁸⁶ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, Kolozsvár, 1860. augusztus 20. Gyulai 1961: 426.

⁸⁷ Gyulai Pálné Szendrey Mária Gyulai Pálhoz, Pest, 1860. június 24. Gyulai 1961: 420–421.

A kolozsvári és a pesti élet közötti választás miatt hosszasan őrlődő Gyulai Pál dilemmája végül mégis Szendrey Ignácnak köszönhetően oldódott meg, aki az 1860-as években szívesen fektette ingatlanokba pénzét. Az egész életében hatalmas arisztokrata birtokokat igazgató gazdasági szakember saját vagyonával is bölcsen sáfárkodott. Az 1850-es években még bérelte a lakhelyéül szolgáló pesti lakásokat (1853–1856 között a Nagymező utcában, 1856–1859 között az Aldunasonon, majd az Üllői úton), a következő évtizedben azonban számos ingatlant szerzett maga és családja számára. Először 1860 februárjában vett egy nagy, kertesházat a Sándor (a mai Bródy Sándor) utcában, a Nemzeti Múzeum közelében. Noha vásárlásának céljaként a nyugodt lakhatást jelölte meg, és hivatalosan saját részére vette a házat, kisebbik leányának írt leveleiben azt is hangsúlyozta, hogy folytatja az építkezést, kibővíti a lakást, s így a telek biztosan elegendő helyet fog biztosítani az egész család számára. Egy évvel később, 1861 júniusában pedig azzal lepte meg a kolozsvári házaspárt, hogy számukra is vett egy pesti lakást. Csengery Antal már 1861. június 18-án elárulta Gyulainak a titkot: „Úgy hallom – de ez még titok – ipad házat vett számotokra, vagyis az évenként nektek szánt öszletet [több részletből összeálló összeget] tőkésítette. Ezzel azonban meg akar lepni.”⁸⁸ A hír igaznak bizonyult. Gyulai ekkor hozta meg azt a döntést, hogy a következő évben családjával együtt Pestre költözik. Ennek okait azonban ekkor már nem saját ambícióiban jelölte meg, hanem Szendrey Ignác azon kívánságában, hogy lánya közelében lehessen:

„Körülményeim úgy fordultak, hogy erkölcsileg kötelezve vagyok legfeljebb a jövő nyáron vagy ősszel Pestre költözni. Minapi tudósításod, hogy ipam házat vett számunkra, valósult. Midőn e vásárral bennünket meglepett, egyszersmind azt is ki nyilatkoztatta, hogy ő már öreg ember, óhajtaná végnapjait leánya közelében tölteni, szeretné ha Pestre költöznénk, szívesen ad házánál szállást, mi a haszonbérből bejövő 600 forinttal elég arra, hogy ha én is valami kereset után látok, Pesten megélhessünk. Természetesen ily ajánlatra lehetetlen volt nemet mondanom. Megígértem hát neki, hogy legfeljebb egy év alatt ide hagyom Kolozsvárt s Pestre költözöm. Ebből látod, hogy nem a fővárosi élet kellemei, sem írói ábrándok vezetnek újra Pestre, hanem némi erkölcsi kötelezettség s nem is épen bizonytalanságba viszem családomat, de mégis életmódról kell gondoskodnom, mert a mink van, abból ki nem jöhetünk, s ha kijöhetnénk is, egészen feleségből élni soha sem akarok. A kocka már el van vetve, én menni fogok, s ha egyébből nem, a legrosszabb esetben tanításból s egy kis íróskodásból megszerzek annyit, amennyi szükségünk pótlására elégséges. De mielőtt én magam Pesten szétnézhetnék, jónak láttam felkérni Téged, hogy tégy meg értem e tekintetben, amennyit nagy alkalmatlanság nélkül megtehetsz. Arany János ezelőtt egy pár hónappal a nyugdíjintézeti titkársággal kecsagetett úgy félig-meddig. Hogy áll ez az ügy? Írj erről, ha netán többet tudnál róla, mint Arany. Hát az Arany lapja hogy áll? Nem hiszem, hogy fennállhasson. Hozzá

⁸⁸ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, Pest, 1861. június 18. Gyulai 1961: 446.

legszívesebben mennék segédnek. Hát a fi- és nőnevelőintézetek hogy állanak? Itt is örömet vállalnék órákat. Szóval mindenre kész vagyok, s legfeljebb csak politikai és irodalmi tekintetben van kényes természetem.”⁸⁹

A házaspár Pestre költözése egy összetett helyzet lezárását jelentette. Noha Gyulai erkölcsi kötelességnek nevezte a költözést, nyilvánvalóan nemcsak Szendrey Ignác kívánságának tett eleget, hanem évek óta létező, de korábban háttérbe szorított ambícióját valósította meg. Az apa által kínált lehetőség szintén kettős célt teljesített be. Egyrészt komoly támogatást jelentett, hiszen a házaspár számára megvásárolt ház nem azt a célt szolgálta, hogy ők lakjanak benne, hanem azt a funkciót töltötte be, hogy kiadása állandó, kiszámítható bevételt jelentsen a kritikus családja számára: olyan tekintélyes összeget, amely több annál, mint amennyit Gyulai egy év alatt irodalmi működéssel meg tud szerezni. (Fentebb idézett, 1860. augusztus 20-án keltezett levele szerint irodalmi tevékenységből legfeljebb évi 500 forint bevételre számított, a ház kiadásából származó bevételt pedig 600 forintra becsülte.) Másrészt Szendrey Ignác ajánlata nemcsak a házaspárnak segített, hanem saját vágyát is beteljesítette: szeretett leánya többé nem volt távol tőle, Sándor utcai lakása vált a család otthonává. A Gyulai házaspár Kolozsvárról Pestre költözésében tehát a családtagok különböző vágyai és ambíciói találkoztak.

A következő években az apa további új ingatlanokat vett: 1863-ban a belvárosi Képiró és Bátya utca között elhelyezkedő, homlokzatdíszei miatt *Hét Bagoly*-ként ismert reprezentatív épületet, amely a későbbiekben Horvát Árpád hatalmas magánkönyvtárának is helyet adott, 1864-ben pedig egy nyaralót nagy telekkel a Rózsahegyen (a mai Buday László utcában).⁹⁰ Az utóbbi megvásárlásával az volt a célja, hogy egészséges, pihenésre alkalmas helyet biztosítson gyermekei családjainak. Ekkori leveleiből az is tudható, hogy a nyaraló berendezését, bútortatát is leányai igényeihez akarta szabni. Innentől kezdve a család a Rózsahegyen töltötte a nyarakat, csak októberben, szüret után költöztek vissza pesti otthonaikba (Szendrey Júlia és családja a Hársfa utcába, Szendrey Mária és családja, valamint édesapja pedig a Sándor utcába). A rózsahegyi nyaraló volt a helyszíne annak a tragédiának is, amely 1866 szeptemberében érte a családot: miközben Szendrey Mária névnapi köszöntésére gyűltek össze, az ünnepelt hirtelen elhunyt. Halálát – amely mindössze néhány óra leforgása alatt következett be – kolera okozta.⁹¹

A huszonnyolc éves fiatalasszony elvesztése minden hozzátartozóját megviselte. Gyulai Pál több költeményében is megörökítette a tragédiát. *Éji látogatás* című versében három árva gyermeke hívja kétségbeesetten halott édesanyját, *A budai Rózsahegyen* pedig a magára maradt férj fájdalomát beszéli el a boldog hitvesi szerelem egykori helyszínén. Gyulai soha nem házasodott újra. Szendrey Ignáccal nagyon szoros kapcsolatban maradt, aki továbbra is biztosította számára

⁸⁹ Gyulai Pál Csengery Antalnak, Kolozsvár, 1861 július 17. Gyulai 1961: 448.

⁹⁰ A rózsadombi (korabeli szóhasználatnál rózsahegyi) nyaralóról bővebben: Gyimesi 2019: 39–40.

⁹¹ Petőfi Zoltánt Horvát Attila tudósította nagynénjük haláláról, aki levelében leírta halálának tragikus hirtelenségét: Gyimesi 2019: 162.

az alkotás zavartalanságát, a munkára és pihenésre egyaránt inspiráló környezetet: mind Sándor utcai házát,⁹² mind a rózsashegyi, majd később a Leányfalun építtetett nyaralóját is, amely az 1870-es évektől mindkettejük számára életük fontos helyszínévé vált.

Az 1890-es évek közepén több lap is cikkezett Szendrey Ignácról, az „érdekes aggastyánról”, aki „Leányfalván teljes visszavonultságban tölti életét”, gyümölcsfákat ültet, és kedélyesen társalog a Visegrádról gyakran vendégségbe érkező Görgey Artúrral és Brassay Sámuellel.⁹³ Az *Uj Idők* tudósítása szerint háztartását ekkoriban egyik unokájának, Gyulai Kálmánnak felesége, Szalay Irén vezette. A cikk kiemelte azt is, hogy „rettentően gyors egymásutánban üldözték az öreg Szendreyt a családi katasztrófák”.⁹⁴ Ennek kapcsán Szendrey Mária 1866-ban, Szendrey Júlia 1868-ban és Petőfi Zoltán 1870-ben bekövetkező halálát említették, hangsúlyozva, hogy „csak unokái maradtak már”, holott ekkor már két másik fiúunokája sem volt életben: 1873-ban Horvát Attila, 1887-ben ifj. Horvát Árpád is elhunyt.⁹⁵ Szendrey Júlia egyetlen leánya, Horvát Ilona azonban egész életében érezhette Szendrey Ignác szorgalmának és családfői gondoskodásának gyümölcsét. Leszármazottaival és rokonaival együtt 1944-ig a belvárosi Képiró utcában élt: ott, ahol nagyatyja 1863-ban grandiózus befektetésként megvásárolta a *Hét Bagoly* épületét családja számára. Noha 1904-ben Horvát Ilona családja ezt lebontotta és kétemeletes bérházként építette újra, Szendrey Ignác egykori befektetése több generáció számára (unokájának, dédunokájának, ükunokájának) teremtett állandó lakóhelyet és biztos egzisztenciát.⁹⁶ Az anyagi támogatást kiemelten fontos céljának tekintő családfő tehát nemcsak életében, hanem halála után is biztosította leszármazottainak a család társadalmi rangját, presztízsét jelző és stabil jövedelmét jelentő pesti ingatlant.

ÖSSZEZGÉS

A 19. századi apák felé nem volt általános társadalmi elvárás az, hogy aktív szerepet vállaljanak a gyermeknevelésben (különösen a leányok nevelésében), hiszen ez a nők illetékességi területének számított, a korabeli normák szerint az apák fő feladata a család megfelelő társadalmi reprezentációjának biztosítása és az ehhez szükséges anyagi javak előteremtése volt. A gyakorlatban mégis egyre több apában ébredt fel az igény arra, hogy ne kizárólag ezekről gondoskodjon, hanem

⁹² Szendrey Ignác 1895-ben bekövetkező halála után is a Sándor utcai lakás maradt Gyulai Pál lakhelye, ide jártak hozzá a fiatal írójelöltek, például Hatvany Lajos.

⁹³ *Uj Idők*, 1895. (1.) 38. 171–172.

⁹⁴ *Uj Idők*, 1895. (1.) 38. 171.

⁹⁵ Összefoglaló a családtagok későbbi sorsáról: Gyimesi 2019: 253–255.

⁹⁶ Buza Péter kutatása szerint Horvát Ilona leányával, Machek Ilonával, annak férjével, Mambriny Bélával és unokájával, Mambriny Ödönnel élt együtt a kétemeletes bérházzá alakított Hét Bagolyban. Egy ideig a ház lakója és egyik résztulajdonosa volt Horvát Tibor, az 1887-ben elhunyt ifj. Horvát Árpád fia is, akinek Horvát Ilona volt a gyámja (Buza 2016: 16–19).

részt vegyen a gyermeknevelés érzelmi oldalában is. Így nemcsak azt érdemes kutatni, hogy az apa hogyan képviselte és hogyan tartotta össze a családot, hanem azt is, hogy miként vett részt az otthon világában.

Szendrey Ignác teljesítette mindazt, amit az ő társadalmi státuszával rendelkező lányos apáknak előírtak a korabeli normák: előkelő nevelőintézetekben taníttatta lányait, és az anyagi biztonságukat garantáló komoly vagyont gyűjtött. A rangos házasság lehetőségének minden feltételét maximálisan biztosította számukra, s azt is elfogadta, hogy ők nem éltek ezzel a lehetőséggel. Az utóbbi lépés önmagában is azt sejteti, hogy Szendrey Ignác nem kizárólag a normakövetés igézetében élte meg apaszerepét, hanem igyekezett megérteni és elfogadni lányai érzelmi és szellemi szükségleteit is.

Az apa kisebbik leányához írt, mindeddig publikálatlan levelei lehetővé teszik annak vizsgálatát, miként viszonyult gyermekéhez annak különböző életszakaszaiban, hogyan reflektált különböző szerepeire (serdülő, hajadon, menyasszony, fiatal feleség, várandós anya, háromgyermekes anya), és ennek megfelelően milyen értékrend hangsúlyozását tartotta fontosnak. A tizenkét évesen leánynevelő intézetbe adott gyermeknek küldött levelek rendszeresen arra buzdították a címzettet, hogy önmaga „kimívelésére” használja fel az időt, az apai elégedettség zálogaként a tanulást, a szorgalmat tüntették fel, amelynek elérésére való törekvés a gyermeki szerep szerves része volt. A hajadon, bálozó leányt arra figyelmeztették, hogy figyeljen megjelenésére, öltözkéire, tegyen eleget az általa kért baráti, rokoni viziteknek, segítsen nővérének a gyermekek körüli teendőkből, vagyis az apa a család társadalmi státuszának megfelelő reprezentációra és az anyaszerepre is igyekezett felkészíteni leányát. Az esküvője után messzire költöző fiatalasszony a jó házasság és az ideális feleségszerep mibenlétéről olvashatott édesapja leveleiben. A normáknak megfelelő szerepmoделlek (szófogadó gyermek, megértő feleség) elsajátítását tehát Szendrey Ignác kiemelten fontosnak tekinthette, de apai figyelme nem merült ki ennyiben. A levélírás retorikáját leánya minden életszakaszában átszövő segítő és nevelő szándékú apai tanácsok némelyike (például a szorgalom és az engedékenység jelentőségének kiemelése) tipikusnak tekinthető, de akadnak olyanok is, amelyek a korabeli normák ismeretében igencsak szokatlannak tűnnek. Ilyen például a nagyapává váló apa érdeklődése a csecsemőgondozás, a szoptatás és egyéb, a korszakban kizárólag női gondoknak tekintett területek iránt. Noha ez a típusú segítőkészség Szendrey Ignác özvegyiségével, vagyis a hasonló feladatokat vállaló feleség hiányával is magyarázható, az említett aspektusokra is kiterjedő apai figyelem annak a jele, hogy leánya felnőttkorában is törekedett bensőséges viszonyuk fenntartására, és érzelmi támogatóként is fel akart lépni.

Mindemellett a családtagok életútjának alakulását döntően befolyásolta az, hogy Szendrey Ignác apaként az anyagi támogató szerepkörét is betöltötte. Ezen szerepének jelentősége nemcsak a rokonsági hálón belül figyelemre méltó, hanem túlmutat a Szendrey–Horvát–Gyulai család történetén. Gyulai Pál páratlan, nagyszabású tudósi karrierje a 19. századi magyar kulturális élet intézményrendszere és a professzionalizáció folyamata szempontjából is meghatározó. Ennek

alakulásához alapvetően hozzájárult Szendrey Ignác mint após, nemcsak konkrét pénzüsszegekben megragadható, rendszeres anyagi támogatással, hanem az alkotás zavartalanságát biztosító környezettel, amelyet a kritikus először a Rózsahegyen vásárolt, később pedig a Leányfalun épített nyaralóban találhatott meg. Szendrey Ignác kulcsszerepet játszott a Gyulai házaspár lakhelyválasztásában is: ő oldotta fel a vejét évek óta foglalkoztató, Kolozsvár és Pest közötti döntéshozatal súlyát is azzal, hogy meglepetésként házat vásárolt a párnak, és biztosította nekik mind a kiadásból származó folyamatos bevételt, mind saját, Sándor utcai otthonát, vagyis a pesti ingatlan fenntartásának terhét és az állandó jövedelemszerzés kényszerét egyaránt levette kisebbik leánya és veje válláról.

Az érzelmi és az anyagi gondoskodás tehát szorosan összefonódott Szendrey Ignác esetében. Noha szakmájából fakadóan is okos döntéseket tudott hozni üzleti ügyekben, befektetési során nemcsak gazdasági szakemberként, hanem elsősorban családfóként gondolkozott. Ingatlanvásárlásait családtagjai igényeinek megfelelően, rövid és hosszú távú érdekeikkel is számolva intézte. Figyelembe vette leányai aktuális élethelyzetét (ezeknek megfelelően választotta ki és rendezte be rózsahegyi nyaralóját), ugyanakkor minden bizonnyal azt is szem előtt tartotta, hogy Pest dinamikus fejlődésnek induló területein (például a Mágnesfertyályban) szerezzen ingatlanokat, amelyek évtizedekkel később is értékállóak maradnak, és stabil egzisztenciát jelentenek leszármazottainak.

Szendrey Ignác levelei a család egységét is szimbolizálták. Ennek különösen 1858 és 1862 között volt nagy jelentősége, amikor Szendrey Mária és Gyulai Pál Kolozsváron élt, így a család két ága sokáig távol volt egymástól. Az apa szinte minden levelében megemlítette az összes családtagot, így legalább imaginárius közösségként a fizikai távollétek időszakában is együtt lehettek. Az unokák születése még inkább hangsúlyossá tette ezt a retorikát: a gyermekek humoros említései, becézései, a gondozásukról, nevelésükről folytatott eszmecsere tovább erősíthette a család összetartozásának tudatát. Az apaszerep, a nagypaszerep és a családfői szerep tehát az 1860-as években egymásba olvadt Szendrey Ignác életében. Egyszerre volt a családját és rokonságát összefogni kívánó, tekintélyes *pater familias*, a gyermekei érzelmi életére is odafigyelő modern apa, unokáit szeretettel becéző, ugyanakkor nevelni is kívánó nagyapa, valamint leányai igényeit szem előtt tartó és tudós vejei szakmai törekvéseit megértő, bőkezű anyagi támogató.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzK Kt.)

VII/163. Szendrey Ignác: *Oeconomia ruralis*.

VII/165. Szendrey Ignác levelei Szendrey Máriához.

VII/166. Szendrey Mária levelei Szendrey Ignáchoz.

Gyulai Pál 1961: *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. (Sajtó alá rend. és jegyz. Somogyi Sándor.) Akadémiai, Budapest.

Budapesti Hírlap, 1895.

Hölgyfutár, 1857–1858, 1864.

Pesti Napló, 1857, 1866.

Új Idők, 1895.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.

Bailey, Joanne 2012: *Parenting in England 1760–1830. Emotion, Identity and Generation*. Oxford University Press, Oxford.

Broughton, Trev Lynn – Rogers, Helen (eds) 2007: *Gender and Fatherhood in the Nineteenth Century*. (Gender and History.) Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Buza Péter 2016: *Bagolyröpte Pest felett. Szendrey Júlia nemzetsége*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest.

Déri Gyula 1909: *Petőfi Zoltán*. Kunossy, Szilágyi és társa, Budapest.

Erdélyi Gabriella 2019: Esterházy Miklós mint családfő. Utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban. *Történelmi Szemle* (61.) 4. 657–679.

Fazekas Rózsa 2004: A Magyar Gazda tudósításai a Szatmár megyei gazdasági egyesületekről és a mezőgazdaság állapotáról az 1840-es években. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (39.) 2. 155–167.

Fónagy Zoltán 2018: „Oly számos családnál, mint az enyim” – Széchenyi mint mostohaapa. *Mindennapok története blog* https://mindennapoktortenete.blog.hu/2018/03/20/_oly_szamos_csaladnal_mint_az_enyim_szechenyi_mint_mostohaapa – utolsó letöltés: 2020. szeptember 24.)

Gillis, John R. 1996: *A World of Their Own Making. Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Gyimesi Emese 2019: *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában*. (Magyar családtörténetek: Források 2.) Szerzői kiadás, Budapest.

Hanawalt, Barbara A. 1993: *Growing Up in Medieval London. The Experience of Childhood in History*. Oxford University Press, Oxford.

Hatvany Lajos 1911: *Gyulai Pál estéje*. (Nyugat könyvtár.) Nyugat, Budapest.

H. Törő Györgyi 1964: Zilahy Károly Petőfi életrajzáról (Szendrey Júlia kiadatlan feljegyzései). *Irodalomtörténeti Közlemények* (68.) 1. 59–61.

Lukács Gábor – Tóth Éva 2013: Szendrey Ignác, a Festeticsek ispánja. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Élet a birtokon*. (Discussiones Neogradienses 13.) Dornay Béla Múzeum, Salgótarján, 57–68.

Margócsy István 1999: *Petőfi Sándor. Kísérlet*. (Klasszikusaink) Korona, Budapest.

Papp Ferenc 1935–1941: *Gyulai Pál*. I–II. MTA, Budapest.

- Pollock, Linda 1983: *Forgotten Children. Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ráday Mihály 2013: *Budapesti utcanévek*. Corvina, Budapest.
- Rogers, Rebecca 2006: Learning to be Good Girls and Women: Education, Training and Schools. In: Simonton, Deborah (ed.): *The Routledge History of Women in Europe since 1700*. Routledge, London, 93–133.
- Sárai Szabó Katalin 2016: „Van határa a két nemnek.” Férfi- és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben. In: Török Zsuzsa (szerk.): *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című irásáról*. (Hagyományfrissítés 4.) Reciti, Budapest, 97–115.
- Shepard, Alexandra 2005: From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, circa 1500–1700. *Journal of British Studies* (44.) 281–295.
- Szécsi Noémi – Géra Eleonóra 2015: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Európa, Budapest.
- Tosh, John 2007: *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*. Yale University Press, New Haven.
- T. Szabó Levente 2008: A magyartanárság „születése.” Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásosodása. In: Uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Korunk–Kompress, Kolozsvár, 228–284.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Argumentum, Budapest.
- Wohl Janka (Egy nagyvilági hölgy) 1891: *Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaséletben*. Athenaeum, Budapest.

Kisfaludy Sándor társadalmi és politikai reflexiói az 1831-es kolerajárvány idején

Az 1831-es kolerajárvány idején a Sümegen élő, ekkor már majdnem hatvanéves Kisfaludy Sándor, az ismert író mint jómódú zalai birtokos nemes a megye táblabírájaként vett részt a védekezésben: a tapolcai járásban az óvintézkedéseket foganatosító részes kirendeltség elnöki tisztét töltötte be.¹ A nem sokkal több mint két hónapig működő fiókdeputáció feladata alapvetően a Veszprém vármegye felé eső határok lezárása, az átutazók, idegenek ellenőrzése, szükség esetén vesztegzár alá vonása volt.² E területnek az 1831. augusztus 1. és október 7. között kelt, a zalaegerszegi központi kirendeltséghez intézett jelentéseit, illetve jegyzőkönyvét maga Kisfaludy szövegezte.³ Dolgozatomban ezen dokumentumok, a ma a tisztiorvosi iratok között megtalálható központi állandó kolerabizottság egyéb iratai, valamint a megyei közgyűlés iratanyaga alapján,⁴ a Kisfaludy elnökletével működő bizottság gyakorlatának vizsgálatán keresztül arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a kolerajárvány és az ellene való védekezés által, a társadalmi-politikai feszültségmezők mentén előidézett konfliktusokat, illetve ezek korabeli percepcióját és a kezelésükre irányuló próbálkozásokat.

Az 1831-es magyarországi kolerajárvány a történeti irodalom fontos és népszerű témája: országos, megyei és városi szinten a védekezés intézményes mechanizmusaival és a betegség demográfiai hatásaival, csakúgy mint orvos- és közegészségügy-történeti vonatkozásaival, illetve a járvány nyomán kitört zendülésekkel és a felső-magyarországi parasztlázadással számos tudományos dolgozat

¹ Kisfaludy Sándor és Zala vármegye kapcsolatáról: Degré 1974.

² A két szomszédos vármegye kolera elleni védekezéséhez lásd a következő áttekintéseket, melyekre magam is jelentős mértékben hagyatkoztam: Dávid 1984 (Veszprém); Czigány 1985 (Zala).

³ Igencsak megkönnyítette a munkámat, hogy a Kisfaludyhoz köthető – javarészt autográf – iratokat a közgyűlési és bizottsági iratanyagból Fára József, Zala megye egykori főlevéltárnoka kiadásra előkészítve összegyűjtötte, átírta, jegyzetelte, és egy rövid bevezetővel látta el. A kéziratból végül mégsem lett publikáció, de az Akadémiai Könyvtárban hozzáférhető: MTA KIK Kt Ms 556/2.

⁴ Zala vármegye 1831-es kolera elleni védekezésének forrásai egyrészt a megyegyűlési jegyzőkönyvekben (IV.1.a.) és iratokban (IV.1.b.), másrészt a tisztiorvosi iratok közé sorolva (IV.11.c.) található meg. A kolerabizottság jegyzőkönyve és belső iratanyaga ma az utóbbi helyen lelhető fel, a kolerajárvány elleni megyei védekezésről a nyolcvanas évek közepén összefoglaló tanulmányt író Czigány László idejében azonban még a közgyűlési iratok között őrizték őket. A Helytartótanáccsal, katonasággal, más megyékkel stb. kapcsolatos külső iratanyag a helyén maradt (IV.1.b. 681. dob. Kolerairatok).

és ismeretterjesztő cikk foglalkozott.⁵ A korszak társadalmi-politikai gondolkodásának történetét tekintve Barta István Kossuth-monográfiája helyezte el mintaszerűen a kolera elleni védekezés és a parasztfelkelés tapasztalatát a Zemplén vármegyéből induló politikus fiatalkori szellemi-politikai életrajzában.⁶ Hasonlóan tett Erdmann Gyula is Lónyay Gábor és a szélesebb zempléni reformellenzék vonatkozásában.⁷ A kormányzat képviselőinek szempontjait tekintve a Borsod, Gömör és Heves vármegyéért felelős Vay Miklós királyi biztosi tevékenységéről készült elemzés.⁸

Tóth Kálmán – e cikk írásakor még megjelenés előtt álló – tanulmánya a korábbi történeti irodalommal szemben azt a kritikát fogalmazta meg, hogy az a kolera politikai jelentőségét mindenekelőtt a narratívákra ráakódott, marxista eredetű, de továbbhagyományozódott ideológiai rétegek miatt értékelte túl. Bár a korábbi kutatásokkal szemben az elsődleges források használatának fontosságára hívta fel a figyelmet, következtetéseit jobbra korabeli nyomtatott szövegek, s nem levéltári kútfők alapján vonta le.⁹ Ez a kritika azonban csak részben, a leegyszerűsítésre hajlamos ideológiai sémák továbbélését és a járvány országos politikai jelentőségének túlbecsülését illetően jogos, a vármegyék jómódú birtokos nemességének, hivatalvállaló nemesi értelmiségének a helyi adminisztratív és közéleti praxis keretei között zajló társadalmi-politikai gondolkodását illetően viszont – ahogyan arra már Barta és Erdmann is rámutatott – nem az.

A politikai feszültségek és konfliktusok vonatkozásában, a kolerajárvány jelentette krízisben, s az ennek nyomán az ország számára rendkívüli állapotnak minősülő helyzetben, élesen kiütözköztek a sajátos közjogi berendezkedésből adódó hatásköri problémák a központi hatalom és a széles autonómiával rendelkező vármegyék, illetve a közigazgatás különböző szintjei között. Ezek egyrészt a központi kormányzat, illetve ennek széles hatalmi jogosítványokkal felruházott képviselői, a királyi biztosok, valamint a szintén központi irányítás alatt álló hadsereg és a vármegyék, illetőleg az egyes törvényhatóságok között manifesztálódtak; végül, ahogyan ezt Kisfaludy elnöki tevékenysége is mutatja, a vármegye járványügyi csúcsszervét jelentő központi kirendeltség és a részes deputációk között. A kolerajárvány elleni védekezés politikumát így mindenekelőtt ezekben a hatásköri összeütközésekben kell keresnünk, melyek az egyes törvényhatóságok és a központi hatalom, illetve a megyei adminisztráció működésének hosszabb távú viszonyrendszerébe, tendenciáiba illeszkednek. Ahogyan a zalai eset is mutatja, az erős ellenzéki hagyományokkal rendelkező vármegyék némelyike, korábbi sérelmeinek tudatában és azokra hivatkozva a krízishelyzetet felhasználhatta akár a kormányzattal szembeni politikai ellenállásra is, a központi hatalom némely

⁵ A pesti kolerazendüléshez: Barta 1961; az északkelet-magyarországi parasztlázadáshoz: Tilkovszky 1955.

⁶ Barta 1966: 46–59. Kossuth és a kolerabizottság kapcsolatához újabban: Bodnár 2016.

⁷ Erdmann 1989: 29–36.

⁸ Angelovics 2015.

⁹ Tóth 2020.

intézkedéseit a törvényes hatáskörön túlterjeszkedő – így alkotmányellenesnek minősített – törekvésekként értelmezve.

Szociális oldalról tekintve a járvány a megyéket kézben tartó szűkebb hivatali, birtokosi és tágabb táblabírói nemesi elitek számára kényszerű alkalmat is teremtett – helyi, regionális és országos szinten egyaránt – a kor rendi társadalmának állapotával (rendi és vagyoni tagoltságával, mentalitásával stb.) való szembeesülésre, illetve az azt feszítő problémák érzékelésére, tudatosítására, privát vagy nyilvános tematizálására is. Ahogyan Kisfaludy mint a megyei táblabírói elitbe tartozó birtokos nemes és országosan elismert író esete is mutatja, a kolerajárvány, illetve az egyéb kollektív krízishelyzetek idején szerzett percepciói, részben elvonatkoztatások révén, tapasztalatokként kumulálódtak, hosszabb távon is beépültek társadalmi-politikai tudáskészletébe, melynek elemei azután a mindenkori praxis során nemcsak előhívódhattak, de módosulhattak is.

A KOLERA ELLENI VÉDEKEZÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE ZALÁBAN: HATÁSKÖRI KONFLIKTUSOK A VÁRMEGYE, A KÖZPONTI ÉS A RÉSZES KIRENDELTSÉG KÖZÖTT

Zala vármegye a Helytartótanács 1831. június 21-én, illetve július 1-jén kelt levelei nyomán, melyekben a „Gállicziában dühösködő epe mirigy” terjedésének megállítására törekvő „rendszabásokat” közölte a törvényhatóságokkal, elsőként július 11-én, Balatonfüreden tartott kisgyűlésén foganatosított járványvédelmi intézkedéseket.¹⁰ A gyűlés, melyen Kisfaludy is részt vett, egy Zalaegerszezen ülésező úgynevezett állandó kirendeltséget szervezett a megye legtekintélyesebb tisztviselőiből és táblabíráiból az első alispán, Zalabéri Horváth János előlülése alatt.¹¹

A gyűlésen a megye „nagy és különösen hosszabbra nyuló terjedése miatt” ugyanakkor négy járási „egészségre ügyellő” úgynevezett részleges kirendeltség felállításáról is határoztak (az egerszegi és a lövői járásban az állandó deputáció községe miatt ezt nem látták szükségesnek): a Keszthelyen ülésező szántói deputáció élére gróf Festetics László, a kapornakiéra, Nagykanizsára Inkey János, a muraköziére, Csáktornyára Inkey Ferenc, végül a tapolcaiéra, Sümeg központtal Kisfaludy Sándor került mint elnök.¹² E fiókkirendeltségek feladata az volt,

¹⁰ A korabeli megyei közigazgatás működéséhez részletesen lásd Molnár 2000.

¹¹ MNL ZML IV.1.a. 1831. 7. köt. július 11. 1864, 1865. sz. 1–4. A kirendeltség tagjai Herteleidy Károly másodalispán, Skublits Alajos főjegyző, Tuboly Mihály első aljegyző, gróf Festetics László, Sümeghy József cs. kir. tanácsos, Stefanits Farkas zalaegerszegi alesperes, Koppány Ferenc főadószedő, valamint Boldogfai Farkas János, Nagy Antal, Skublits József, Oszterhieber József, Zalabéri Horváth Eduárd, Dvornikovits Mihály és Deák Ferenc lettek.

¹² Állandó járási székhelyek híján a választott elnök illetősége számított: Sümeg mezőváros, ahol Kisfaludy lakott, a szántói járásban feküdt. A tapolcai kirendeltség tagjai Farkas László, Mlinarits István, Oszterhieber György, Mihály és Imre, illetve Zsoldos Gábor sümegi plébános lettek. MNL ZML IV.1.a. 1831. 7. köt. július 11. 1865. sz. 5–6.

hogy a járási fő- és alszolgabírákkal együttműködve „a’ magok kerületében” intézzék a járvány elleni védekezést: foganatosítsák a főbb rendszabásokat és az állandó kirendeltség intézkedéseit, a lakosság egészségi állapotáról „környülállásos jelentést” tegyenek, minden újabb esetről informálva a felsőbb hatóságokat, illetve hogy a szükséges esetben tegyék meg a passzusokat¹³ és a „veszteglést” vagy „kontumáciát” (a fertőzött helyekről vagy útlevel nélkül beutazók kötelező karanténba helyezését) illető intézkedéseket. A megye a postaforgalmat és az áruk áramlását is korlátozta: a részes kirendeltség utasította a sümegi postamestert, hogy ellenőrizze a Devecser felől érkező küldemények megfüstölését, valamint érvényesítette a behozatali tilalmat egyes olyan portékákkal szemben, melyekről úgy vélték, terjeszthetik a betegséget (mint a gyapjúbőr).¹⁴ A részes bizottságok együttműködtek a kirendelt orvossal, illetve a különféle építési munkálatokat irányító mérnökkel. A járási szolgabírának kellett gondoskodniuk a veszteglőhelyeken és a határszéleken, utak mentén az örökről, valamint arról, hogy „alkalmas Tagokból” napibér mellett biztosokat nevezzenek ki, akik egy része a veszteglésért, másik részük a zárvonalt bizonyos szakaszának ellenőrzéséért felelt. A járványügyi védekezés kereteit a Helytartótanács szabályozta rendeletileg,¹⁵ intézkedéseinek alapját az 1770-es Mária Terézia-féle *Generale Normativum* előírásai adták.¹⁶ Zala állandó kirendeltsége igen határozottan igyekezett foganatosítani a preventív intézkedéseket, mindenekelőtt a járvány terjedésétől fenyegetett Veszprém vármegye irányában, így Kisfaludy a megyei védekezés centrumában állt. A szigorú megyei közegészségügyi kordonon alapesetben csupán a devecseri-sümegi országút mentén fekvő Hanynál¹⁷ lehetett átkelni, ahol az átutazók számára két „veszteglő ház” és egy kolerakórház felállítását rendelték el. Ezek építési munkálatainak megszervezése, ellenőrzése és működtetése jelentős részben a talpolcai kirendeltségre és annak elnökére hárult.¹⁸

¹³ Ezeket pecsétjükkel hitelesítve az illetékes alispánok és szolgabírák bocsátották ki annak igazolására, hogy az illető nem beteg, és az útja során nem érintett fertőzött településeket.

¹⁴ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 3. 29. sz. 22–23.

¹⁵ Ennek keretein belül ekkoriban már külön közegészségügyi ügyosztály működött, melynek élén helytartósági tanácsosként az országos főorvos (*protomedicus*), Lenhossék Mihály Ignác állt (Felhő–Vörös 1961: 257–262).

¹⁶ Ehhez és a járvány idején kibocsátott helytartótanácsi rendeletekhez: Havasdi 2011: 45–73.

¹⁷ Ma: Nemeshány.

¹⁸ Mivel a megyének erre a célra nem volt elkülönített pénztára, egyéb kasszái pedig kiürültek, ezért az épületeket lehetőség szerint adományokból, illetve az V. Ferdinánd 1830-as koronázási ajándékára összegyűjtött pénzből kellett finanszírozni. MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 20. 21. sz. 12–14. A közgyűlés rendkívüli módon arról is határozott, hogy a megyében lakó tehetősebb nemességet felszólítják: a koronázási ajándék kulcsa alapján adakozzon a védekezésre, hogy „ezen csuppa szabad akarattal, ’s’ szenvedő ember társaikhoz való érzésből” könnyítsen az adózók terhein. A határozat hangsúlyozta, hogy a lépés összhangban áll az alkotmányossággal, nem sérti a nemesi adómentesség elvét, ugyanis a hozzájárulás önkéntes. Ugyanakkor az ezt megtagadók számára morális szankciót helyezett kilátásba: neveiket a jegyzőkönyvbe rendelte iktatni „a’ késő maradék emlékére”. MNL ZML IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2332. sz. 41–42.

Kisfaludy Sándor augusztus 8-án nyújtotta be első jelentését, közvetlenül a megyéhez, egyúttal azzal a kéréssel fordult a közgyűléshez, hogy mivel a kirendeltség eredeti tagjai közül többen nem tudnak megjelenni az üléseken, engedélyezzék az általa javasolt újabb személyek kinevezését.¹⁹ Kisfaludy leveleiből arról is tájékozódhatunk, hogy az egyes intézkedéseket a deputáció nemegyszer hosszús vitékat követően, szavazás útján, a „voksok többsége által” hozta, máskor azonban – ha a probléma azonnali döntést tett sürgetővé – az elnök saját hatáskörében intézkedett, amit utólag igyekezett jóváhagyni a részes és a központi bizottsággal is.

Kisfaludy sorozatos panaszai mutatják, hogy feladataik hatékony ellátásához a részes kirendeltségek önmagukban nem rendelkeztek kellő végrehajtó hatalommal. Erre már a bizottság elnökeként végzett munkájának második hetében, augusztus 15-én felhívta a figyelmet, amikor az első alispánhoz címzett levelében rámutatott a járványügyi védekezésért felelős járási szintű bizottságok diszfunkcióira, a megyei adminisztráció nehézkes működésére. Ahogyan az a levélhez csatolt jegyzőkönyvből kiderül, a megyei végzés, amely a védekezésben részt vevő munkások napibérének kifizetését az illetékes szolgabírák jóváhagyásától tette függővé, azzal fenyegetett, hogy „sokan élelem nélkül szűkölködvén, inkább elszöknek és a munkát félbe szakasztják”. E problémát felismerve a bizottság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az illetékes szolgabíró vagy települjön a járvány idejére Hanyra, vagy heti két napon jelenjen ott meg, vagy pedig a kifizetésekhez legyen elégséges a hanyi biztos és a földmérő beleegyezése. Továbbá megállapításra került, hogy a részes kirendeltségnek „sem köre, sem kötelessége, sem hatalma világosan meg határozva nincsen”, a bizottság sem az illetékes főszolgabíróval, Kerkapoly Istvánnal,²⁰ sem a rendfenntartásra rendelt katonasággal „egyet érthető helyzetben nincsen”, s nem kapta meg a megyei végzéseket sem. Ezért arra kérték a központi deputációt, hogy pontosítsa a megyegyűlés határozatát a részes kirendeltség „kötelességének hatalmának világos meghatározása által”, s a szolgabírák a biztosokkal együtt feleljenek a végrehajtásért.²¹

Az alispánnak írt levélben Kisfaludy Sándor a következőképpen summázta saját és kirendeltségének panaszait:

„Ha csak a' T. N. vármegye vagy ezen Deputátiónak tellyes hatalmat nem ád, hogy azt, a' mit az idő, hely, és környűállásokhoz képest tanácsosnak gondol, és végrehajtás eszközűl [...] egy helybéli Szolgabírót nem surrogál melleje; – vagy a' második Alispány Úrnak nem adatik által a' Praesidium, ki már hivatallya szerint végre hajtó hatalommal bír; tehát nem látom által, miképpen lehessen így boldogólni.”

¹⁹ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 8. 1991. sz. Ennek a jelentésnek a szövegét nem tartalmazza Fára gépirata. A közgyűlés határozatának értelmében pótlólag Hertelendy Ferenc, ifjabb Hertelendy György, Bogvay György és Nedeczky György táblabírák lettek deputátusok. Lásd MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1990. sz. 79.

²⁰ Kerkapoly 1828. június 8-tól 1834. szeptember 22-ig viselte e tiszte (Molnár [szerk.] 2000: 265).

²¹ MTA KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak (jkv.-melléklet). Sümeg, 1831. augusztus 15. fol. 8r–9r.

Ráismerve „semmi hasznot nem hajtó, egyedül firkálásokkal terhelt” hivatalából adódó tehetetlenségére, valamint háztartása gondjaira hivatkozva már ekkor kilátásba helyezte lemondását.²² A panasz egyik része meghallgatásra talált, a központi deputáció ugyanis Malatinszky Ferenc és Diskay Jonathán szolgabírákat rendelte ki, hogy heti váltásban jelenjenek meg Hanyon. Kisfaludy szerint azonban ez további keveredést okozott, mert a deputáció területi illetékessége Malatinszky kerületére esett, ezért jobbnak látta egyedül őt odarendelni.²³ Továbbá utasította a járási főszolgabíró, Kerkapoly Istvánt, hogy szükség esetén a tapolcai bizottság intézkedéseit „minden kezeinél lévő segéd eszközökkel foganatba venni igyekezzen”. A panasz másik felére azonban a megyei járványügy csúcsszerve az ügymenethez való makacs ragaszkodással reagált, mikor közölte, hogy egyfelől a július 11-i kisgyűlés döntése értelmében a részes kirendeltségek „munkálódása köre körülülállósosan meghatározatva lévén” azt sem kiterjeszteni, sem megszorítani nem áll hatalmában, másfelől hogy a megyei végzések csak a hivatalos helybenhagyást követően adhatóak ki.²⁴

ELTÉRŐ JÁRVÁNYKEZELÉSI STRATÉGIÁK ÉS A SZOMSZÉDOS VÁRMEGYÉK KÖZÖTTI KONFLIKTUSOK

Zala vármegye központi bizottsága folyamatosan tartotta a kapcsolatot a határos vármegyék egészségügyi deputációival (magyar részről: Vas, Veszprém és Somogy, horvát részről: Varasd), illetve a Stájer Hercegség Grazban székelő hasonló járványvédelmi szervével. A szomszédos törvényhatóságokkal való viszony leginkább a Kisfaludyék által felügyelt veszprémi határszakasz kapcsán éleződött konfliktusossá, ugyanis Veszprém vármegye a zalai intézkedéseket saját lakosságának érdekeire és a köznyugalom fenntartására hivatkozva túlságosan szigorúnak tartotta, s több alkalommal is sérelmezte. Veszprém először augusztus 8-án értesítette Zalát, hogy mivel Győr, Komárom, Fejér és Tolna megyékben kiütött az „epekórság” (melynek jellegét ekkor még részletesen nem taglalta), ezért „czélérányosnak lázott leg szorossabb elzárással” védeni magukat. Egyúttal azt is deklarálta, hogy az intézkedések számtalan akadályba ütköznek, mert megnehezítik a mindennapi kereskedelmet, a nyári munkákat és a szegényebb lakosság kenyérkeresetét. A túlzott szigor következtében szerintük „az orvosság mellyet a’ fenyegető rosznak eltávoztatására használni akarunk, magánál a’ rosznál nagyobb veszedelmeket hozna nyakunkra”. Ennek szellemében úgy határoztak: csak azokat

²² MTA KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. augusztus 15. fol. 4r.

²³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. augusztus 21. fol. 11r. A járásokat két alszolgabírói és egy főszolgabírói kerületre osztották. Ezeket hivatalosan számokkal, illetve az illetékes szolgabíró nevével jelölték, esetenként a tapolcai járás keleti kerületét „külső” vagy „füredi”, az északit „sümegei”, a nyugatit „Tapolca melléki” vidékként említették (Molnár 2000: 61).

²⁴ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 17. 36. sz. 25–27.

engedik be a megyébe, akik a megfelelő passzussal rendelkeznek arról, hogy nem haladtak át fertőzött helyen, illetve elkerülhetetlenül szükséges a belépésük. Továbbá kérték Zalát, hogy hasonló feltételek mellett engedélyezze a belépést az egészséges lakosoknak, megígérve, hogy „tüstént” értesíteni fogja őket, amennyiben a járvány kiütne.²⁵ Rohonczy János veszprémi első alispán három nappal később jelezte, hogy Palotán már augusztus 6-án „gyanús nyavaly[át]” tapasztaltak, 10-én pedig „az Epe kórság [...] ki ütött és dühösséggel kezdi mérgét terjeszteni”, másutt azonban nem észleltek megbetegedéseket.²⁶ A veszprémi egészségre ügyelő bizottság augusztus 15-i levelében már nehezményezte, hogy a zalaiak „részirül tett, majd felnyitott, majd ismét megújított” elzárásokról nem értesült hivatalosan, ezért az utazók „káros bizonytalanságnak, kéméletlen zaklatásoknak” vannak kitéve. A hathatósabb együttműködés érdekében azt kérte, hogy a jövőben a zalai szolgabírák ezt közöljék a veszprémi előjárókkal.²⁷ A veszprémi deputáció két nappal később – némileg bagatellizálva a helyzetet – arra hívta fel Zala figyelmét, hogy ugyan Palotán és Litéren már előfordultak megbetegedések, de megyéjük „egészen a’ legjobb egészségben” van, így indokolatlannak és veszélyesnek tartják az utóbbi szigorú elzárkozását.²⁸ A Helytartótanács kijelölte kereteken belül tehát Veszprém Zalától gyökeresen eltérő járványkezelési stratégiát követett: a köznyugalom megőrzésének érdekében szükségesnek látta továbbra is biztosítani a személyek és az áruk szabad áramlását.²⁹

Veszprém vármegye Zala gyakorlatával szembeni okfejtése egyrészt orvosi, másrészt gazdasági és ezzel összefüggő társadalmi argumentációra épült. Bizottmánya egyfelől friss tapasztalatokra hivatkozva bizonyítottan látta, hogy „ezen nyavalyának elragadása [...] nem a’ közösülés, hanem a’ levegő által” történt, melyet azzal látott bizonyítottan, hogy Palotáról a járvány „minden más közülebbit Falukat elmellőzvé” a somogyi Kilitire és Jutra „általugrott légyen”.³⁰ Mind a megyei hatóságok, mind a korabeli orvostudomány bizonytalan volt a betegség jellegével, terjedésének mikéntjével kapcsolatban, sőt abban sem voltak biztosak, hogy egyetlen betegségről van-e szó. Emiatt több állítólagos gyógymód is forgalomban volt, melyeket – a hivatalosság bélyegét rájuk ütve – a Helytartótanács, illetve maguk a megyék is igyekeztek elterjeszteni, de magánúton is terjedtek az információk. A hatóságokat is jellemző bizonytalanságból, illetve a rivális orvosi ajánlásokból eltérő és ingadozó járványkezelési stratégiák következtek.

A veszprémiek a betegség eredetének két uralkodó hipotézise közül az érintkezést – a kor szóhasználatával élve „közösülés” – feltételező ragályossággal szemben a közvetett átvitelt feltételező antik eredetű miazmaelmélet mellett

²⁵ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 8. 1978. sz.

²⁶ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 8. 1979. sz.

²⁷ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 15. 2190. sz.

²⁸ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 17. 2191. sz.

²⁹ Dávid 1984: 297.

³⁰ Ma: Balatonkiliti (Siófok városrésze) és Siójut.

letéve a garast „antikontagionista” álláspontra helyezkedtek.³¹ Ahogy Kisfaludy egyik megjegyzése mutatja, Veszprémben még azzal sem értettek egyet, hogy valóban koleráról van szó: „A’ nyavalya az, a’ mit Zala vármegye Cholerának tart, de ők csak járvány nyavalyának.”³² Másfelől deputációjuk azt hangsúlyozta, hogy a megyei lakosságnak Zalában fekvő szőlőire és külső birtokaira nézve, a mesterembereknek pedig portékáik eladására nézve „kára, ’s veszedelme forogván az illy szoros elzárások által”, ezért az „emberiség, ’s szomszédaságos barátság, ’s egyetértés” alapján Veszprém „keményen történt” elzárását mielőbb oldják fel a zalaiak. A földek haszonvételének az elmaradása és a kereskedelmi korlátozások nyomán a lakosságot ért gazdasági károk várható társadalmi következményeik miatt adtak okot aggodalomra, ezért „talán ezen félelmesnek tartott nyavalyánál veszedelmesebb nyavalyának elhárítására” hivatkozva arra kérték Zalát, hogy a „Köz Jónak, Polgári alapos Törvényeinknek, ’s hozzánk több izben meg mutatott barátságiknak” tekintetbevételével oldja fel a kordont. Amennyiben erre nem kerül sor, kilátásba helyezték, hogy kénytelenek lesznek „egész Magyar nyiltszivűséggel kijelenteni, hogy a’ ne talán Megyénk elkeseredett lakosi között támadható, és a’ szomszéd Nemes Megyéket fenyegető zürzavar és rendetlenség esetében a’ felelet terhét magunkra vállalni nem fogjuk”.³³

A Helytartótanács igyekezett közvetítő szerepet játszani az eltérő járványkezelési stratégiákat alkalmazó s olykor túlzásokra hajlamos megyék között. A Zalának írt levelei után Veszprém egyenesen a kormányzatnál panaszolta be az elzáró intézkedések szigorát. Ennek következtében a Helytartótanács július 12-i rendeletére hivatkozva augusztus 23-án arra utasította Zalát, hogy az „eggyetértőleg az illető Királyi Biztosokkal valamint is a’ szomszéd Törvény hatóságokkal, olly célarányos ellátásokat” tegyen a „jó egészség fentartására”, melyek nem akadályozzák a kereskedelmet, s „a’ köz- és adozó-népnek keresete modja helyre állítását sikeresen eszközölni, és így az ország lakossai boldogságát e’ részben is elő mozditani igyekezzenek”.³⁴

A nehézkesebb hivatali levelezések mellett a vármegyék közötti közvetlen érdekegyeztetést szolgálták az esetlegesen a központi bizottságok által közösen tartott tanácskozások. Zala augusztus 28-ára, Devecserre hívta közös egyeztetésre s a szükséges határozatok meghozatalára Vas, Sopron és Veszprém vármegyéket – amin azonban Vas megtagadta a részvételt, Sopron részéről pedig senki sem jelent meg. A vasi alispán ráadásul arra az esetre, amennyiben Zala Veszprémmel a szabad közlekedést helyreállítaná, kilátásba helyezte, hogy „magát a’ szükségekkel el látni képes levén” teljesen lezárja a határát. A devecseri tanácskozáson zalai és veszprémi részről

³¹ Ehhez és a korabeli magyarországi orvosi vitákhoz újabban lásd Kiss 2020.

³² MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 10. fol. 23r.

³³ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 17. 2191. sz.

³⁴ MNL ZML IV. 1.b. 681. dob. 1831. szeptember 3. 54. sz. Az ügy szeptember 3-án került a központi bizottság elé, megtárgyalását azonban a következő ülésre halasztották: MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 3. 54. sz. 38.

az első alispán, a határos járás főszolgabírája, az első aljegyző, illetve néhány tekintélyesebb táblabíra vett részt, a zalaiaktól ezek közül az egyik Kisfaludy Sándor volt. Itt is élesen kiütközött a két megye között a betegség természetét és az ebből fakadóan szükségesnek ítélt intézkedéseket illető alapvető szemléleti különbség. Veszprém a helyi orvosokra hivatkozva „az uralkodó epe kország nyavalát” a „Nap keleti epe kországtól” (azaz a kolerától) továbbra is egészen különbözőnek tartotta, nem fogadva el, hogy a betegség érintkezés útján terjed. Ebből fakadóan a zárlat feloldását szorgalmazták. A zalaiak szerint a két betegség azonos volt, amit szerintük a felfőbb rendeletek és az orvosok is megerősítettek, mindazonáltal úgy tartották, nem a kiküldöttek feladata ezt megítélni. Bár Zala továbbra is ragaszkodott addigi, elzárásokra és szigorú ellenőrzésre építő járványügyi politikájához, a tanácskozások eredményeképp megszületett tízpontos határozat azt mutatja, hogy a veszprémiek kérésére bizonyos pontokon enyhített korábbi szigorán.³⁵ Ez elsősorban a Zalában szőlőkkel és földekkel rendelkező veszprémi birtokosokat érintette, akik számára útlevelell ellenében az őszi munkák idejére megnyitották a felsőőrsi és a petendi³⁶ utakat, hasonlóképpen a galsai határban földeket bíró tornaiak³⁷ számára is lehetővé tették, hogy hazavigyék terményeiket. Engedélyezték, hogy megfelelő passzusok birtokában kölcsönösen belépjenek a másik vármegyében rendezett vásárookra tartó lakosok is. Megígérték, hogy az alispánok tudósítani fogják egymást, ha feltűnt megyéjükben a betegség, elfogadva, hogy fertőzött helyről még útlevelell sem engednek be senkit. A két kiküldöttség azt is elhatározta, hogy a vasiak hozzáállásából fakadó „kedvetlen érzéseket” egy közös levélben jelzik, figyelmeztetve őket a teljes elzárás társadalmi kockázataira, melyek a járványnál „százszorta” nagyobb veszélyt gerjeszhetnek.

Kisfaludy szeptember 1-jén tudósította a központi választmányt: hallomásból arról értesült, hogy a betegség Veszprémbe, Szentkirályszabadján és egy Pápához közeli faluban is kiütközött. Bár tisztában volt vele, hogy Devecserben a veszprémi központi bizottság ígéretet tett, miszerint rögtön értesíti Zalát a járvány megjelenéséről, olyan információkat kapott, hogy „Veszprím Vármegye, a' zendüléstől félvén, semmi helyet el nem fogna zárni”. Erre reagálva saját hatáskörében „modo provisorio”, anélkül hogy ülést tartott volna, úgy határozott, Kerkapoly főszolgabíró küldjön egy biztost Veszprémbe, valamint úgy rendelkezett, hogy az átutazók tíz napig kötelesek vesztegelni saját költségükre, különben visszafordítják őket. Továbbá azt javasolta, hogy a szüret előtti munkákat végző veszprémi szőlőbirtokosokat – akik „ezerenként” vannak Zalában – a hegybírák értesítsék arról, hogy hamarosan le fogják zárni a megyehatárt, és sürgessék meg őket.³⁸

A szeptember 3-i ülésen a központi bizottság nemcsak nem hagyta jóvá Kisfaludynak azt a döntését, hogy a veszprémieket már a hivatalos jelentés megérkezte

³⁵ MNL ZML IV.11.c. 1831. szeptember 3. 68. sz.

³⁶ Ma: Vigántpetend.

³⁷ Ma: Veszprémgalsa és Apácatorna.

³⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 1. fol. 13r.

előtt elzárja, de a devecseri megállapodás értelmében és feltételeivel szabad menetelt engedélyezett a számukra.³⁹ Kisfaludy és a központi deputáció viszonya eközben tovább romlott, utóbbi sérelmezte a velük szemben alkalmazott „igen sértő” hangnemet.⁴⁰ Bár a Veszprémbe küldött biztostól kedvezőtlen híreket kapott, szeptember 4-én Sümegen tartott ülésén a részes deputáció a „voksok” többsége által szembehelyezkedett elnöke döntésével: a központi bizottság álláspontjához hasonlóan „szabad menetelt” követelt a veszprémieknek a hivatalos tudósítás megérkezéséig. Végül, „hosszas vitatások” után Hanynál ötnapnyi veszteglést írtak elő.⁴¹ Kisfaludy ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy mivel a zalai védekezés elvei „a Veszprím vármegyei Principiumokkal egészen” ellenkeznek, így az utóbbi megye minden bizonnyal csak később fogja értesíteni őket a járvány betöréséről, amikor már késő lesz.⁴² Időközben azonban sürgetése ellenére a központi deputáció végzése nem érkezett meg hozzá a tíznapos veszteglés ügyében. A csatolt jegyzőkönyv szerint „igazságosabbnak” gondolta, hogy néhány utas alkalmatlanságot szenvedjen, „mint sem egész Megyénk a Cholera” veszedelmébe döntessék”.⁴³ Szeptember 5-én Horvátország és Stájerország elzárására hivatkozva kompromisszumos megoldásként azt javasolta, hogy szükséges lenne „minden idegent” visszautasítani, és csak „ide valókat, vagy itt birtokosokat” eresztetni be Zalába, a szokásos óvintézkedések mellett.⁴⁴ Ezzel kapcsolatban ugyanakkor a veszprémiek álláspontjához hasonlóan „eleve célirányos rendelkezéseket” kért a megyétől az extraneus szőlőbirtokosokra, hangsúlyozva, hogy „ez adhatna leghamarább okot a zenebonákra”.⁴⁵

Szeptember 6-án tárgyalta a központi deputáció Kisfaludynak azt a jelentését, amely ismét arról tudósított, hogy Veszprémben, Szentkirályszabadján és Marcaltón már kitört a járvány, s a részes kirendeltség ennek nyomán intézkedéseket fogantatosított. Ezeket ekkor már arra hivatkozva hagyták jóvá, hogy bár a korábbi ígéretnek ellenére Zala még mindig nem kapott hivatalos értesítést Veszprémtől, ám a Helytartótanács által rendszeresen kiküldött ívekből, melyek a megbetegedések számát megyénként és helységenként összegezték, kiderült, hogy a szomszédos vármegyében több megbetegedés is történt. A tapolcai kirendeltség által elrendelt ötnapos veszteglés helyett húsz napot határozott az érintett településekről jövő utazók számára, a többi helységgel azonban passzusok

³⁹ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 3. 64. sz. 44–45.

⁴⁰ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 1. fol. 14r. Vö. MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 3. 64. sz. 46.

⁴¹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 18r.

⁴² MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 4. fol. 15r.

⁴³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 17r.

⁴⁴ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 19r.

⁴⁵ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 19r.

ellenében továbbra is fenntartotta a forgalmat.⁴⁶ Kisfaludy erre reagálva, a veszteglőházak működtetésével kapcsolatos tapasztalatok birtokában, a legfrissebb orvosi ismeretekre, illetve a rossz időjárás és az elégtelen ellátás nyomán potenciálisan fenyegető kollektív erőszak veszélyére hivatkozva az általa eredetileg is javasolt tíz napra kérte leszállítani a karantén idejét.⁴⁷

A központi kirendeltség feddése csak szeptember 8-án érkezett meg hozzá, melynek nyomán Kisfaludy érezhetően sértett választ fogalmazott. Ebben lemondott elnöki hivataláról (melyet, mint írta, „a’ Közjónak szolgálni kívánó” készségből vállalt el), részben megismételve korábbi érveit, és hivatkozva hivatalának nehézségeire és gazdasága gondjaira.⁴⁸ A központi deputáció szeptember 12-i ülésén nem fogadta el Kisfaludy lemondását, s kérte, hogy a helyzetre való tekintettel még egy rövid időre maradjon a helyén, amit szeptember 22-én az érintett tudomásul vett.⁴⁹

A KATONASÁG ÉS A CIVIL HATÓSÁGOK KONFLIKTUSAI

A Zala vármegyében állomásozó katonaság, mindenekelőtt a János főherceg dragonyosezred egy része a járvány alatt karhatalmi feladatokat látott el, és a Helytartótanács vonatkozó utasításainak megfelelően egyéb módokon is részt vett a járványügyi védekezésben.⁵⁰ A kordonok és veszteglőházak biztosításához, a közrend és közbiztonság fenntartásához a reguláris katonaság jelenléte nélkülözhetetlennek bizonyult. Ugyanakkor alkalmazásának a megyei intézkedésekkel való összehangolása királyi biztos nélkül igen nehézkes volt, ugyanis ennek érdekében a vármegye kénytelen volt rendre a Helytartótanácsnak felírni. A katonaság és a megye kolera elleni védekezést intéző szerveinek viszonya kapcsán mindenekelőtt két kérdéssel szükséges foglalkoznunk. Egyrészt azzal, hogy a vármegyéknek milyen opciók álltak rendelkezésére a járványellenes intézkedések betartatásához szükséges fegyveres erő alkalmazását illetően. Másrészt pedig azzal, hogy a civil hatóságokkal milyen konfliktusokhoz vezethetett a katonai egységek mozgása a megyei kordonok felállítását követően.

A kolera nyomán az ország különböző helyein kitört zavargások az effektív zalai járványügyi védekezés és Kisfaludy hivatalvállalásának egy részében már ismertek voltak, mindenekelőtt az informális híráramlás csatornáin és különféle szóbeszédeken keresztül, később azonban hivatalos jelentések útján is. A Pesten, július közepén egyetemista diákok által kezdeményezett, de napokon belül

⁴⁶ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 6. 71. sz. 54–55.

⁴⁷ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 21r–22r.

⁴⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 20r.

⁴⁹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 22r.

⁵⁰ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 22. 2178. sz.

szélesebb körben elhatalmasodott zendülésről, mellyel reguláris katonaság és a sebtében felállított városi polgárőrség számolt le, Zala kérésére Pest megye már augusztus 12-én hivatalos beszámolót küldött, amelyet azonban a megyegyűlés csak szeptember 26-án tárgyalt.⁵¹ Hírek jöttek az északkelet-magyarországi megyékben (Gömör, Szepes, Sáros, Abaúj, Zemplén) történetekről is. Itt július–augusztus folyamán a hatósági intézkedések, illetve az azok nyomán a jelentős részben szláv etnikumú s a zárlat miatt éhező nép körében terjedő rémhírek kiterjedt parasztfelkeléshez vezettek.⁵² A nemesség kezdetben maga igyekezett lecsillapítani a kedélyeket: a lázongó parasztokat Balásházy János Töketerében személyesen próbálta megnyugtatni, a sátoraljaújhelyi városőrség szervezésében pedig Kossuth Lajos vállalt fontos szerepet.⁵³

Gömörben, Sárosban és Zemplénben a nemesség fegyverkezésének gondolata is felmerült, egyfelől a lázongó jobbágyokkal szembeni védekezés, másfelől a kormánynak való kiszolgáltatottság mérséklésének a céljával, azonban a közrendet augusztus közepére csak a katonaság beavatkozásával sikerült biztosítani. Az udvar igyekezett a saját javára fordítani a helyzetet, hangsúlyozva a törvényhatóságok és a kormányzat egymásrautaltságát, ugyanakkor a megyék nemesi közösségében is tudatosult saját kiszolgáltatottságuk.⁵⁴ A járvány elleni védekezés céljából a helyi autonómia lehetőségeit kihasználva spontán módon megalakult irreguláris milícia típusú közrendvédelmi fegyveres alakulatokat azonban a központi hatalom – saját erőszak-monopóliumával kapcsolatos igénye miatt – nem nézte jó szemmel.⁵⁵ A vármegyék számára a közrend és a közbiztonság fegyveres fenntartására, a kollektív erőszak kitörésével fenyegető járványügyi intézkedéseik foganatosítására (mint a veszteglőházak és a határozat biztosítása) és a rendkívüli helyzet kezelésére potenciálisan többféle forma is adott volt (reguláris hadsereg mint karhatalom, város- vagy polgárőrség, a nemesség általánosabb fegyverkezése, megyei pandúrok, felfegyverzett örök), a gyakorlatban azonban ezek alkalmazásáról nem annyira az elvek, mint inkább az aktuális lehetőségek és kényszerek döntöttek.

A megye a határok lezárásának és a veszteglőházak építésének elhatározásával egyidejűleg igyekezett gondoskodni az ezek biztosítására rendelt fegyveres erőről is. A központi deputáció már augusztus 2-án, arra nézve, hogy a veszteglés miatt „rendetlenségek vagy erőszakoskodások” történhetnek, szükségesnek látta a János főherceg dragonyosezred parancsnokának megkeresését azért, hogy

⁵¹ MNL ZML IV. 1.b. 1831. szeptember 26. 2312. sz. Kisfaludy szeptember 25-én említette a pesti zavargásokat Ujfalvy Sándornak: Kisfaludy Sándor Ujfalvy Sándornak. Sümeg, 1831. szeptember 25. Gyalui 1941: 226. A történetekhez részletesen lásd Barta 1961.

⁵² Részletesen lásd Tilkovszky 1955.

⁵³ Tilkovszky 1962: 418, illetve Barta 1966: 56–57.

⁵⁴ Tilkovszky 1955: 117, illetve Erdmann 1989: 33–34.

⁵⁵ Tilkovszky 1955: 144; Erdmann 1989: 34. A „civil rendészeti alakulatok” kérdését szélesebb történeti-elméleti keretben problematizálta: Bergien–Pröve 2020. Német forrásanyagon ezek történeti elemzését lásd Pröve 2000.

Hanyba rendeljen ki egy káplárt és tizenkét közembert őrségnek.⁵⁶ A megye augusztus 8-án értesülve arról, hogy a területén állomásozó katonaságot kivonják, a védekezéshez „legendő eszközöket, és módokat nem tapasztalván” azzal a kérelemmel fordult az uralkodóhoz, hogy biztosítsa a kolera megyébe való betörésének meggátolásához szükséges katonai erőt.⁵⁷ A Helytartótanács augusztus 19-én értesítette a megyét: a Főhadparancsnokság az ott állomásozó lovasezrednek parancsot adott arra, hogy a vármegye hivatalos felszólítására a helyi elzárási pontok megerősítésében és a járványügyi intézkedések végrehajtásában nyújtson segítséget. Azzal a megkötéssel, hogy a közkatonákat ne osszák túlságosan kis csapatokra, illetve ne terheljék túl se a legénységet, se a lovakat, a vármegye pedig álljon folyamatos érintkezésben az ezredparancsnoksággal, ügyelve arra, hogy a katonaság a megye határain belül maradjon, nehogy emiatt a szomszédos törvényhatóságokkal konfliktusra kerüljön sor.⁵⁸

1831. szeptember 1-jén írt jelentésében Kisfaludy többek között azzal fordult a felsőbb deputációhoz, hogy értesülése szerint a hadsereg vissza kívánja vonni katonáit. A megye kisgyűlése szeptember 10-én foglalkozott az ügygel. A lovasezred parancsnokától azt a hírt kapták, hogy az a Főhadparancsnokság 6-i utasítására Horvátországba, a Dráva mentén felállított kordonhoz fog vonulni. Ezt a megye az említett rendeletek tükrében „nem kevés megilletődéssel” vette tudomásul, nehezményezve, hogy az ezred egy „szomszéd országnak mentésére” indul és cserbenhagyja őket. Ezért kérték az uralkodót, hogy hagyja meg az ezredet a helyén, vagy küldjön egy másik alakulatot.⁵⁹ Kisfaludy a kolera elleni védekezésben részt vevő csapatok kivonását ekkor maga is elhibázott lépésnek tartotta, ugyanis a katonai strázsák határszéleken maradása szerinte „hasznosabb szolgálat a köz jóra, mint sem a fegyvergyakorlásra öszve gyűlés, melyet emlegetnek”.⁶⁰ Utalásából világosan kiderül, hogy a kivonuló katonaság pótlására Zalában is felmerült a nemesség felfegyverzésének lehetősége. Nyolc nappal később azonban, az elzárások következtében növekvő társadalmi elégedetlenség hatására, korábbi állításával szemben már Kisfaludy is helyeselte ezt:

„Nem szóll hiú félelemből, ki minden órában kész személyesen is fegyverre kelni a köz bátorság’ fenntartására. A’ mindennapi tapasztalás, az időknak történetei, az Időnek jelei nyilván ’s újjal mutatták a’ jövendőt.”⁶¹

A nemesség rendvédelmi célú fegyverkezésének felvetéséért a vármegye a királytól és a Helytartótanáctól is feddést kapott. Az uralkodó szeptember 6-án

⁵⁶ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 2. 21. sz. 14.

⁵⁷ MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1899. sz. 23–23.

⁵⁸ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 22. 2178. sz.

⁵⁹ MNL ZML IV.1.a. 1831. 10. köt. szeptember 10. 2207. sz. 7–9.

⁶⁰ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 1. fol. 13r–14r.

⁶¹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 21r–22r.

arra a sérelmére reagálva, hogy a megye „magára hagyatván, belső bátorságáról önerejével kéntelenítettne gondoskodni”, „Atyai, és Királyi Kegyelemmel” intette Zalát, hogy mivel a szükséges rendeleteket megtették, tartózkodjon az alaptalan vádtól, mintha a király az „alatta valói sorsával nem egyaránt viselné szívén” a sorsukat.⁶²

A bizonytalan helyzeten, mely a védekezés legkritikusabb pontján, a Veszprém felőli határszakaszon és a hanyi veszteglőháznál a rend fenntartásához szükséges fegyveres erő kivonásával fenyegetett, Kisfaludy maga igyekezett úrrá lenni. Szeptember 10-i levelében azzal fordult az alispánhoz, hogy az egyik biztoson keresztül azt az információt kapta a határon állomásozó dragonyoskapitánytól, miszerint az őrséget ellátó katonákat visszavonják, a lovasosztály pedig Nagykanizsára vonul. Ezért az alispán rendelkezését kérte a strázsák felváltására, arra hivatkozva, hogy amíg a hanyi veszteglőház működik, addig „fegyveres Őr nélkül nem lehet”. Bár az odarendelt légrádi szabadosokból kiállított katonák is haza készültek, anélkül, hogy a váltást megvárták volna, Kisfaludy a katonaság elmenetelével megdupláztatta az őrséget.⁶³ Szeptember 22-én már akciója sikeréről számolt be a központi kirendeltségnek. Megjegyezte, hogy Kerkapoly szolgabíró további két megyei pandúrt rendelt az örökhöz, a biztosoktól pedig azt az információt kapta, hogy a felügyelet így „jobban el van látva, mint előbb a’ Katonaság által, melyet a’ Hanyiak, különösen a’ Nemesség, sokféle Praetensiójuk [követelésük] miatt igen megúntak”.⁶⁴ Időközben a helyzet magasabb szinten rendeződött: a kancellária szeptember 23-án értesítette Zalát: az uralkodó jóváhagyta az arra vonatkozó kérést, hogy a dragonyosezred továbbra is részt vegyen a védekezésben, annak kivonását megszüntette.⁶⁵

Kisfaludy augusztus 19-én, az első alispánhoz intézett hivatalos levelében, illetve az ahhoz csatolt bizottsági jegyzőkönyv kivonatában jelentést, valamint „veszedelmes következtetésű rendetlenség” megtörténtéről panaszt tett.⁶⁶ Augusztus 16-a éjjelén ugyanis az Eszterházy gyalogezred egyik kapitányának vezetése alatt egy zászlóartóból és 18 emberből álló katonai csapat, akik Ferdinánd főherceg, magyarországi főhadkormányzó nyílt parancsával kincstári pénzt szállítottak Budáról Zágrádba, annak dacára, hogy fertőzött helyről jött, Hanynál „minden veszteglés nélkül” keresztülment a megyehatáron, majd Csabrendeken beszállítottatta magát. Kisfaludy az eset súlyosságát hangsúlyozva arra is felhívta az alispán figyelmét, hogy maguk a katonák is „beszéllették, hogy pajtásaik mellőlők már számosan haltak volna Cholerában”.

⁶² MNL ZML IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2302. sz. 10–11.

⁶³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 10. fol. 23r.

⁶⁴ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 22. fol. 32r–33r.

⁶⁵ MNL ZML IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2301. sz. 9–10.

⁶⁶ A levelet és annak csatolmányát, a tapolcai fiókdeputáció jegyzőkönyvének kivonatát Angyal Dávid, egyedülként a kolerával kapcsolatos dokumentumok közül, szerepeltette a költő összes munkáinak kiadásában: Angyal (szerk.) 1893: 491–493, 688–689.

Az alispánhoz írott levélhez csatolt jegyzőkönyv kivonatának második részében a deputációra bízott megyei lakosság egészségének védelmére hivatkozó argumentáció mellett határozott politikai okfejtéssel is találkozhatunk. Ennek alaptónusát az a rendi konstitucionalizmus jelentette, amely Kisfaludy politikai gondolkodásában általában véve kiemelt szerepet játszott, de az 1820-as években fel is erősödött, rezonálva az író benyomásaira a bel- és külföldön is növekvő kormányzati despotizmus tendenciájáról, elsősorban az 1822-es megyei ellenállás letörése és az 1830–31-es lengyel „novemberi felkelés” nyomán. E felfogás keretei között Ferdinánd főherceg eljárását Kisfaludy a civil megyei közigazgatás és a reguláris hadsereg közötti feszültségmezőben értelmezte, mint „törvénytelen, minden polgári rendet ’s bátorságot lábbal tapodó, ’s a’ Törvényhatóságokat Katona-önként alá vető, kártékony, ’s a’ Magyar nemzetnek egy részét halálos veszedelembé döntő” tettet. A lényegében a rendektől független, közvetlen kormányzati irányítás alatt álló hadsereg erőszakos szimbolikus-alkotmányos és térbeli határsértésének orvoslása érdekében azt követelte a megyétől, hogy az mielőbb tegye meg „Ö Felségénél érzékeny panaszát”, és „a’ helyben lévő Katona kormánynál is olly rendeléseket” eszközöljön, amelyek elejét vehetik a hasonló eseteknek. A királyi biztosok elutasításával kapcsolatos magánlevelében foglaltakhoz hasonlóan a kivonat utolsó mondata az egyedi ügyet, a hanyi affért országos-nemzeti szintre emelve, önmagán túlmutató jelentőséggel ruházta fel: „ne hogy a’ Nemzetnek belső ’s külső bátorságára állított ’s táplált Katonaság annak hóhérvájává vállyon”. Az üggyel az augusztus 22-i kisgyűlés foglalkozott. Itt leszögezték azt a járványvédelmi elvet, hogy a fertőzött területről érkező katonaságnak a megyén kívül kell vesztegelnie, sürgős esetben pedig, amennyiben ez nem lehetséges, tartózkodnia kell a lakossággal való érintkezéstől. Augusztus 8-án a megye ez ügyben már feliratot küldött a Helytartótanácsnak, de Kisfaludy panasza nyomán ismét határozatot hozott a követendő eljárásról: a katonaságnak az előírások betartására való „kínszeréttését meg rendeltetni szorgoltatni”.⁶⁷

A KIRÁLYI BIZTOS ELUTASÍTÁSA ÉS AZ ALKOTMÁNYOS ELLENÁLLÁS

Zala vármegyéhez – Sopronnal és Vassal együtt – a Helytartótanács 1831. július 12-i, 19 574. számú rendeletével Bezerédj György királyi biztost küldte ki. Az indoklás szerint a biztosok alapvető feladata az volt, hogy „a’ jobb rendelések meg tartására ügyeljenek”, és gondoskodjanak a lakosság számára szükséges só és gabona beszerzéséről. A megye azonban alkotmányos érvelésre támaszkodva kijelentette: attól a „törvényes szokásától”, hogy ügyeit más törvényhatóságokkal, a dikasztériumokkal, a sóhivatalokkal levelezései útján „egyenessen közvetlen” maga intézze, illetve közvetlenül forduljon az uralkodóhoz, „el állani nem fog”. Arra hivatkozva, hogy „a Nemzettől gyűlölt és rettegett” biztosok közvetítése

⁶⁷ MNL ZML IV.1.a. 1831. 9. köt. augusztus 22. 2199. sz. 21–22.

nélkül is végre tudják hajtani a kormányzat által rendelt járványügyi intézkedéseket, határozottan elutasították Bezerédj fogadását, és kijelentették, hogy az általa kiadott rendelkezéseket „törvényesekül és kötelező erejűeknek lenni semmi esetekben” elismerni nem fogják. A hatásköri szabályozatlanságot felismerve és alkotmányellenesnek tartva a közgyűlés egyúttal arról is határozott, hogy a következő diétán utasítani fogja követeit: „világos törvény cikkely által az Ország Rendei által” határozzák meg azokat az eseteket, amikor a vármegyékbe biztos küldhető és a törvényhatóság azoknak engedelmeskedni tartozik.⁶⁸

A Helytartótanács tanácsosa, gróf Pálffy Fidél hosszas levélben válaszolt a megye biztosokkal kapcsolatban megfogalmazott alkotmányos sérelmeire. Ebben részletesen indokolta a biztosoknak a járványügyi védekezésben játszott nélkülözhetetlen szerepét, feladataik között külön hangsúlyozva, hogy:

„az egymással határos Törvényhatóságok’ közt az ily nagy fontosságú tárgyra nézve történhető öszve ütközések, és egyenetlenségek [...] a’ helyben munkálódó Királyi Biztos közbejárása mellett hamarább, és könnyebb módon elintéztethessenek, és a’ közveszély zabolázása végett megkívántató rendelések a’ kölcsönös egyetértés eszközése által, annál pontosabban bé telyesíttessenek”.

Leszögezte ugyan, hogy a Tanács tiszteletben tartja a megyék autonómiáját, de egyúttal azt is kijelentette, hogy a „Köz Jónak előmozdítására” és az „Ország Lakosinak az irtóztató Veszedelemtől való óvására arányzott” biztos intézményre a védelem érdekében szükség van. A széles jogkörrel felruházott biztosok ugyanis a központi végrehajtó hatalom közvetlen és gyors gyakorlásával képesek az egyes megyék közötti összhang hatékony biztosítására, a katonaság irányítására és a kamarai hivatalok számára megfelelő utasítások kiadására is.

A leirat a továbbiakban azzal érvelt, hogy a törvényhatóságok „rendeltesítését és tehetőségek törvényes határait” ismerve, azokat „minden Intézzétéleiben a’ maga törvényes épségében megtartani igyekszik”, de „a’ tulajdon Hatalom Kőrének, mely a’ honnyi törvények által megvan állapítva, az Ország Törvényhatóságától való tökéletes elismertetését, és sérthetetlen megtartását tsalhatatlan megkívánnyá”. Ezért megkövetelte, hogy a kiküldött biztos iránt „minden további kifogás nélkül telyes engedelmességgel viseltessenek”, és hajtsák végre az intézkedéseit. Továbbá felszólította a megyét: „inkább valódi hazafiai búzgósággal” törekedjenek arra, hogy hatékonyan elősegítsék a kormányzatnak „a’ közveszély sikeresebb elnyomására intezett gondoskodás[át]”, hogy „a’ szénvedő emberiség gyászos állapotja hova hamarább enyhíttessen”.⁶⁹

A királyi biztos hiányát a katonasággal való kommunikáció nehézsége mellett jól mutatják a lakosság számára szükséges só megszerzésével kapcsolatos adminisztrációs gondok. A zalaiak normális esetben igényeiket nem pusztán

⁶⁸ MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1908. sz. 39.

⁶⁹ MNL ZML IV.1.b. 1831. szeptember 26. 2304. sz.

a nagykanizsai királyi sóházból, hanem a szomszédos megyékből is fedezték. Mivel utóbbi az elzárások miatt megnehezedett, sőt ellehetetlenült, a megye irányítói joggal tartottak attól, hogy a nagykanizsai intézményben nem áll majd rendelkezésre a lakosság számára elegendő só, ezért augusztus 8-án közvetlenül a Helytartótanácshoz fordultak, hogy gondoskodjanak szükséges mennyiségnek a városba szállításáról.⁷⁰ A Helytartótanács augusztus 16-i válaszában arról értesítette Zalát, hogy Veszprémtől olyan jelentést kapott, miszerint leállítják a só „mázsa számra valo” kivitelét a megyéből. A két törvényhatóság között keletkezett konfliktusos helyzetet a kormányzat azzal kívánta elsimítani, hogy mindkettőjüket az illetékes királyi biztosához irányította: hozzanak közösen olyan intézkedéseket, hogy az egyik vármegye a másiknak „ön körére nézve tett ovásai miatt semmi részben szükségét ne szenvedjen”.⁷¹

A Helytartótanács levelét Zala vármegye a már idézett válaszlevéllel együtt tárgyalta szeptember 26-án kezdődő közgyűlésén. Itt korábbi fenntartásait megerősítve felolvasták az augusztusi elutasító levelet, hangsúlyozva, hogy „törvényes Jussaik közé tartozandónak gondolják lenni”, hogy a kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban véleményt nyilvánítsanak, és ne tekintsék őket a végrehajtás „vak eszköz[einek]”. Majd egy hosszas feliratban válaszoltak a Helytartótanácsnak, melyben az intézkedés alkotmányosságát és hatékonyságát vitatva ismételten megtagadták a királyi biztos elfogadását, sőt azt kérték, hogy azokat másutt is vonják vissza.⁷² A biztosokat október 5-én hívták vissza.⁷³ Az utasítással Zala vármegye a november elején tartott közgyűlésében foglalkozott, ahol a Helytartótanács levelét felolvasták, és tudomásul vették, továbbá deklarálták és felíratni rendelték, hogy mivel a biztost nem fogadták el, és érdemben nem is tárgyaltak vele, ezért annak a megyével „ezen túl is semmi végre hajtani kellő dolga n[em] lévén, és hogy n[em] is leend”.⁷⁴

Kisfaludy 1831 szeptemberének végén (kisbarnaki) Farkas Gábor táblabíróhoz (megőzvegyült sógorához) írott levelében arról számolt be a szeptember 26-án kezdődő közgyűlés kapcsán, hogy bár a „Királyi Comissárius” elfogadását újra megparancsolták, Zala azt ismét megtagadta. Az események értékelését tekintve maga is a megye alkotmányvédő rendi ellenzéki álláspontjára helyezkedett:

„Nekünk már csak akkor van Constitutióink, mikor Bécsben akarják. Mind ennek az az oka, hogy a' Vármegyéknek nagyobb része minden törvénytelen parancsolatnak mindgyárt fejet hajtván, a' jobb érzésű, lelkesebb Jurisdictionok elnyomattatnak. Meg érdemlenék azon, Constitutiókat fenn nem tartó Vármegyék, hogy az Orosz

⁷⁰ MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1899. sz. 20–21.

⁷¹ MNL ZML IV.1.b. 1831. szeptember 26. 2303. sz.

⁷² Ennek fogalmazványát lásd MNL ZML IV.1.b. 1831. szeptember 26. 2304. sz., illetve a jegyzőkönyvet: MNL IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2303. és 2304. sz. 13–19.

⁷³ MNL ZML IV.1.b. 1831. november 7. 2404. sz.

⁷⁴ MNL ZML IV.1.a. 1831. 12. köt. november 7. 2404. sz. 34–36.

önkénynek vaspálczája és korbáccsa alá essenek. A Magyar valóban igen elfajult! – Meglehet, hogy az 1822-diki történetek nálunk ismét megújulnak.”⁷⁵

Kisfaludy érveléséből kitetszik, hogy az ügyet egyrészt összekötötte Zala vármegye ellenállási hagyományával és az azzal szembeni erőszakos kormányzati fellépés tapasztalatával, másrészt országos-nemzeti szinten, a rendi alkotmány építésének magasabb szempontjából vonta le a törvényellenesnek tartott biztosok elfogadásából adódó konzekvenciákat, súlyosan megdorgálva azokat a „kollaboráns” megyéket, amelyek eleget tettek a Helytartótanács rendeletének.

Zala nyilvános és Kisfaludy privát éles hangú, határozott elutasítása jelentős részben abból táplálkozott, hogy a megyét uraló, komoly ellenzéki hagyományokkal rendelkező nemesi elitben elevenen élt még az 1821–1823-as rendi ellenállás, illetve az azt leverő kormányzati erőszak emléke. Zala megye élére, miután 1797-ben megtagadta a nemesi felkelők kiállítását, gróf Althan Mihály János főispán helyett adminisztrátort állított az uralkodó, leváltva egyúttal a rebellis megyei tisztségviselőket is. A megye másodalispánja, majd alispánja (1815-ig) az aulikus Sümeghy József, adminisztrátora pedig 1809-től gróf Amade Antal lett.⁷⁶ 1815-től az alispáni hivatalt 1819-ig Szegedy Ferenc, majd őt követően Hertelendy György töltötte be, ezzel ismét az alkotmányosság hívei erősödtek meg. 1821-ben aztán az ekkor már tíz éve diéta nélkül kormányzó I. Ferencnek az újoncok kiállítását, majd 1822-ben a hadiadót papírpénz helyett ezüstben beszedni parancsoló rendeleteivel szemben a megye az adminisztratív ellenállás eszközéhez nyúlt.

A rendeletek végrehajtására az uralkodó Amade adminisztrátort királyi biztosként küldte Zalába. 1823 elején a közgyűlés, illetve a tisztségviselők ismét nem teljesítették a biztos kérését, amire ő válaszul berekesztette, majd feloszlatta a gyűlést, amivel „gyakorlatilag felfüggesztette a megyei önkormányzat működését”.⁷⁷ Amade ezután megkísérelte a tisztségviselőket rávenni az újoncozás végrehajtására, akik ezúttal is megtagadták azt, döntésüket írásba adva. A biztos ezt követően vette igénybe a katonai karhatalom segítségét: 1823 áprilisában a 2. cs. kir. dragonyosezred két százada bevonult Zalaegerszegre, Amade pedig házi őrizetbe vetette a tisztségviselői kart. A karhatalmi erőszak sikeres volt: az érintettek írásban ígéretet tettek, hogy végrehajtják a rendeleteket. A rendi ellenzékét azonban nem sikerült megtörni: a legközelebb csak az év végén összehívott közgyűlésen nyíltan megtámadták Amadét, akit az uralkodó 1824-ben a megye rendes főispáni ki nevezésével buktatott feljebb, az adminisztratív teendőket az új helyettesre, gróf Batthyány Imrére hárítva.

⁷⁵ Kisfaludy Sándor Farkas Gáborhoz. Sümeg, 1831. szeptember 29. Gálos (szerk.): 1931: 472.

⁷⁶ A történeteket a következő alapján foglalom össze: Molnár 2003: 174–191.

⁷⁷ Molnár 2003: 183.

TÁRSADALMI FESZÜLTSEGEK ZALA VÁRMEGYÉBEN A JÓMÓDÚ BIRTOKOS NEMESSÉG HEGEMÓN NÉZŐPONTJÁBÓL

Már esett némi szó arról, hogy a veszprémiek a betegség jellegéről alkotott eltérő felfogásuk miatt, illetve a korlátozások következtében a köznép körében előálló, illetve felerősödő társadalmi feszültségeket érzelve kezdettől fogva más típusú járványvédelmi gyakorlatot követtek, mint a zalaiak. Kisfaludy Sándor igyekezett ugyan megfelelni a felettes szerv, az alapvetően elzárásokkal és „veszteglő intézetekkel” operáló zalai központi bizottság korántsem mindig következetes utasításainak, azonban a kezdeti bizonytalanság után, az újabb tapasztalatok fényében egyre inkább egy veszprémihez hasonló protokollal értett egyet, ami az intézkedések hatékony végrehajtásához szükséges hatalomdeficit nyomán előálló összeközegek túl további konfliktusokat okozott számára.

A szigorú elzárások haszontalanságával és veszélyességével kapcsolatos nézeteinek kialakulása mögött több tényező állhatott. Egyrészt a betegség jellegéről alkotott elképzeléseinek a változása, mely jelentős részben a korabeli orvostudomány bizonytalanságából eredt. A bizottság élén viselt hivatalának második hónapjában, 1831. szeptember 22-én úgy fogalmazott, „még mái napig sem döntött-el az orvosok által azon kérdés: ha a' Cholera ragadós-e, vagy nem”.⁷⁸ Három nappal később a korábban nála vendégeskedő Ujfalvy Sándornak írt levelében már meggyőződéses antikontagionistaként érvelt amellett, hogy a betegségnek „[a]’ folyók, különösen posványok legnagyobb előmozdítóji”, s annak „legelső oka a' meghülés, és a' levegőnek viszontagsága, hirtelen változása”.⁷⁹ Egyúttal maga is népszerűsítette a forgalomban lévő izzasztásos módszert, Stamborszky zalai doktor orvosságainak receptjét, valamint különféle életmódot illető tanácsokat, amelyek kellő időben történő alkalmazásával szerinte a betegség hatékonyan kezelhető, illetve megelőzhető.⁸⁰ Másrészt indokolhatta Kisfaludy nézeteinek megváltozását a veszprémiek védekezéssel kapcsolatos okfejtésének és gyakorlatának a meggyőző ereje. Végül szerepet játszhatott benne a megyében és a tágabb régióban a járvány nyomán előállt akut gazdasági-szociális problémák, illetve a hosszabb távú, strukturális társadalmi válságjelenségek érzékelése.

Bár nem tartozott a megye legnagyobb urai közé, Kisfaludy a zalai *bene possessionati* tekintélyes tagja volt, nem elsősorban vagyona, hanem egyrészt nemzetiségének ősi eredete, rokonsága, kapcsolatrendszere, a gazdag és befolyásos Szegedy familiából származó felesége, az 1832-ben elhalálozó Róza révén, másrészt országos hírű íróként, a nemzeti szellemű helyi kulturális-tudományos intézményrendszer kiépítésében játszott szerepének, illetve a nádor szárnysegédjeként

⁷⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 22. fol. 34r.

⁷⁹ 1831 novemberében felesége betegsége kapcsán Farkas Gábornak az írta, hogy „[a]’ Cholerát okozó Miasma a’ levegőben láttatik okának lenne, hogy gyenge testét a görcsök így előfogták”. Kisfaludy Sándor Farkas Gábornak. Sümeg, 1831. november 13. Gálos (szerk.) 1931: 475.

⁸⁰ Kisfaludy Sándor Ujfalvy Sándornak. Sümeg, 1831. szeptember 25. Gyalui 1941: 227–228.

az 1809-es nemesi felkelés során szerzett presztízsének köszönhetően. A Sümegen élő, a megyében szétszórt birtokain gazdálkodó költő–táblabíró a húszas–harmincas években nem csupán a helyi és az országos politika válságjelenségeivel szembesült, de egyúttal a Zala megye társadalmát feszítő problémákkal, konfliktusokkal és az ezek nyomán időről időre feltörő kollektív erőszak különféle formáival is. Kisfaludynak a társadalmi feszültségekről alkotott, a jómódú birtokos nemesi fősodor felfogását tükröző interpretációja és megoldási javaslatai társadalmi-politikai szempontból nézve alapvetően tradicionalista szelleműek voltak, esetenként azonban a rendi kereteken belül maradván, de elérték az óvatos reformok pedzegetését. Ugyanakkor a válságjelenségek percepciója és diagnózisa úgy a helyi köznépet, mind a számos tekintetben tagolt és rétegzett nemesi társadalmat illetően nemcsak Kisfaludy gazdag tapasztalatait, valamint jó elemzőképességét jelzi, hanem egyúttal – korlátozottan és alapvetően a földesúri paternalizmus attitűdjével, de – szociális érzékenységét is.

A kolera elleni védekezés kapcsán Zala megye társadalmának rétegződésével és feszültségeivel kapcsolatos álláspontja, mely nagy hatást gyakorolt hivatali praxisára, egyes döntéseire is, egy olyan társadalmi válságdiagnózisban gyökerezett, melynek egyes elemeit már megtalálhatjuk abban a fogalmazványban is, melyet feltehetően 1826 körül írt, s János öccsén keresztül a nádornak szándékozott eljuttatni.⁸¹ E szöveg, csakúgy mint a kolera kapcsán írt jelentések, egy konkrét eset, egy feltételezett gyújtogatás miatti balatonfüredi lincselés ügyén mutatott rá akut helyi problémákra, egyúttal szélesebb társadalmi és politikai kontextusba helyezte azokat, s megoldásukra igyekezett konkrét cselekvési tervvel is előállni. Kisfaludy e szövegében a helyi társadalom hierarchikus szerkezetét illetően a mágnásokat, a jómódú birtokosokat, a szegény kismemességet, illetve a köznépet különítette el, a központi hatóságok számára egyúttal követelményként fogalmazva meg a nép körülményeinek és előítéleteinek a megismerését. A környéken a közelmúltban bekövetkezett állítólagos gyújtogatásokat, csakúgy mint az ezek nyomán terjedő rémhíreket és erőszakos cselekményeket különféle társadalmi, gazdasági és politikai okokra (ínség, népismeret hiánya, katonaság jelentette terhek stb.) vezette vissza, melyek nyomán szerinte a lakosság kiszolgáltatottá vált, a megye pedig alkalmatlannak és eszköztelennek bizonyult arra, hogy ezeket kezelje. Kisfaludy diagnosztizálta a nemesi politikai test zavarait, bomlását is: a mágnásokat nemzetietlenséggel vádolta, a kismemesség esetében pedig – amely a „keveredés sokféle módján keresztül” összefonódott a parasztsággal – attól tartott, hogy az összefog az adózókkal, mert „hasonló szükséglet és szerencsétlenséget szenved”. Szerinte az erőszakban és rémhírekben kitörő társadalmi feszültségek tehát a nélkülözők koalíciójához, majd zendülések, sőt forradalom kirobbanásához vezethetnek a megyéket és az országos politikát kézben tartó birtokos nemességgel szemben, ami pedig az alkotmány és végső soron

⁸¹ Kisfaludy Sándor Kisfaludy Jánoshoz (Fogalmazvány). Gálos (szerk.) 1931: 478–489. A szöveg keletkezését kiadója, Gálos Rezső tévesen 1831-re tette. Vö. Gálos (szerk.) 1931: 616.

a nemzet bukását okozhatja. E diagnózis és a krízis megoldására rendelt eszközök a politikai-társadalmi stabilitást kívánták biztosítani. Ennek érdekében Kisfaludy az alkotmány és a nemzet megmaradásának letéteményeseként felmutatott *bene possessionati* hegemon szerepét erősítette volna meg, amelynek alárendelten azonban igyekezett számolni a köznép és a nemesség alsó rétegeinek problémáival és igényeivel is.

Ez a fajta stabilitásra törekvő, hegemonikus jómódú nemesi társadalomszemlélet és limitált, paternalisztikus szociális érzékenység figyelhető meg Kisfaludy 1831-es jelentéseiben is. A járvány közeledtével az informális csatornákon keresztül a tömegek szélesebb körében is félelem terjedt el a betegséggel kapcsolatban, amit Kisfaludy már szeptember elején konstatált: „most már a' köznép is nagyon kezdi hinni a' Cholerát, miolta távolabb vidékekből polgár társaik, és rokonynyaik által annak bizonyos híret hallották”.⁸² A veszprémiek érveit hangoztatva szeptember 8-án a központi kirendeltségnek már a járványvédelmi intézkedések szigora következtében egy küszöbönálló zendülés veszélyeit ecsetelte. A lázongás egyik lehetséges okát abban látta, hogy a Hanyon rossz körülmények között elkülönített, s nem megfelelően gondozott emberek „vagy testi Cholerába eshetnének [...]; vagy politikai Cholerából, a' N[emes] Vármegyének kárára [...] még könnyen erőszak is történhetnék, mint az elejénte sok veszteglő házoknál meg is esett”. Másrészt a júliusi–augusztusi parasztfelkelés rémét felidézve és a magántulajdon sérthetelenségével érvelve sürgette, hogy a szüreti időszakban a szőlőikhez a nem megyei birtokosok is hozzáférhessenek,

„ne hogy a' tulajdonság' jussának akármi okból, de mindég felerlő megsértése által a' politika Cholerának szikrája, melly a' felső vármegyékben már lángba csapott, 's mindenütt valójában régen pislog, helyre hozhatatlan, 's örök kárunkra itt is ki-lobbannyon”.⁸³

Szeptember 10-én közölte az alispánnal: Kerkapoly István főszolgabírótól értesült arról, hogy a járvány beütött a megyébe, véleménye pedig megegyezik az övével az „elzárásoknak veszedelmességére nézve”. Ezért kérte, hogy a „költséges” veszteglőházat szüntessék meg.⁸⁴ Szeptember 14-én a központi kirendeltséghez írott levelében, szolgabíróktól származó információkra hivatkozva ismét megerősítette, hogy a kolera jelen van a megyében, s úgy gondolta, ezzel válaszút elé érkezett a járványügyi védekezés a tágabb régió sorsát illetően, a megváltozott helyzet pedig új intézkedéseket kíván, hogy „a' kisebb veszedelmű physica Cholera

⁸² MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 4. fol. 15r.

⁸³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 21r–22r.

⁸⁴ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 10. fol. 23r.

mellett, a' sokkal veszedelmesebb politika Cholérát" elkerülhesse.⁸⁵ A kérdésben immár határozottan az elzárások feloldása mellett, a szomszédos Veszprém intézkedéseinek példaszzerűségével érvelt, arra hivatkozva, hogy „a' hol elzárások történtek, többnyire mindenütt zendülések támadtak a' köznép között; a' hol pedig a Cholera csak úgy várattatott, 's érkezett, mint valamely szerencsétlen eset, mindenütt békeesség, csendesség maradt”.⁸⁶ Ennek érdekében rögvést ülést tartatott, és a többi taggal, illetve a szolgabíróval és az orvossal együtt egyhangúlag javasolta az elzárások megszüntetését.

A döntést több dologgal indokolta. Egyrészt a potenciális zendülésekkel kapcsolatos álláspontját – mely ez esetben testületi álláspont is volt – fejtette ki részletesen, melyet saját tapasztalatai által hosszabb távon is hitelesítve látott. Eszerint „[a] felingerlett nép [...] igen kész minden legcsekélyebb okból, 's alkalommal a' zendülésre; [...] mivel már sok illy példa van előtte, és minden történetről szintén olyan, sőt még több tudománnyal van, mint más egyes embernek”. Másrészt arra hivatkozott, hogy az elzártak között előre nem látható szükségletek támadnak, amelyeket sem a megye, sem az illetékes földesurak nem tudnak kielégíteni. Harmadrészt azzal érvelt, hogy eddig az országban minden elzárás haszontalannak bizonyult a járvány megállításában. Negyedrész – utalva a járványügyi hatóságok eszköztelenségére – úgy vélte, hogy még ha az elzárásokat proponáló járványvédelem elméletben működne is, a gyakorlatban „katonaság és temérdek költség nélkül” nem kivitelezhető. Ötödször felhívta a figyelmet, hogy az elzárt helyekre egyszerűen nem tudnának még napibérért sem embereket találni a betegek ellátására, tekintve, hogy a nép fél a betegség ragályosságától és a későbbi eltiltásoktól.⁸⁷ Úgy vélte azonban, ha a szabad mozgás lehetősége fennmaradna, akadnának vállalkozók a feladatra. Végül hatodszor: ismét sürgette a megyét és a kirendeltséget, hogy tartsanak legalább egy kisgyűlést „ezen igen fontos, megyénknek javát, vagy veszedelmét meghatározó kérdés” eldöntésére, illetve javasolta, hogy az állandó kirendeltség, mely ténylegesen végrehajtó hatalommal bír, mindig a „Cholera úttya előtt, de közel tartózkodék”.⁸⁸ Szeptember 22-i levelében, értesülve a központi deputáció döntéséről, mely lemondását nem fogadta el, bejelentette: a szükséges „rövid időig” a helyén marad. Három nappal később aztán ismételten kérte az elzárások megszüntetését „némelly ovó és oltalmazó” rendelkezések fenntartása mellett. Arra az esetre, ha az állandó deputáció továbbra is fenn szándékozik tartani a karantént, új elnök kinevezését kérte.⁸⁹

⁸⁵ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 27r.

⁸⁶ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 25r.

⁸⁷ Vö. Kisfaludy Sándor Ujfalvy Sándornak. Sümeg, 1831. szeptember 25. Gyalui 1941: 227.

⁸⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 27r.

⁸⁹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 25. fol. 37r.

Kisfaludy sajátos helyzetértékelése és javaslatai mögött Zala vármegye – illetve annak szűkebb északi és keleti része – (nemesi) társadalmával kapcsolatos tapasztalatai álltak. A vármegyében tekintélyes számú nemes élt, az 1829-es összeírásban 3949 családban 9236 nemes férfit vettek számba, akik közül közel két és fél ezer fő a tapolcai járásban lakott. A megyében lakó nemesek majd 90%-a azonban a kisebb vagyonú vagy vagyontalan, alacsonyabb műveltséggel rendelkező kismemesek közé tartozott (kurialisták, armalisták, illetve az utóbbiak közül a jobbágytelken ülők, de számolhatunk még a nemesi társadalom határán élő agilisokkal és kétséges nemesekkel is), közülük sokan a tapolcai járás kuriális falvaiban laktak. Ez a tömeg a közfelkiáltás helyett a fejenkénti szavazást elrendelő 1819-es kancelláriai rendelettel jutott szavazati joghoz a megyei tisztújításokon, ami maga után vont a befolyásolásukra való tisztességtelen törekvések megjelenését is.⁹⁰ A kismemesség Zalában a kolera idején már aktív politikai jogokkal rendelkező tömeget alkotott, mely jogait és kötelességeit tekintve a jómódú nemességhez, míg életmódját, műveltségét illetően a parasztsághoz állt közelebb. A megyei elit kénytelen volt számolni velük, s igen hasonló volt a helyzet Veszprémben is, ahol az 1848 előtti évtizedekben az össznépszerűség 13–15%-át zömmel kismemesek tették ki.⁹¹ Kisfaludy a nádornak szánt szövegben kifejtettekhez nagyon hasonlóan látta a kolera, pontosabban az elzárások által okozott krízishelyzetet, mely értelmezése szerint robbanással fenyegetett. Szeptember 14-én már arról számolt be a központi kirendeltségnek, hogy a többnyire nemes szentantalfaiak „már fenyegetőztek, hivatalos tudósítások szerint, az elzárás miatt”.⁹² Kisfaludy szerint a megye rendjére nézve a „legnagyobb veszedelem pedig az lehetne, a' minék minden Nemességgel bővelkedő vármegye ki vagyon téve, ha a' köz nemesség a' köznéppel együtt zendülne a' birtokosabb, de számra sokkal kevesebb Nemesség ellen, a' mitől itt különösen tartani lehet”.⁹³

Hogy az a zalai közegészségügyi védekezésben részt vevő, jól tájékozott táblabírói réteg félelme, melyhez Kisfaludy is tartozott, a helyi (nemesi) társadalom viszonyainak ismeretében miért nem volt teljesen irreális, azt – a lakosság eltérő összetétele dacára – egyes északkelet-magyarországi események is mutatják, melyekről hivatalos és informális csatornákon keresztül a Dunántúlon is gyorsan tudomást szereztek. A több megyére áterjedt parasztlázadás alapvetően ugyan a dunántúlinál sokkal rosszabb körülmények között élő, jelentős részben szláv etnikumú parasztság tömegeit fordította a nemesség és az uradalmi tisztek ellen, de Zemplénben, ahol tekintélyes számú kisbirtokos, illetve birtoktalan kismemes élt, előfordult, hogy kismemesek is csatlakoztak a felkeléshez. Nagymihály környékén

⁹⁰ Molnár 2003: 177–178.

⁹¹ Hudi 1995: 34–35.

⁹² Itt állítólag egy jómódú nemes izgatott. Vö. Czigány 1985: 90.

⁹³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 26r.

arra is akadt példa, hogy kurtanemesek álltak a spontán paraszti tömegmozgalom élére, igyekezve saját hasznukra fordítani az eseményeket.⁹⁴

Kisfaludy értelmezésében a „politika Cholera”, mint elkerülendő legfőbb veszély tehát a rendi társadalom alsó, de túlnyomó többségét adó rétegeinek, a speciális dunántúli helyzetben az életforma és családi kapcsolatok által összekötött nemes és nem nemes elemeknek a „koalícióját” és felkelését jelentette a megyét kézben tartó, de csupán néhány száz családfőre rúgó jómódú birtokos nemességgel szemben. A lázadás, felkelés – vagy korabeli szóhasználatul „zenebona” – jelenségére a Kisfaludy által használt kifejezés nem számított ugyan gyakorinak a korban, de másutt is a nyomára akadhatunk. A zempléni reformerek köréhez tartozó Balásházy János is használta Vörösmarty Mihályhoz írott egyik levelében, amikor arról tudósította, hogy „[i]tt nemcsak az indiai, hanem az előítéletek s talán a muszka incselkedések által élesztett politikai cholera is dühösödik”.⁹⁵ A levél több mint kétharmada ezt a „2-ik cholérát”, azaz a parasztlázadást, illetve annak okait tárgyalta. Közvetlenül az események után, elsősorban személyes tapasztalataira támaszkodva Balásházy egy hosszabb értekezést is írt a járványügyi intézkedések nyomán Felső-Magyarországon kitört lázadásokról.⁹⁶ Ebben már úgy vélte, hogy a felkelés kitöréséhez „csekélységek szolgáltak gyúlasztó szikrául”, az eredményt azonban az „értelmes közönség valóságos politikai irányú lázadásnak” vélte. Megjegyezte azt is, hogy bár a zavargások nem politikai okokból törték ki, ám „észre lehetett venni a’ lázadtak beszédéből ’s tetteiből, hogy keveredett abba, ’s ébredt abból ilyen fajta gondolat is”.⁹⁷

Balásházy leveléhez hasonlóan a Kisfaludy-féle szóhasználat is a valósnál óhatatlanul tudatosabb politikai motivációkat tulajdonított a felkelőknek, mint ami – ahogy Balásházy könyvében ezt utóbb (ön)kritikusan el is ismerte – a megyei nemességre a felkelés ideje alatt jellemző volt. Az adózó nép potenciális lázadását Kisfaludy épp a kisenemesi tömegek csatlakozása miatt tartotta veszedelmesnek. Ugyanakkor víziója inkább egy olyan pre- vagy maximum protopolitikai jellegű felkelést vázolt, amely csak a jómódú birtokosokra és az alkotmányra jelentett következményeire nézve tekinthető politikainak. Mindazonáltal, ahogy Tilkovszky Lóránt kimutatta, az északkelet-magyarországi parasztlázadás során néhány példa

⁹⁴ Tilkovszky 1955: 94–97; Erdmann 1989: 31.

⁹⁵ Balásházy János Vörösmarty Mihályhoz. [Sátoraljaújhely?], [1831]. Czapáry (szerk.) 1900: 330–331.

⁹⁶ A munkával – előszava szerint – szerzőjének kettős célja volt. Egyrészt úgy vélte, hogy mivel a lakosság körében sokan „fonák véleményt” alakítottak ki az eseményekről, ezért „szükséges őket felvilágosítani”, másrészt a történelmi emlékezet számára, egyúttal preventív céllal, hogy e „történeteknek nyomtatás általi közzététele tudósítani fogja a késő maradékot, s talán egy hasonló szerencsétlen jövődöben élőknek, útasítást fog nyújtani helyes rendszabások tételire” (Balásházy 1832: [3]). A könyv a felkelés kialakulásához és gyors tovaterjedéséhez vezető okok rendszerességre törekvő szociokulturális magyarázatát adta, amely a nép műveltségi szintjével és a korabeli informális nyilvánosság sajátosságaival volt összefüggésben, egyúttal az okok pusztá feltárása mellett már hangsúlyt fektetett a megelőzés részeként a nép felvilágosításának programjára is.

⁹⁷ Balásházy 1832: 9.

mégis akadt arra, hogy valamely írástudó – feltehetően egy, az analfabéta paraszti sokasághoz képest műveltebb és politikailag tájékozottabb kismemes – a rendi társadalom fennálló hierarchiájával, uralmi viszonyaival szembenálló, politikai tartalmú kiáltványként öntötte formába a felkelők követeléseit.⁹⁸

Kisfaludy a „politika Cholera” elkerüléséhez a zárlat enyhítése és a szabad mozgás biztosítása mellett – okulva a korábbi tapasztalatokból – többek között a tömegek előítéleteinek a társadalmi rend fenntartásában betöltött szerepére hívta fel a megyei központi deputáció figyelmét: „A’ köznépnek balitéletét háborgatni, vagy akadályoztatni tilalom ’s erőszak által mindenkor veszedelmes. Ezt az egész emberi nemzetnek történetei bizonyítyják.”⁹⁹ A hasonló krízishelyzetekben a társadalmi stabilitás fenntartását preferálva nem az aktív kormányzati-törvényhatósági beavatkozást, illetve a „nép felvilágosítását”, hanem egyfajta „laissez faire” hozzáállást javasolt, ami idegen volt nemcsak a kormányzat válságkezelési elveitől, de egyes vármegyék járványvédelmi stratégiájától is. Hogy milyen hatást gyakorolt Kisfaludy gondolkodására az 1831-es kolerajárvány tapasztalata, azt jól szemlélteti 1838-ban, Fáy Andrásnak írott levelének egyik sora:

„Ha meggondollyuk, minő irányt vett az adó által nyomtatott nép a’ gyújtogatások’, és Cholera’ idejében, hát inkább feltehető, hogy Dózsa’ időkorát nem a’ Pesti Hirnap idézheti elő; hanem az, ha az adózón [...] könnyebíteni nem akarunk.”¹⁰⁰

Az idézett mondat nem csupán azt árulja el, hogy évekkel később, egy újabb kritikus helyzetből visszatekintve az egykori gyújtogatások, a kolera és a kontribúció okozta társadalmi feszültségeket egy nagyobb, alapvetően prepolitikai jellegű narratíva keretei között értelmezte, de rámutat szociális érzékenységének korlátaira és paternalista jellegére is.

* * *

Kisfaludy Sándor utolsó jelentését 1831. október 1-jén küldte a központi bizottsághoz.¹⁰¹ Zalában a járvány a legsúlyosabban a tapolcai járás területén pusztított, ugyanakkor a megyében statisztikailag elenyésző volt a halálozások száma.¹⁰² A szomszédos Veszprém országosan közepes nagyságúnak számító mortalitása 100 emberre vetítve több mint négy és félszerese volt a zalainak.¹⁰³ Hogy ebben pontosan milyen szerepet játszottak a két megye által követett eltérő járványvédelmi stratégiák, illetve konkrétan a Kisfaludy által foganatosított intézkedések, aligha megállapítható. Kisfaludy rövid hivatali praxisának vizsgálata arra igyeke-

⁹⁸ Tilkovszky 1955: 148–152.

⁹⁹ MTAK KIK Kt Ms 556/2, Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 25r–27r.

¹⁰⁰ Kisfaludy Sándor Fáy Andrásához. Sümeg, 1838. február 6. Gálos (szerk.) 1931: 512–513.

¹⁰¹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. október 1. fol. 38r.

¹⁰² Czigány 1984: 88–89.

¹⁰³ Lásd az összesítő táblázatot: Dávid 1984: 308–310.

zett rámutatni, hogy a kolera elleni védekezés gyakorlata implikálta a társadalmi és a politikai reflexiót is. Többek között Gergely András hívta fel a figyelmet arra, hogy a kolerajárvány és a parasztfelkelés

„a valóságos okok, a valóságos helyzet számbavételére a belülről is tagolt nemesség érdekeinek újrafogalmazására ösztönzött; eszmecsere, politikai aktivitásra készítvén mindazokat, akiknek erre a nagyjában-egészében még mindig változatlan viszonyok között terük nyíltott”.¹⁰⁴

Még akkor is, ha a politikai-társadalmi reformprogramok, javaslatok közvetlenül nem erre a tapasztalatra reflektálva születtek. Ily módon az 1831-es kolerajárvány nem csupán a formálódó reformellenzék megyei védekezésben részt vevő tagjai számára bizonyult meghatározónak, de egyúttal egy olyan, társadalmi tekintetben merevebb és hagyománykövetőbb gondolkodású jómódú birtokos nemesre nézve is, mint Kisfaludy Sándor.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)

IV.1.a. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek, 1555–1848.

IV.1.b. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok, 1614–1848.

IV.11.c. Zala vármegye tisztí főorvosának iratai. Kolerabizottság iratai (Jegyzőkönyv és iratok).

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Könyvtára, Kézirattár (MTA KIK Kt)

Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levelei az 1831. évi koleráról. Bevezetéssel ellátta és kiadja: Fára József.

Angyal Dávid (szerk.) 1893: *Kisfaludy Sándor minden munkái*. VIII. Budapest.

Balásházy János 1832: *Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása*. Pest.

Gálos Rezső (szerk.) 1931: *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*. Győr.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Angelovics Helga 2015: Vay Miklós királyi biztosi működése a koleralázadás idején (1831). In: Ternováczy Bálint (szerk.): *Opuscula historica I. Történeti tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös Konferenciáról*. Budapest, 75–96.

¹⁰⁴ Gergely 1980: 677.

- Barta István 1961: Az 1831. évi pesti koleramozgalom. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XIV. Budapest, 445–471.
- Barta István 1966: *A fiatal Kossuth Lajos*. Budapest.
- Bergien, Rüdiger – Pröve, Ralf 2010: Militärische Mobilisierung, gesellschaftliche Ordnung und politische Partizipation: Eine Einleitung. In: Bergien, Rüdiger – Pröve, Ralf (Hg.): *Spießler, Patrioten, Revolutionäre: Militärische Mobilisierung und gesellschaftliche Ordnung in der Neuzeit*. Göttingen, 11–27.
- Bodnár Krisztián 2016: „... ki fog felelet terhével tartozni, a Tekintetes Úr kétség kívül tudni méltóztatik”. Kossuth Lajos és a sátoraljaújhelyi kolerabizottság tagjainak kollektív lemondása 1831-ben. *Történelmi Szemle* (58.) 2. 303–314.
- Czapáry László (szerk.) 1900: *Vörösmarty emlékkönyve*. Székesfehérvár.
- Czigány László 1985: Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. In: Degré Alajos – Halász Imre (szerk.): *Zalai Gyűjtemény* 21. Zalaegerszeg, 79–91.
- Dávid Zoltán 1984: Az 1831. évi kolera pusztítása Veszprém megyében. In: Kredics László (szerk.): *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) Veszprém, 293–312.
- Degré Alajos 1974: Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében. *Irodalomtörténeti Közlemények* (78.) 3. 342–348.
- Erdmann Gyula 1989: *Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836*. Miskolc.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest.
- Gergely András 1980: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 5/2. kötet. Budapest, 669–787.
- Gyalui Farkas 1941: *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Kolozsvár.
- Havasdi József 2011: *Duna menti zárvonalak az 1831. évi kolerajárvány idején Dél-Dunántúlon*. (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Hudi József 1995: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: Oláh Miklós (szerk.): *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Veszprém, 25–61.
- Kiss László 2020: Diskurzus a kolera ragályosságáról az Orvosi Társban – hatása a Semmelweis-tan elfogadására. *Orvosi Hetilap* (161.) 36. 1534–1536.
- Molnár András 2000: Zala megye közigazgatása 1790–1849. In: Molnár András (szerk.): *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalaegerszeg, 61–79.
- Molnár András (szerk.) 2000: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalaegerszeg.
- Molnár András 2003: *A fiatal Deák Ferenc*. Budapest.
- Pröve, Ralf 2000: *Stadtgemeindlicher Republikanismus und die »Macht des Volkes«*. *Civile Ordnungsformationen und kommunale Leitbilder politischer Partizipation*. Göttingen.
- Tilkovszky Lóránt 1955: *Az 1831. évi parasztfelkelés*. Budapest.
- Tilkovszky Lóránt 1962: Balásházy János élete és munkássága. *Századok* (96.) 3–4. 409–439.
- Tóth Kálmán 2020: *Az 1831-es kolerajárvány politikai eszmetörténeti tanulságai*. (Kézirat.) https://pak.uni-nke.hu/document/pak-uni-nke-hu/cholera1831_20200707.pdf – utolsó letöltés: 2020. szeptember 15.

Balogh Róbert – Demeter Gábor – Kövér György

Környezettörténet. A gazdaságtörténet-írás historiográfiája

A Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. évi felhívása

A Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv (MGtÉ) tematikus kötetei a bevett korszakhatárokon átívelő témákat ölelik fel.¹ A következő, 2021-ban megjelenő ötödik Évkönyv kulcsfogalmai: *Környezettörténet – Historiográfia*.

ZÖLD TÖRTÉNELEM MINT A VÁLSÁGOK ÉS MEGOLDÁSOK LABORATÓRIUMA?

„A természetről alkotott nézetek [...] az emberről alkotott nézetek projekciói.”² Mint a fenti idézet is rávilágít, a környezettörténet – tágabb értelmezése szerint – több mint az emberi társadalom és az azt körülvevő természeti környezet elemei közötti kapcsolatrendszer vizsgálata.³ A második világháború utáni évtizedekben minden korábbinál nagyobb méreteket öltő emberi környezetátalakító tevékenység nyomán, az ökológiai válságjelenségekre és a globálisan jelen levő környezet-szennyezésre adott válaszként megszülető diszciplína mára „elkanyarodott” az őt életre hívó közegetől. Akik egyfajta új üdvtörténetként⁴ vagy a nemzeti és osztályalapú történetírást meghaladó,⁵ és emiatt „jobb” történetírásként értelmeznék a környezettörténetet, azok számára fontos hangsúlyozni, hogy születési körülményeit tekintve a „zöld” történelem politikailag nem volt semleges. Ugyanakkor művelése ma nem (ma sem) azonos az aktivizmussal, azaz a környezetvédelem ügyében való aktív szerepvállalással.⁶ A környezettörténet az elmúlt évtizedek során ugyanis jelentős, bár alig reflektált ellentétbe kényszerült azzal a szélesebb politikai mozgalommal, amelynek keretében ez a tudományterület tulajdonképpen szárba szökött. Ennek oka egyrészt a zöld mozgalmak idealizmusa, lineá-

¹ MGtÉ 2016: Válság – Kereskedelem; MGtÉ 2017–2018: Hitel – Bank – Piac; MGtÉ 2019: Uradalom – Vállalat; MGtÉ 2020: Hálózat & Hierarchia.

² Williams 1980: 82.

³ Hughes 2009: 4.

⁴ Ahol az emberiség lineáris ideje a bukást, a természet ciklikus ideje a megváltást jelképezi.

⁵ Cronon 1993: 5. Szerző hangsúlyozza, hogy „a környezettörténet, még inkább, mint a legtöbb más »új« történetírás, átjárhatóvá teszi a határokat a hagyományos történeti aldiszciplínák között, legyenek azok nemzeti vagy tematikus meghatározottságúak”. Fordította: Eszik Veronika. Cronon tanulmányának magyar fordítása hamarosan megjelenik Demeter Gábor et al. (szerk.): *Táj, ember, tudás – Zöld történelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába I.* című kötetben.

⁶ Pl. Horváth 2016 hivatkozta Jared Diamond munkáit.

ris-időszemlélet ellenessége és az, hogy „ahogyan a döntéshozók, úgy az aktivisták is inkább kíváncsiak hatékony stratégiákra és használható példákra, mint a jó történetírásra. Mindkét csoport eszközként tekint a múltra, ezért azokat a példákat keresi, »amelyek működnek«”.⁷ Mindez meghatározta a környezettörténet pozícióját a többi történeti diszciplína között és öndefinícióját is befolyásolta.

Magyarországon a magát kifejezetten környezettörténetinek is hívó történeti irodalom az 1990-es évek elejére vezethető vissza. Akkoriban tehát, amikor a Föld ökológiai rendszerének sérülékenysége a környezetszennyezéssel járó balesetek és a légköri ózonzóréteg elvékonyodása miatt ismét előtérbe került. R. Várkonyi Ágnes szervezőmunkája nyomán úgy tűnt, hogy a környezettörténet nemzetközi intézményesülése körüli időkből a magyar történettudományban is megindul az ökológiai gondolkodás.⁸ Programja döntően azon hipotézise köré épült, mely szerint a kultúra és természet kapcsolatában korszakváltás következett be a 18. századi Magyarországon. Ezzel egyidőben más területek (geográfia) felől érkező kutatók is elkezdtek hasonló programot megfogalmazni (Frisnyák Sándor).⁹ Rendszeressége és a folyószabályozás magyarországi jelentősége miatt is érdemes kiemelni a levéltáros Dóka Klára munkáit.¹⁰ Ugyancsak az ezredforduló időszakában jelent meg Rác Lajos kora újkori és újkorai klímaváltozásokat Réthly Antal időjárási gyűjtése alapján rekonstruáló munkája.¹¹ Az 1990-es években zajló kutatások azonban nem találtak nagyobb visszhangra, és nem jött létre a környezettörténettel rendszeresen foglalkozó kutatócsoport vagy egyetemi tanszék.

Mint arra a 2014-ben megjelent, *Oxford Handbook of Environmental History* is rámutatott, az évtizedek óta tartó intézményesülési folyamat ellenére nem alakult ki egységes episztemológia vagy módszertan, így nehéz pontosan lehatárolni, mi is a környezettörténet.¹² A kézikönyv megjelenésekor a klímaváltozás története, a gazdaságtörténet, a történeti ökológia, az ökológiai válság érzékelésének története mind ott szerepeltek a környezettörténet által vizsgált kérdések között, de egyik sem vált meghatározóvá, noha már akkoriban is volt olyan törekvés, amely a klímátörténet szárnyai alatt próbálta meg egységesíteni a környezettörténeten belül megtalálható számos irányzatot.¹³ Környezettörténetész kritikusi szerint az *Oxford Handbook of Environmental History* annak ellenére, hogy egy olyan tudományterület történetét igyekszik megismertetni az olvasókkal, amely az ember és környezetének dinamikusan változó kapcsolatát kutatja, valójában nem segít abban,

⁷ Cronon 1993: 6.

⁸ A kezdeményezés nyomán az 1990-es években három tanulmánykötet született, és a végvártörténeti kutatások egy része is hasonló irányba fordult. A történeti ökológia gondolatát tudatosan vállaló kötetek: R. Várkonyi–Kósa (szerk.) 1993; Petercsák–Pető (szerk.) 1995; R. Várkonyi (szerk.) 2000. R. Várkonyi Ágnes saját, történeti ökológia jegyében írott tanulmányai: R. Várkonyi 2013, 2015.

⁹ Frisnyák 2004.

¹⁰ Dóka 2006.

¹¹ Rác 2001.

¹² Isenberg 2014.

¹³ White–Pfiester–Mauelshagen (eds) 2018.

hogyan a környezettudományi és történettudományi terminológia és módszertan közelebb kerüljön egymáshoz.¹⁴ Ebből következően – az előbb vázolt tematikus sokféleség, illetve az eltérő tudományterületektől érkezők eltérő fogalomhasználata, módszertana és értelmezési keretei miatt – nem is beszélhetünk egyféle környezettörténetről. Ráadásul nem csak történészeknek lehet környezettörténész identitásuk (ami inkább egyfajta attitűdöt, világszemléletet jelent). Nem meglepő tehát, hogy az ismert amerikai környezettörténész, Donald Hughes által a felhívás első soraiban adott megfogalmazás is inkább átfogó, mint pontos. Valamivel kézzelfoghatóbb az Amerikai Történeti Társaságot éveken át vezető John Robert McNeill meghatározása, aki a környezettörténeten belül három jelentősebb kutatási irányt különít el, meghatározva ezáltal a tudományterület központi témáit: 1. a *materiális környezettörténetet*, amely az emberi beavatkozás természeti következményeit, illetve a természet emberi társadalmakra gyakorolt hatását vizsgálja; 2. a *politikai környezettörténetet*, amely az emberi társadalmak tevékenységének tudatos szabályozását kutatja; 3. végül a *kulturális környezettörténetet*, amely azt vizsgálja, hogy az emberek hogyan gondolkodtak a természetről és annak működéséről.¹⁵

Jelen felhívás elsősorban az első csoportba tartozó témák kutatását szorgalmazza és várja az ahhoz kapcsolódó – az évkönyv jellegéből adódóan – gazdaságtörténeti aspektussal is bíró tanulmányokat. A fenti felosztás jól mutatja a környezettörténet egyik legsajátosabb módszertani jellemzőjét, az interdiszciplinaritás szükségességét, hiszen a három kutatási irány minőségileg eltérő forrásokkal és más-más módszertannal dolgozik. Történeti értéket kaphatnak olyan írott források is, melyeket korábban történést aligha hasznosított. A környezettörténet emellett más „levéltárakat” is igénybe vesz: fontosak az olyan „bioarchívumok”, mint például a különböző talajmintákban leülepedett pollenek, amelyek hasznos információval szolgálnak a múltbeli növénytakaróra vonatkozóan vagy a „geoarchívumok”, amelyek segítségével történeti földhasználati szokásokról szerezhetünk ismereteket, stb.¹⁶

Mi is hát a környezettörténet tárgya? Cronont idézve: „a »természet« ugyanúgy lehet a történeti elemzés alapvető kategóriája, mint az osztály, a rassz, vagy a társadalmi nem, s utóbbiakkal szorosan össze is fonódik.”¹⁷ A tudományterület célja azonban több, mint alternatív narratívát adni és más szemszögből elmesélni az események menetét.¹⁸ A tét valójában az (legalábbis Cronon szerint), hogy *képesek vagyunk-e a történettudományt az ember-természet kapcsolat javításának szolgálatába állítani.*

¹⁴ Pinke 2017. Az észak-amerikai tematika olyannyira uralja a fejezeteket, hogy a kötet sem az inkább természettudományos európai, sem a Globális Dél és Észak kapcsolatát feltáró poszt-kolonialis szemléletű környezettörténeti szakirodalom recepcióját sem valósítja meg.

¹⁵ McNeill 2010: 347–348.

¹⁶ Sümegi 2003; Törőcsik–Náfrádi–Sümegi 2015.

¹⁷ Cronon 1993: 5.

¹⁸ „A mi feladatunk ugyanis az, hogy a természetet magát az emberi történelem folyamatába illesztjük, s közel sem az, hogy a történelem elől a természetbe meneküljünk. Bármennyire vonzódnunk is a természet egyensúlyi állapotához vagy a ciklikus időhöz, a mi fő alapanyagaink a lineáris idő és az egyensúlyhiány: a változást tanulmányozzuk.” Cronon 1993: 12.

A környezettörténetben időben leghamarabb meggyökeresedő felfogás szerint, amely egyébként Malthus mintegy kétszáz éves múltra visszatekintő tézisén alapszik, az *emberiség fenntartható létének kulcsa a népességszám*. Ezen nézet követői abból az egyszerű felvetésből indulnak ki, hogy ha túl sokan vagyunk, nem juthat mindenkinek elég minden erőforrásból és demográfiai nyomás alakul ki. A környezettörténészek egy jelentős csoportja szerint ezt és ennek megoldását (kudarcait) kell vizsgálni.

A második vizsgálati keret szerint, amely az ökológiai és közgazdasági gondolkodást sűríti magába, a természet létfontosságú szolgáltatásokat nyújt mind a lokális emberi közösségek, mind általában az emberiség számára. Ez az ökoszisztéma szolgáltatásokra (*eco-system services*) fókuszáló szemlélet napjainkban leginkább a méhek és a rovarok jelentősége, illetve kihalásuknak lehetséges katasztrofális következményeivel kapcsolatban kap figyelmet. A vizes- és fás tájak, valamint az emberi közösségek közötti kölcsönhatás kutatása több évtizedes múltra tekint vissza.¹⁹ Ez a felfogás már távolabb esik a „hagyományosabb” (amennyiben a történeti demográfia felkarolása annak tekinthető) értelmezési kerettől, s inkább a történeti ökológia címkéje illik rá (mely tágan értelmezve maga is – lehet – környezettörténet).

Végül harmadik vizsgálati keretként említhetjük a *hibrid jelenségek* kutatását. Az 1990-es évektől kezdődően, egymástól függetlenül, egyre többen kezdték el kutatni azokat a jelenségeket, amelyek egyszerre jellemezhetők természeti és társadalmi attribútumokkal. Ezek közé tartoznak többek között az élelmiszerek, a házasított élőlények, a városi fasorok, a nemzeti parkok, de például a járványos betegségek is. A minél nagyobb haszon érdekében végrehajtott környezeti beavatkozásokra Marina Fischer-Kowalski és Helga Weisz a *természet kolonizációjának* terminusát alkalmazza (a posztkolonialista nézőpont egyértelmű hatással volt a környezettörténetre).²⁰ Amikor a nagyobb élelmiszertermelés reményében genetikailag módosított vetőmagokat alkalmazunk, akkor egyrészt arra kényszerülünk, hogy folyamatosan biztosítsuk a termés növekedéséhez szükséges környezeti feltételeket, másrészt a beavatkozással előre nem látható kockázatokat gerjesztünk (GMO élelmiszerek hatása az egészségre). A kockázatok elhárítására tett lépéseink pedig csak újabb kockázatokat szülnek, amelyek eredményeképpen végül egy kockázatspirálban találjuk magunkat.²¹

Az utóbbi években látványosan növekvő számú környezettörténeti kutatások hátterében az a törekvés áll, hogy hatékony válaszokat találjunk a jelenben zajló környezeti, azon belül is elsősorban klimatikus problémákra (bár most a járványkutatás újfent divatos lett). A történeti *analógiák és előzmények* keresésével és vizsgálatával ugyanis nem csupán a jelen folyamatainak megértéséhez, hanem a negatív következmények csökkentéséhez is közelebb juthatunk – remélhetőleg. A történeti párhuzamok vizsgálata jó lehetőséget kínál olyan jelenségek modelle-

¹⁹ Sánchez-Bayo–Wyckhuys 2019: 8–27; Hallmann et al. 2017; Sangha et al. 2018.

²⁰ Fischer-Kowalsky–Weisz 1999: 234.

²¹ Müller-Harold–Sieferle 1998: 201–220.

zésére, amelyeknek kimenetelét – az időbeli távolság hiányában – egyelőre nem látjuk. A régmúlt korok természeti katasztrófáit vizsgálva pedig nemcsak a természeti folyamatok, hanem a társadalmi reakciók, következmények is könnyebben nyomon követhetők akár több év vagy évtized távlatában, amelyre napjaink szerencsétlenségeinél egyszerűen a kellő információ hiányában még nincs lehetőségünk. Röviden tehát a jelenkori környezeti folyamatok megértésében a történeti kutatások egyfajta „laboratóriumként” is felhasználhatók.²² Eme értelmezés is világossá teszi, hogy a környezettörténet a jelenhez kapcsolja a történetírást (a múltat), mely tehát nem önmagáért való, hanem társadalmi hasznossággal bír (ez az önlegitimáció szempontjából sem utolsó érv), s legalább annyira proaktív és integratív, mint amennyire reflektív-retrospektív.

Ahogy fentebb említettük, az elmúlt évtizedben Magyarországon alulreprezentáltak maradtak azon, a történész szakmán belülről érkező munkák, amelyek észrevették a természet jelentőségét: a klasszikus, történeti földrajzi – tájhasználat-változást deskriptív módon vizsgáló – elemzések önmagukban még nem tekinthetők környezettörténetinek, ha azonban egy társadalmi jelenséggel, problémával kapcsolódnak össze akkor már igen.²³ A kivételek közé a víz témája köré szervezett nagyszabású tanulmánykötetet,²⁴ a Budapest Főváros Levéltára által szervezett „Városok és természeti erőforrások” című konferenciának az *URBS Várostarténeti évkönyv* 10–11. számában megjelent tanulmányait, egyes folyóiratszámokat,²⁵ valamint a Pinke Zsolt, Kázmér Miklós, Gurka Dezső és Füleky György szervezőmunkája nyomán immár hagyománnyá vált interdiszciplináris konferenciasorozatok egyes előadásait lehet ide sorolni. Történettudományi monográfiák közül középkorral és koraújkorral foglalkozó, valamint az 1945 utáni évtizedekről szólókat említhetünk.²⁶ A 19. századra vonatkozó kutatások közül Pinke Zsolt árvízmentesítés és agrártörténet, valamint Bodovics Éva éghajlat, árvízi események és helyi társadalom kapcsolatát feltáró vizsgálata példaértékű.²⁷ A szemlélet térhódítását jelzi a középkori magyar gazdaságtörténeti összefoglalás angol kiadása.²⁸ Felhívásunk egyik nyilvánvaló célja, hogy ezen irányvonal rendszeres történettudományi recepcióját ösztönözze.

A jelenlegi válságelemek közül a klímaváltozás és a szén-dioxid szint változása van legrégebb óta és leginkább szem előtt (lévén globálisabb,²⁹ mint a deszikkáció, vagy a túlöntözés eredményezte szikesedés, a globális erdőirtások hatása pedig átté-

²² Lásd például Brown 2015; Bodovics 2014, 2019.

²³ Így például a relatív túlnépesedést, vagy a legelők szántókká alakulását vizsgáló agrártörténeti tanulmány is lehet környezettörténeti írás.

²⁴ Horváth (szerk.) 2014.

²⁵ *Korall* 1. (2000); *Fordulat* 25. (2019); *Forrás* 52. (2020) (7.); *Hungarian Historical Review* 9. (2020) 2.

²⁶ Vadas 2013; Palasik–Borvendég 2015; Pál 2017.

²⁷ Pinke 2016; Bodovics 2020a.

²⁸ Laszlovszky et al 2018.

²⁹ Emiatt a környezettörténetet többen a globális történetírás egyik lehetséges fő irányvonalának tartják. Lásd: Bonneuil–Fressoz 2017.

teles, lokális jellegük inkább szembeötlő), nem meglepő, hogy a magyarországi környezettörténeten belül a klímátörténet vált a legjobban integrált tudásterületté.³⁰ Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kérdéskört lezártnak tekinthetjük, sem azt, hogy az eddigiekhez képest új megközelítés és módszer ne volna releváns.

Mivel a környezettörténet olyan kutatási kérdéseket foglal magába, amelyek jelentős részét nem lehet, vagy nem eléggé indokolt egyetlen diszciplínán belül tartani, ezért szintén feladat, hogy megteremtjük a természettudomány és humán-tudomány közötti összhangot, s ezen felhívás szintén szeretné előmozdítani a természettudományos módszerek történettudományi recepcióját.

Szintén a környezettörténet sajátos aspektusa jelenik meg az *Environmental Humanities* kapcsán. Magyarországon ebbe az irányba jelenleg leginkább a pász-torkodó állattartás által felhalmozott hagyományos tudásra fókuszáló etnoökológiai kutatások haladnak. Kérdés, hogy a környezettörténet miként viszonyulhat ezen új multidiszciplináris módszertanhoz és írásmódhoz. Annyi megállapítható, hogy klasszikusnak tekinthető történeti és történeti néprajzi munkákban, így például Andrásfalvy Bertalan, Takács Lajos vagy Imreh István írásaiban is meg lehet találni az előképeket. Az is érzékelhető, hogy az elmúlt években e művek szemléletmódja egyre nagyobb figyelmet kap.³¹

Hasznos módszertani eszköznek tűnik az *antropocén* fogalmának feltűnése is, amely azt hangsúlyozza, hogy valójában egy olyan korszakban élünk, amelyben a legfontosabb tényező a Föld rendszerében drasztikus biofizikai és biokémiai változásokat előidéző emberi tevékenység. Ez a felfogás a történettudomány számára lehetőség arra, hogy a létező szakterületek szintézisén alapuló (globális) narratívát mutasson fel. Így például össze lehet kapcsolni a földhasználati jogosultságok változásában mutatkozó társadalmi egyenlőtlenségeket a bányászat és az energiatermelés történetével, az ipari beruházások szennyező és tájsebeket eredményező hatásait a vállalati finanszírozási- és irányítási struktúrákkal, vagy éppen az árvízszonyokra vonatkozó elgondolásokat a közérdeket károsító tevékenységek mértékével.³²

Elsősorban, de nem kizárólagosan a következő problémákkal és feladatokkal kapcsolatban várjuk a tanulmányok formájában megfogalmazott elemzéseket – amennyiben gazdasági aspektussal is bírnak:

- a természeti/nem-emberi tényezők szerepe a korszakos változásokban
- klímátörténet
- járványtörténet és katasztrófatörténet
- hagyományos tudás és tudomány viszonya, környezeti változások és politikai változások kapcsolata
- az antropocén korszak: energiátörténet, ipartörténet, tájkép és egyenlőtlenségek összefüggései

* * *

³⁰ Rác Lajos munkásságát követően lásd legutóbb: Kiss 2019; Vadas 2020; Szilágyi 2020; Bodovics 2020b.

³¹ Andrásfalvy–Vargyas (szerk.) 2009; Both 2018.

³² Lásd Bonneuil–Fressoz 2017 és Mazzucato 2018.

Érdemes-e a gazdaságtörténet-írás történetét kutatni? Tudományágunk fejlődésére milyen tanulság adódhat ebből? Egyáltalán lehetséges-e önmagában gazdaságtörténeti historiográfiát írni?

Akik valamilyen gazdaságtörténeti témával foglalkoznak, azzal hárítják el ezeket a kérdéseket, hogy mindenkinek, aki ilyen kutatásra adta a fejét, úgyis el kell végeznie a szakirodalom előzetes feltárását, tehát külön historiográfiára miért is lenne szükség. Aki pedig a historiográfia általános, normatív művelését tűzte ki célul, úgy tartja, hogy a történetírás történetének nem annyira a tárgyra, hanem a történetírói alkotás folyamatára, magára a história önreflexiójára kell irányulnia, ezért a túlzott specifikáció aligha mozdítja elő a megértést.

Persze azt is mondhatjuk, hogy e kétféle szélsőségbe hajló vélemény ellenére gazdaságtörténeti historiográfia márpedig létezik, volt is és nyilvánvalóan lesz is.³³ Hogy csak a honi kezdeteket idézzük fel: tekinthető-e véletlennek, hogy az első magyar társadalom- és gazdaságtörténeti historiográfiát Domanovszky Sándor tanítványa, Kring (később Komjáthy) Miklós írta, s az a Poznańi Egyetem társadalom-gazdaságtörténeti évkönyvében, annak 6. kötetében lengyel nyelven jelent meg?³⁴ S alig tíz évre rá újabb historiográfiai áttekintés került ki ugyanebből a műhelyből, amely a német olvasóközönséghez is eljutott.³⁵ Abban az időszakban, amikor a gazdaságtörténet Európa legtöbb térségében öntudatára ébredve, nemzetközi mintákat követve igyekezett megteremteni az intézményesülés formáit, kereteit. S még lépést lehetett tartani a nemzetközi áramlatokkal, hiszen az *Economic History Review* és az *Annales d'histoire économique et sociale* is csak az 1920-as évek második felében indult.

A magyar gazdaságtörténetírás története nem írható le kontinuos evolúciós folyamatként. Először a 19–20. század fordulóján egy folyóirat, a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* körül Tagányi Károly, majd Kováts Ferenc irányításával történt kísérlet az erők összpontosítására. Valójában azonban a címben a gazdaság szó leginkább mezőgazdaságot (és agrárkivitel) jelentett, nem fogta át a gazdaság egészét. Egyébként is még az építőkövek összehordása volt napirenden. A német testvér lapban ugyan még bemutatkozott a magyar *Szemle*,³⁶ de bő egy évtized múltán ez a bátor kísérlet elvesztette pénzügyi hátterét és a lap megszűnt. A *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* viszont mindmáig a szakma vezető periodikája. Bár sokan sokáig dédelgették nálunk a tervet, hogy a gazdaságtörténelmi szemlét újra kellene élesíteni, arra nem került sor.

A Pázmány Péter Tudományegyetem Művelődéstörténeti Intézetében ugyanakkor szakmai kiképzést nyert mintegy másfél-két nemzedék, amely úgy indult, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet művelését választja élethivatásul, tagjai ebből a témakörből írták doktori disszertációjukat. Domanovszky a magánlevéltárak becserkészésével szeriális forrástípusokat adott a kezükbe és kidolgozta

³³ Kövér 2016.

³⁴ Kring 1937.

³⁵ Berlász 1943.

³⁶ Kováts 1903.

a módszertani alapelveket is, amelyek segítségével ezek megszólaltatása érdemi eredményhez vezethet. A tanítványok a hazai bibliográfiai anyag szinte teljességét megpróbálták feldolgozni, s módszeresen követték a nemzetközi – nemcsak a német – szakirodalom legújabb fejleményeit is. Domanovszky az Ösztöndíj-tanács élén a válság miatt tobzódó állástalanság idején kül- és belföldi ösztöndíjakhoz tudta juttatni a legjobbakat, akik Bécsben, Berlinben, Lipcsében, Rómában szívhatták magukba a szakma élvonalbeli tudását. A dolgozatok javát Domanovszky az általa szerkesztett *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című könyvsorozatban igyekezett felvonultatni. Az agrártörténeti sorozat azonban a 15. kötet megjelenése után 1943-ban szintén kimúlt. S nem csak az anyagi nehézségek, a háború és az azt követő rendszerváltás miatt. A korszak „szelleme” egyértelműen azt sugallta: „A magyar gazdaságtörténész nem élheti bele magát, nyugati kutatókhoz hasonlóan, abba a programba, hogy kizárólag gazdaságtörténetet ír. ... Pedig történetírónak nehéz beleélnie magát a gondolatba, hogy tárgyát nem szabad »specializálnia«, mert az igazi súlypont nem az ő területén van. Végre is a történésznek mindig egy életégeszter kell látnia a maga egészében.”³⁷

A totális történetírás determinista változatát a kommunista hatalomátvétel után a marxizmus próbálta megvalósítani. A gazdaságtörténet önálló tanszékét kapott a hamarosan Marx Károlyról elnevezett Közgazdaságtudományi Egyetemen, mely kidolgozta a marxista gazdaságtörténet tananyagát és saját *Gazdaságtörténeti értekezések* sorozatot indított. A nagyszabású „átértékelő” munkálatok közben a magánlevéltárak államosításával kutathatóvá váló újabb kori levéltári forrásokat is feltárhatták, miközben a legerőteljesebb törekvés a „reakciós történetfelfogás” kiszorítására irányult.³⁸ Ám kezdettől Damoklész kardjaként lebegett a tanszék ifjú vezetője, Pach Zsigmond Pál feje fölött a pártideológus figyelmeztetése: „A történetírónak a történelmet nem szabad gazdaságtörténeti értekezéssé változtatnia.”³⁹ A két világháború között már kipróbált, most szocialista nagyüzemmé alakított munkaközösségi szervezeti forma sem hozta meg a várt eredményt. A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* és a két háború közötti *Tanulmányok* örökséget még leginkább az 1957-ben indult és magát máig fenntartó *Agrártörténeti Szemle* vitte tovább; Szabó István debreceni agrártörténeti iskolájának gárdájával megerősödvé több könyvsorozatot is publikált, ám az igazi úttörő kísérletek, mint például Tóth Tibor munkássága, eléggé elszigeteltek maradtak. Komoly kvantitatív gazdaságtörténeti kutatások folytak az MTA Történettudományi Intézetében is. Éles vitákban ugyan elfogadást nyert az összehasonlító gazdaságtörténet-írás programjának létjogosultsága, vezető historikusaink a gazdaságtörténet 1960-ban önállósult nemzetközi szervezetében (IEHA) mind jelentősebb pozíciót foglaltak el, a nemzetközi könyvpiacon is teret hódítottak a Közép-Kelet-Európa történeti helyét feltérképező munkák, a nemzetközi gazdaságtörténet két nagy módszertani újításáról, a kliometrikus és a neo-institucionalista fordulatról azonban sikerült lemaradnunk. Pedig a tájé-

³⁷ Dékány 1931: 207.

³⁸ Sándor 1954.

³⁹ Mód 1950: 319.

kozódás hiánya nem lehet elégséges magyarázat.⁴⁰ Ha nem akarunk igazságtalanok lenni, fogalmazhatnánk így is: legfeljebb a száguldó gyorsvonal néhány szerelvényének ütközőjére vagy lépcsőjére tudunk felkapaszkodni.

Az újabb rendszerváltással – már a reflexív önkorrekció sodra miatt is – egyértelműen felértékelődött az addig is domináns politikátörténet. A gazdaságtörténet ismét ellentmondásos helyzetbe került. A korábban meghatározó személyiségek halála, külföldre távozása ellenére egy időre még az intézményi szférát is pozitívan befolyásolta a nemzetközi kapcsolatok kinyílása, a nemzetközi kutatási projektekbe való bekapcsolódás lehetősége, a társadalmi önszerveződés felhajtó ereje. A jelen folyamatait látva azonban félok, hogy az intézményi garanciák meggyengülésével ez a sokszínű kibontakozás ismét nem eredményez stabil kontinuos fejlődést. Azért is kell a múltbeli fejlődésfolyamatok problematikus helyzeteit, törekvéseit, döntéseit újra meg újra áttekintenünk, végig gondolnunk, hogy a veszélyes tendenciákat elkerüljük.

A kidolgozásra javasolt témakörök:

- Hogyan befolyásolta új források felfedezése, feltárása, kiaknázása a gazdaságtörténeti kutatások alakulását? Bizonyos forrástípusok tömeges és hosszú távú sorozatban előfordulása mennyiben vezetett a kvantitatív feldolgozás térhódításához?
- A társadalomtudományok (különösen a közgazdaságtan) elméleti-módszertani paradigmáinak változásai miként alakították át a gazdaságtörténet nyelvét, diskurzusát? Hogyan rekonstruálható a történelmi hagyatok segítségével (személyes források, levelezés, interjúk stb.) a gazdaságtörténetészek gondolkodásának változása, a különböző eszmeáramlatok hatása? Hogyan befolyásolta a nemzetközi képzésben, kutatási projektekben való részvétel a szakma módszertani megújulását?
- Az intézményes képzés különböző formáinak (előadások, szemináriumi olvassmányjegyzetek stb.) vizsgálatával követhető-e a tudásátadás mechanizmusa? Feltétele-e a szakma fejlődésének az iskolához tartozás? Mennyiben érvényesül a normakövetés, illetve milyen mértékben van tere az innovatív szerzői fantáziának a kutatásban és a feldolgozásban? Megengedett vagy bevett gyakorlat-e az ellentmondás, a vita mester és tanítvány között?
- Az intézményrendszer időről időre végrehajtott átszervezése segítette-e vagy gátolta a tudományág fejlődését? Lehet-e intézményes képzéstől függetlenül a professzionalizáció hajtóereje egy folyóirat, egy könyvkiadó, egy szakmai egyesület?
- A külső körülmények vagy inkább a személyes ambíciók, törekvések döntik-e el, hogy a (gazdaság)történész mennyire enged teret a hatalmi nyomásgyakorlásnak? Akár az intézményi mikroklíma, akár a nagypolitika

⁴⁰ Benda 1975; Ránki 1977; Eddie 1996; Halmos 2001; Kövér 2013a.

erőterében mennyire őrizhető meg a szakmai értékrend, s lehet ellenállni az érvényesülés kísértésének?

- Milyen szerepe van a nyilvánosságban megjelent szakmai kritikának és az ún. folyosói közvélemény informális megnyilvánulásainak egy-egy pálya kibontakozásában, fejlődésében, megtorpanásában? Milyen a recepció, a historiográfiai értékelés szerepe a szakma identitásában?

Olyan problémacentrikus tanulmányokat várunk tehát a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2021-es kötetének szerzőitől, amelyek a felvetett kérdésekre a források sokoldalú kiaknázásával minél árnyaltabb választ adnak.

A dolgozat fél- egyoldalas szinopszisát 2020. december folyamán, a 40 000–60 000 leütés hosszúságú kész tanulmányt pedig 2021. március 15-ig kérjük eljuttatni valamelyik szerkesztő e-mail címére:

Demeter Gábor: demetergg@gmail.com

Draskóczy István: dra_istvan@yahoo.de

Gaucsík István: gaucsikistvan@gmail.com

Kaposi Zoltán: zkaposiz@gmail.com

Kövér György: kover.gyorgy@btk.elte.hu

Pogány Ágnes: agnes.pogany@uni-corvinus.hu

Simon Zsolt: simonzsolti@yahoo.com

Somorjai Szabolcs: szsomorjai@gmail.com

Szántay Antal: antal.szantay@uni-corvinus.hu

Tóza-Rigó Attila: toza.rigo@gmail.com

Weisz Boglárka: weisz.boglarka@gmail.com

IRODALOM

KÖRNYEZETTÖRTÉNET

Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.) 2009: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében.* Budapest.

Bodovics Éva 2014: Vízhasználat és „árvízi kultúra” Miskolcon a XIX. század második felében In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Budapest, 439–469.

Bodovics Éva 2019: Az amerikai kivándorlás éghajlattörténeti aspektusai: időjárási anomáliák és következményeik Borsod és Zemplén vármegyében, az 1880-as években. In: Ambrus László – Rakita Eszter (szerk.): *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak: Új irányok a közös történelem kutatásában.* Eger, 149–173.

- Bodovics Éva 2020a: *Az 1878. évi augusztusi miskolci árvíz társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozásai*. PhD disszertáció. Budapest.
- Bodovics Éva 2020b: Weather Anomalies and Their Economic Consequences: Penury in Northeastern Hungary in the Late 1870s. *Hungarian Historical Review* (9.) 2. 179–212.
- Bonneuil, Christophe – Fressoz, Jean- Baptiste 2017: *The Shock of the Anthropocene. The Earth, History and Us*. London.
- Both Noémi Zsuzsanna 2018: A “rendtartó” és a “törvényhozó” székely falu értelmezésének kontextusai. Reflexiók Imreh István történetírói munkásságáról. In: Romsics Ignác (szerk.): *Közelítések. Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez*. Kolozsvár, 231–264.
- Cronon, William 1993: The Uses of Environmental History. *Environmental History Review* (17.) 3. 1–22.
- Dóka Klára 2006: *A Körös- és a Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után*. Gyula.
- Fischer-Kowalsky, Marina – Weisz, Helga 1999: Society as Hybrid between Material and Symbolic Realms. Toward a Theoretical Framework of Society-Nature Interaction. *Advances in Human Ecology* (8.) 215–251.
- Frisnyák Sándor 2004: *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében*. Nyíregyháza.
- Hallmann, Caspar A. et al. 2017: More Than 75 Percent Decline over 27 Years in total Flying Insect Biomass in Protected Areas. *PLoS ONE* (12.) 10. e0185809.
- Horváth Gergely Krisztián. (szerk.) 2014: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest.
- Horváth Balázs (szerk.) 2016: *Ökológiai lábnyom és fenntarthatatlanság*. Budapest.
- Hughes, Donald J. 2009: *An Environmental History of the World. Humankind's Changing Role in the Community of Life*. London–New York.
- Isenberg, Andrew. C. (ed.) 2014: *The Oxford Handbook of Environmental History*. Oxford.
- Kiss Andrea 2019: *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*. Cham.
- Laszlovszky József – Nagy Balázs – Szabó Péter – Vadas András (eds) 2018: *The Economy of Medieval Hungary*. Leiden–Boston.
- Mazzucato, Mariana 2018: *The Value of Everything. Making and Taking in the Global Economy*. London.
- Müller-Harold, Ulrich – Sieferle, Rolf 1998: Surplus and Survival: Risk, Ruin and Luxury in the Evolution of Early Forms of Subsistence. In: Freese, Lee (ed.): *Advances in Human Ecology* 6. Greenwich, 201–220.
- Pál, Viktor 2017: *Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. An Economic History*. London.
- Palasik Mária – Borvendég Zsuzsanna 2015: *Vadhajtások: A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest.
- Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.) 1995: *Végvár és környezet*. (Studia Agriensia 15.) Eger.
- Pinke Zsolt 2016: Modernization and Decline: An Eco-Historical Perspective on Regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography* (45.) 92–105.

- Pinke Zsolt 2017: A Biased Introduction to the New Environmental History. *Conservation Biology* (31.) 6. 1499–1501.
- Rácz Lajos 2001: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged.
- R. Várkonyi Ágnes – Kósa László – Várkonyi Gábor (szerk.) 1993: *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 2000: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 2013: *Pelikán a fiai*. H. n.
- R. Várkonyi Ágnes 2015: *Századfordulóink. Esszék, tanulmányok*. H. n.
- Sánchez-Bayo, Francisco – Wyckhuys, Kris A. G. 2019: Worldwide Decline of the Entomofauna: A Review of Its Drivers. *Biological Conservation* (232.) 8–27.
- Sangha, Kamaljit K. et al. 2018: An Ecosystem Services Framework to Evaluate Indigenous and Local Peoples' Connections with Nature. *Ecosystem Services* (31.) Part A. 111–125.
- Sümegei Pál 2003: *A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai*. Szeged.
- Szilágyi Zsolt 2020: Alkalmazkodó mezőváros. A kecskeméti tanyák kialakulásának éghajlattörténeti kontextusa. *Forrás* (52.) 7–8. 13–36.
- Törőcsik Tünde – Náfrádi Katalin – Sümegei Pál (szerk.) 2015: *Komplex archeobotanika*. Szeged.
- Vadas András 2013: *Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban*. Budapest.
- Vadas András 2020: The Little Ice Age and the Hungarian Kingdom? Sources and Research Perspectives In: Bauch, Martin – Schenk, Gerrit Jasper (szerk.): *The Crisis of the 14th Century. Teleconnections between Environmental and Societal Change?* Berlin, 263–279.
- White, Sam – Pfister, Christian – Mauelshagen, Franz (eds) 2018: *Palgrave Handbook of Climate History*. Basingstoke.
- Whyte, Ian 2013: *A Dictionary of Environmental History*. London–New York.
- Williams, Raymond 1980: *Problems in Materialism and Culture: Selected Essays*. London.

A GAZDASÁGTÖRTÉNET-ÍRÁS TÖRTÉNETE

- Benda Gyula 1975: New Economic History. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 1. 261–276.
- Berend T. Iván – Ránki György 1971: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és fel fogásához. *Századok* (105.) 2. 3–15.
- Berg, Maxine 2015: East-West Dialogues: Economic Historians, the Cold War and Détente. *Journal of Modern History* (87.) March. 36–71.
- Berlász Jenő 1943: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. *Közgazdasági Szemle* (67.) 11–12: 1076–1096. [Németül: Berlász, Eugen 1944: Der Werdegang der ungarischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. *Vierteljahrschrift für die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (36.) 155–184; Újra megjelent magyarul: In: Berlász Jenő 2010: *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság (Válogatott tanulmányok)*. (Szerk. Buza János – Meyer, Dietmar.) Budapest, 242–259.]

- Bognár, Szabina 2013: „...a hazai gazdaságtörténet alapítójának és mesterének hálás ragaszkodással...” Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901). *Ethnographia* (124.) 3. 273–297.
- Boldizzoni, Francesco 2011: *The Poverty of Clio. Resurrecting Economic History*. Princeton and Oxford.
- Breisach, Ernst 2004: *Historiográfia*. (Ford. Baics Gergely.) Budapest.
- Burns, Robert M. (ed.) 2006: *Historiography: Critical Concepts in Historical Studies. Vol. 1. Foundations: The Classic Tradition, the Old Cultural History, Economic History, Vol. 2. Society: Social History, Marxism, Annales, History of Mentalities*. London; New York.
- Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád 2003: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 208–240.
- Dékány István 1931: Gazdaság- és társadalomtörténet. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 183–237.
- Domanovszky Sándor 1930: Előszó. In: Jármay Edit – Bakács István: *A régégi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1.* (Szerk. Domanovszky Sándor.) Budapest, 3–5.
- Eddie, M. Scott 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen.
- Erdmann, Karl Dietrich 1987: *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historique*. Göttingen: Wandenhoek & Ruprecht. [Átdolgozott angol változata: Erdmann, Karl Dietrich 2005: *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congress and the International Committee of Historical Science 1898–2000*. (Eds Jürgen Kocka – Wolfgang J. Mommsen.) New York–Oxford]
- Erős Vilmos 2000: Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet? *Aetas* (16.) 4. 142–147.
- Erős Vilmos (szerk.) 2003: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban*. Budapest.
- Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest.
- Glatz Ferenc 2016: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfü, Hóman, Hajnal*. H. n.
- Halmos Károly 2001: Közgazdaság és történelem – a narratív és neoinstitucionalista fordulat után. *Korall* (2.) 5–6. 206–220.
- Izsépy Edit 1969: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. *Századok* (103.) 5–6. 1077–1104.
- Kováts, Franz 1903: Ungarische Bibliographie 1900–1902. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1.) 605–617.
- Kövér György 2012: A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténet-írás. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között*. Budapest, 22–43.
- Kövér György 2013a: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. *Századok* (147.) 1. 189–205.

- Kövér György 2013b: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete. Intézményi megközelítés és historiográfia. *Történelmi Szemle* (55.) 2. 201–224.
- Kövér György 2016: Átértékelések. Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században. *Aetas* (31.) 4. 5–28.
- Kövér, György 2016: Crossroads and Turns in the Hungarian Economic History. In: Bol-dizzoni, Francesco – Hudson, Pat (eds): *Routledge Handbook of Global Economic History*. London–New York, 242–257.
- Kövér György 2018: *Patrónus és tanítványi gárda: a Domanovszky-iskola*. MTA székfoglaló.
- Kring, Miklós 1937: Węgierska historiografia społeczno-gospodarcza w ostatnich 25 latach [A magyar társadalom-gazdaságtörténet historiográfiája az elmúlt 25 évben]. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* (6.) 215–264.
- Mód Aladár 1950: 1848 értékelése és a marxizmus alkalmazása történetírásunkban. *Társadalmi Szemle* (5.) 3–4. 314–319.
- The Oxford History of Historical Writing* 2011: Vol. 4. 1800–1945. (Eds Macintyre, Stuart – Manguerra, Juan – Pók, Attila.); Vol. 5. *Historical Writing since 1945*. (Eds Schneider, Axel – Woolf, Daniel.) Oxford.
- Pogány, Ágnes 1999: Business History in Ungarn. In: Teichova, Alice – Matis, Herbert – Resch, Andreas (Hgg.): *Business History. Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa*. Wien, 77–87.
- Porciani, Ilaria – Raphael, Lutz (eds) 2010: *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession 1800–2005*. Basingstoke–New York.
- Ránki György 1977: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest.
- Romsics Ignác 2011: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest.
- Sándor Pál 1954: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához (A felszabadulás előtti irodalom bírálata). *Századok* (88.) 2–3. 173–419.
- Tagányi Károly 1893: A magyar gazdaságtörténet főbb forrásai. *Századok* (27.) 10. 915–919.
- Tamás Máté 2019: A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom – Vállalat*. Budapest, 373 – 391.
- Tomka Béla 2005: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas* (20.) 1–2. 243–258.
- Trencsényi, Balázs – Apor, Péter 2007: Fine-Tuning the Polyphoning Past: Hungarian History Writing in the 1990's. In: Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter (eds): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post Communist Eastern Europe*. Budapest–New York, 1–99.
- Vardy, Steven Bela 1976: *Modern Hungarian Historiography*. Boulder.
- Varga Zsuzsanna 2014: Az összehasonlító kutatások térhódítása az európai agrártörténet-írásban. In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 453–461.
- Wellmann Imre 1937: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937 május 27*. Budapest, 664–714.

Budai házasságok és családok a 17–18. század fordulóján*

Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 3.*

MTA Bölcsészettudomány Kutatóközpont. Budapest, 2019. 291 oldal.

Géra Eleonóra, többek között a 18–19. századi város- és társadalomtörténet, életmód-, mentalitás-, valamint nőtörténet termékeny kutatója, új könyvében a kora újkori városi házasságot vizsgálja. Két személy jog és hagyományok alapján meghatározott életközössége – miként azt a szerző bevezetőjében megfogalmazza – nemcsak az ő magánügyükként, hanem azon túlmutató szövetségként is funkcionált. Így a két fél között létrejövő szerződéses viszony befolyással bírt a szoros testvéri kapcsolatoktól kezdve a hivatalos szervek hozzáállásán keresztül egészen a következő nemzedékek életéig számos más területre is. A házasság e komplexitásának – legalább részleges – bemutatását célzó vállalatát a szerző az időhatárokat is kijelölő korábbi eredményeire alapozza, míg a konkrét tárgykör ötletét Péter Katalin munkásságára vezeti vissza.¹

A vállalkozást erősen megnehezítették a forrásadottságok. Nem álltak ugyanis a kutató rendelkezésére olyan közvetlen források, mint például a magánlevelek, így a szerző többször is kénytelen utalni az egodokumentumok nélküli elemzés nehézségeire és korlátjaira. A problémát azonban elmélyült levéltárosi tapasztalatai segítségével (hiszen Géra Eleonóra a családi iratok referense volt a Budapest Főváros Levéltárában) úgy sikerült áthidalnia, hogy a vizsgálat középpontjába a közigazgatási dokumentumokat állította. E módszertani döntésének alátámasztásul hivatkozik Péter Katalinra, aki szerint az egyszerű ember szerelmének történeti forrása a bírósági jegyzőkönyv (26).

Géra Eleonóra elhivatottságát bizonyítja, hogy a házasság- és családtörténeteken belül ráadásul épp az általában kevesebb forrásanyag által dokumentált női szerepkörre kíván reflektálni. Miként a szerző is említi, a nők csekélyebb jelenléte a forrásokban többnyire abból fakad, hogy a külvilág felé javarészt a családfő képviselte őket is. Jóllehet kijelentését a későbbiekben árnyalja, ám már a kötet elején

* A recenzió az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhely kutatási programja keretében készült.

¹ Géra Eleonóra 2014: „Köbalomból (fő)város.” *Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Könyvpont–L'Harmattan, Budapest. Elsősorban: Péter Katalin 2008: *Házasság a régi Magyarországon 16–17. század*. L'Harmattan, Budapest. Továbbá Péter Katalin (szerk.) 1996: *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. MTA TTI, Budapest.

fontosnak véli tisztázni, pontosan milyen műveltséggel rendelkezett a városi, különösen pedig a budai nő a korszakban, „ez a tudás mire tette őt képpessé” (28). A már említett közigazgatási dokumentumok mellett – ha nem is nagy számban – maradtak fenn olyan források is (például a kortársak vallomásai, saját kézírású ellenjegyzés, levelezés a hivatalos szervekkel, nyugták, elismervények), amelyek a tanult, ügyintézésben jártas nők kis csoportjáról árulkodnak (25–33).

A szerző munkájában elsősorban a Budapest Főváros Levéltárában fellelhető tanácsülési jegyzőkönyveket, tanácsi levelezéseket, törvényszéki iratokat, hagyatéki gyűjteményeket, valamint a fellebbviteli fórum, azaz az Udvari Kamara az Österreichisches Staatsarchivban őrzött iratanyagait használta fel. A városi adminisztráció középpontba állítása a téma számára nemcsak nehézségeket, de figyelemre méltó eredményeket is hozott. A korabeli házasságokat ideális esetben ugyanis az „eheliche Liebe”, azaz a lelki úton értelmezett házastársi szeretet/szerelem kötötte össze. Ennek leírásával azonban elsősorban a korabeli tanácsadó, vallásos irodalomban vagy röplapokban találkozhatunk. A szerző felhívja a figyelmet: a többnyire normabontó eseteket közlő közigazgatási dokumentumok alapján „lehetetlen megállapítani, hogy Budán mekkora teret hagytak az érzelmeknek” (57). Sőt, a kutatást tovább nehezíti, hogy az adatok többsége a polgárokat érinti, akik a legkevésbé engedhetek, engedtek döntéseikben a szívnek (57, 60). Géra Eleonórának azonban mégis sikerült rátalálni az egyéni érzelmre épülő lelki és testi szerelem nyomaira a hivatalos dokumentumokban (például Matthias Bernold esetében, 219).

A neutrális, sematikus iratok, azaz a közigazgatási és bírósági akták további háttéranyag segítségével történő elemzése (24) azonban nem csupán a házasságcsalád–nő (vagy akár a szeretet–szerelem) témakörökben hozott eredményt. Többletinformációt nyújt egyéb vizsgálati irányvonalakon is, amelyek megkerülhetetlenek a hivatali forrásadottságból kifolyólag: a jogi-normatív eszközökön keresztül szemléltetett esetek ugyanis a városi társadalom belső követelményeibe engednek bepillantást (például a házasság előtti nemi élet társadalmi rétegenként eltérő szankcionálása, 75–77). Sőt, arra is akad példa, amikor a konkrét jogi szabályozás és a közösség által jogosnak vélt viselkedési forma kerül szembe egymással. Ez fedezhető fel Kurz asztalos polgár özvegyének történetében is, akit gyermekei forgattak ki vagyonából, méghozzá épp a magisztrátus támogatásával. A szegények, köztük özvegyek, idősek támogatását egyébként magára vállaló városi tanács az ellentmondásos helyzetet azzal kívánta feloldani, hogy felszólította az új családfőt, bánjon tisztességesen az idős szülővel. Géra Eleonóra ki is emeli, hogy erkölcsi szempontból vélhetően a kortársak egy része is az özvegy pártját fogta (226–228).

Jóllehet a kötet a gyakorlatban megvalósuló élet-, valamint munkaközösség bemutatására összpontosít, mindig figyelembe veszi a korszak normarendszerét is. Kiemelten hangsúlyozza ezért a vallásos irodalom, prédikációk jelentőségét, amelyek egészen a 19. századig számottevően formálták az ideális házasságról alkotott képet (56–58). Szabályozó mivoltukat visszatérően, több életállapot (például jó házasság, 84; özvegyiség, 162, 228; erkölcs és paráznság, 140–143) bemutatásánál megemlíti, esetleg röviden jellemzi a szakirodalom alapján.

A tizennégy fejezetre tagolt kötet első nagyobb tematikus egysége (1–2. fejezet) egyfajta bevezetőként szolgál. A szerző elsőként a témára vonatkozó csekély hazai és terjedelmes nemzetközi szakirodalmat, illetve a családkutatás elméleti és módszertani kérdéseit tekinti át (13–22). A visszafoglalt Buda német ajkú, jelentős részben az osztrák örökös tartományokból és a Német-római Birodalom területéről érkező betelepülői révén erősen kötődött a német kultúrkörhöz. A hasonló társadalmi-vallási adottságoknak köszönhetően – valamint a hasonló megközelítésű magyar várostörténeti kutatások hiányában – Géra Eleonóra a német tudományos feldolgozásokat részesíti előnyben munkájában. Az osztrák, német, valamint svájci kutatási előzmények alapján felhívja ugyanakkor a figyelmet a Habsburg Birodalom keleti felébe elvándorolt, német ajkú polgárok új, elsősorban katolikus városaira. Ez utóbbiak kutatása – szemben a protestáns városokéval – ugyanis háttérbe szorult. Ebből a hiányból is igyekszik törleszteni a kötet, amelynek fontos erénye, hogy az elemzés során a szerző valóban folyamatosan reflektál a bemutatott elméleti-módszertani szakirodalomra, a kutatási eredményeket pedig igyekszik elhelyezni a nemzetközi kontextusban.

A második fejezetben a visszafoglalt Buda fokozatos benépesedésének vagyunk tanúi. Az első lakóknak a vágyott gyors meggazdagodásért, de még inkább a tartós letelepedésért olyan kihívásokkal kellett megküzdeniük, mint az iparosok vagy a közbiztonság hiánya, az egzisztenciális válsághelyzetekben (például árvíz, pestis, Rákóczi-szabadságharc) tapasztalt pénzhiány; ezenkívül megkeserítették életüket a különböző önkényeskedések is. Az ingatlanok, privilégiumok nem csupán a vállalkozó szellemű arisztokratákat, nemeseket, katonatiszteket, értelmiségieket, de a nyugodtabb életkörülményeket kívánó egyéneket is vonzották. A budai állásokra elsőként jelentkező tisztviselők, katonatisztek például javarészt az uralkodó több évtizedes szolgálatát követően letelepedni, illetve otthonra, családra vágyó személyek voltak (37–39). A király és a központi kormányzervek által német és katolikus többségű városként elképzelt új településen idővel megjelentek az első polgári foglalkozású személyek, a kereskedők, iparosok is. A kamara, amely támogatta a letelepedést, elsősorban kalmárokat, illetve azoknak a mesterségeknek (például mészáros, pék, varga, építőipari szakmák) a képviselőit várta leginkább, akik kétékezi munkával az újjáépítést, valamint a közösség működését segítették.

Ebből, a kontextust bemutató fejezetből sem hiányoznak azonban a házasság történetének egyes aspektusai. Azt, hogy mennyire nem két ember magánügyeként működő együttélésről van szó a korabeli házasságok esetében, Géra Eleonóra jól szemlélteti a térhasználat bemutatásával. Az egy fedél alatt élők népes háztartásai olyan „nyílt házat” jelentettek, amelyekben a nyilvánosság és a magánélet képlékeny határok között mozgott, a privát szféra luxusnak számított még a hivatalnoki elit köreiből is (47–49).

A második, jóval terjedelmesebb egységben (3–10. fejezet) a házasságkötéstől kezdve az özvegységig taglalja a szerző az általában egyenrangú felek szolidaritáson alapuló érdekszövetségét (*caritas conjugalis*), szerződéses kapcsolatát. Bevezetőként teológiai, filozófiai, képzőművészeti megközelítésből, a szakirodalom alapján

állítja, hogy a kora újkori patriarchális családmódelemben az elsőbbséget élvező férj mellett a nő – a korábbi segítői szerepkör helyett – társként jelenik meg. A kor-szak irodalma és prédikációi a házasságot olyan egészként mutatják be, amelyből egyik fél sem hiányozhat. Géra Eleonóra említést tesz a változás eredőiről, így például a protestáns tanok terjedéséről vagy a katolikus hozzáállás átalakulásáról is.

Érthető módon röviden elemzi a szexualitás, erotika, valamint a vágy ekkor még háttérbe szorított szerepét. A kor embere ugyanis csak addig tartotta elfogadhatónak mindezeket, ameddig a házasságon belüli viszonyt erősítették (60). Legalábbis elméletben – egy későbbi fejezetben a szerző ugyanis bemutatja, miként válik el ettől a gyakorlat. Például a nem partnerségi kapcsolatokban az egzisztenciálisan kiszolgáltatott félnek (mint egy vagyonatlan, nem polgári származású cselédlánynak) vállalnia kellett a magas kockázattal (a tisztesség elvesztése, a városból való kiűzés veszélyének vállalásával) járó szexuális együttlétet a konszolidáltabb élet és/vagy társadalmi emelkedés reményében (75–79).

Azt, hogy mennyi összetevő határozta meg a házasságok előkészítését és létrejöttét (így a szülők kötelességei, felkészülés, azaz szolgálatra küldés rokon vagy más – például keresztkoma, barát, szomszéd – asszonyhoz, megfelelő anyagi háttér, céhen belüli elvárások, házassági szerződés), a szerző – vállalásának megfelelően – részletekbe menően ábrázolja, elsősorban a nők szemszögéből (62–86). Az egész könyvre jellemző bő forrásanyag-dokumentáció olyan esetgazdag leírásokat eredményez, amelyek nem csupán az induktív megközelítést szolgálják, de sajátos részletekbe is bepillantást engednek, amelyek meglepőek lehetnek a dokumentumok hivatali jellegét tekintve. A szülői, elsősorban édesanyjai szeretetről tanúskodik például az a hagyatéki ügyintézői feljegyzés, amely szerint a Fekete Elefánt fogadósnéjának kislánya már 5-6 évesen hordhatta édesanyja 26 nagy gránátköböl álló nyakláncát (64). A házastársi, testiségen túlmenő érzések pedig a kitartó, pénzt nem kímélő betegápolás leírásában² vagy azokban a végrendeletekben ismerhetők fel, amelyekben a halálát érző fél a másikat tette meg egyetemes örökösnek (85–86).

Az újraházasodás, valamint az özvegyiség jelenségével három fejezet is foglalkozik (6–7., 10. fejezet). Az elsőben az új házasságot generáló általános okokat mutatja be a szerző, a másodikban egy esettanulmány olvasható egy botrányoktól sem mentes életutat bejárt nő három házasságáról. Végül a harmadikban Géra Eleonóra az egyedül maradt házasefet, illetve az előtte álló lehetőségeket vázolja fel. A házasság utáni egyedüllét ugyanis annyi nehézséggel járt, hogy azt csak kevesen tudták megengedni maguknak. Míg azonban a férfiak a magas kor vagy akár betegség ellenére is könnyebben találtak új feleséget maguknak, a nők hatványozottan nehezebb helyzetbe kerültek, annak ellenére is, hogy a legtöbb esetben a két felnőtt munkájára épülő családi boldoguláshoz szükséges volt a kieső fél pótlása. Géra Eleonóra a kötetben folyamatosan hangsúlyozza, hogy a család több

² Vö. Péter Katalin 2012: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól Keletre. In: Péter Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA BTK TTI, Budapest, 155.

lábön álló, a tagok munkájára építő gazdasági egységként is működött (*patchwork economies*), ennek létezését egy külön fejezet is bizonyítja (8. fejezet).

Különböző anyagi okok motiválhatták az özvegyeket az újraházasodásra: védelem a hitelezőkkel, a vérrokonok követeléseivel szemben, vagy akár a gyermekeket gondozó nő fizetésének megoldhatatlansága. Kamat nélküli kölcsönhöz is így lehetett a legkönnyebb módon hozzájutni, ahogy a gyermekek jövőjének biztosítása is szerepet játszott az újraházasodásban. A kötetben tárgyalt példák olyan eseteket mutatnak be, amikor a családfő helyét egy közeli ismerős, barát vagy bizalmas vette át (89–92). Nem esik szó azonban az esetleges sógorsági (*affinitas*) és vérrokonsági (*consanguinitas*) kapcsolatokról. Pedig ezeket az (esetenként özvegyeségből kialakult) együttéléseket – legalábbis a 19. század első felében – hasonló okok, így többek között a pénzhiány is előidézhette.

Az említett esettanulmányban Eva Elisabetha Wittmann történetét ismerjük meg. Az elbeszélés, ahogyan azt a szerző is ígéri, valóban több oldalról világítja meg a kora újkori nő helyzetét, miközben egyértelművé válik, hogy például a családi háttérnek, az egyéni tulajdonságoknak köszönhetően milyen távol eshetett egy életút a normatív irodalomban megfogalmazottaktól. Az apró történetek állóképeit meghaladva így folyamatában válnak láthatóvá a házasságok mindennapjai (*Ehe in Aktion*, 21).

Eva Elisabethának, Georg Freysinger császári udvari nyerges gyámleányának első férje a budai tanácsba bekerült, valamint polgármesternek megválasztott Johann Georg Unger volt. A férfinak a társadalmi és a vagyoni helyzetéhez illő új és fiatal ara nem csupán a lehetséges gyermekáldást biztosíthatta, de hozománya révén egyben nagyobb összegű készpénz megszerzésének lehetőségével is kecsegtetett. Kapcsolatuk azonban a tettlegességig fajult, köszönhetően a több évtizednyi korkülönbségnek, továbbá az eltérő származási környezetnek. A családon belüli erőszak jogi oldalról történő bemutatásában a fejezet a szokásos, általánosságban megfogalmazott vádakkal állítja párhuzamba az eset konkrétumait, ezáltal a per pontosabb értelmezését nyújtja. Az asszonyverés kérdésénél például kiderül, hogy annak jogosságát – a fenytetésnek a korszakban elfogadottnak tekintett mérsékelt volta miatt – senki nem vitatta. Az is kiderül viszont, hogy egyértelmű meghatározás nem volt arra, mi tekinthető jogos fegyvelésnek, és mi kegyetlenségnek (96–98). Eva második házasságában a legfontosabb tőke, azaz az egyéni becsület, valamint azon keresztül a családi becsület kerül a középpontba. Az erőszak ismét megjelenik, ám most elsősorban a verbalitás szintjén, továbbá a feleség meglepő, szenvedélyes viselkedése is bemutatásra kerül. Mindezt a szerző több, olykor éles forrásrészlettel ábrázolja: „korbácsolni való bestia”, „kicsinálja őket”, „leírhatatlan, pokoli fúriaként” (102–104).

Az egész kötetre jellemző, hogy a megfelelő források szó szerinti idézésével Géra Eleonóra a milió minél érzékletesebb bemutatására törekszik: „A magisztrátust és a polgármestert túl hangosan gyalázó polgárné férjét, Fermo Francót behívatta a tanács és szigorú határozatban szólította fel: »fogja be a neje a pofáját«”. (126) Emellett a korszak hangulatának visszaadásához a korabeli, ugyan-

akkor értekező prózában ritkábban megjelenő kifejezések használatától sem riad vissza a szerző. Jellemző példa a „kurvázkodás” említése. Az osztrák törvénykönyv és a pest-budai joggyakorlat ugyanis nem különböztette meg az élettársi kapcsolatot, a házasságtörést, a paráználkodást és a prostitúciót: mindegyiket a kurvázkodás (*Hurerey*) fogalmával jelölte (143). Így ez olvasható például a hitvesölő molnár és felesége tettlegességig fajuló vitájának leírásában is. A feleség „a pesti plébánost kérte fel, hogy férjével szemben képviselje a magisztrátus előtt, mivel az állítólag bántalmazta és ok nélkül kurvának nevezte” (137).

Hatványozottan igaz mindez a hatóságok vagy a város előtti normasértő esetek bemutatásánál (9. fejezet). Pontos és részletes tárgyalásuknak köszönhetően egyszerre több egyház-, politika-, jogtörténeti vagy épp néprajzi elem is felszínre kerül. Például a sorozatosan agresszorként fellépő férje által fejbe lött, de a súlyos sérülésből felépülő Rostné házasságának felbontását indokolatlannak vélő esztergomi érseki döntés körülményeit önmagában is érdemes lenne vizsgálni (150). Érdekes jogtörténeti adalék a férje támadását túl nem élő Modauerné ügye, amelyben a Kamarai Adminisztráció végül szerencsétlen balesetnek minősítette az esetet (138). A perek ismertetése során a szerző egyúttal politikai döntésekről is szót ejt, hiszen a város vezetői testületében mindig akadt olyan, aki kihasználta az ellenfele lejáratására kínáló alkalmat. Végül a népi vallásossággal és hiedelmekkel kapcsolatos új adatokra kiváló példa a tanácsos üvegesmester története, aki egy özvegy örökségének csökkentése érdekében visszajáró, „tanúval is hitelesített” kísértettel riogatta a budaikat (170).

A harmadik nagyobb tematikus egység (11–13. fejezet) a várost mint közösséget mutatja be. A szerző belülről kifelé haladva vizsgálja a társadalmat, az abban fellelhető házastársi és családi kapcsolatokat. A legerősebb, a kölcsönösség elvén működő testvéri, illetve sógorsági kapcsolatoktól kiindulva jut el a perifériához (például hajadonok, özvegyek), végül a közösségen kívül eső rétegekhez (például kórházak lakói). Hűen korábbi szerkesztési elvéhez, az általános, kisebb családtörténeteket felvonultató fejezetet hosszabb esettanulmánnyal egészíti ki: a Bösinger család történetét közel három évtizeden keresztül ismerteti (193–202), ahogy hosszabb kitérőt tesz a Hochenwarter árvák esetében is (202–208).

A közösség vizsgálatával Géra Eleonóra bemutatja, hogy a közös etnikai gyökerek, a vallás, valamint a földrajzi közelség (szomszédság) jelentős kohéziós erővel bírtak. Az első kettő jelentőségét az egész kötetben kiemelten és visszatérően hangsúlyozza. A feltárt bírósági esetek során például a háború áldozatainak bemutatásánál rávilágít arra a jelenségre, hogy a csecsemőgyilkosságoknál az elkövetők között erősen felülreprezentált az egykori muszlim, később azonban a keresztény hitre áttért, korábbi hadifogoly vagy izraelita nő, illetve protestáns is található közöttük. A vallásuk miatt kirekesztést el nem szenvedő katolikus és ortodox nők esetében maga a közösség lehetett az, amely nem engedhette meg ezt a „szégyent”, ezért inkább elnézte a gyermek eltűnését (240).

Már ebből a példából is jól látszik, de az összes réteg bemutatásánál megfigyelhető az *Ehrengesellschaft* jelensége, valamint az ezzel összefüggő politikai meg-

oldások, hivatali működések (például visszaélések, segítségnyújtás). Ezt egészíti ki az önkéntes, jogon túli, főként tapasztalati belátásból fakadó „egyesítő kötelék”, a korabeli, elsősorban nőktől nők felé irányuló szolidaritás tárgyalása (210–216). E két elem együttes vizsgálata jól illeszkedik a házasságra koncentráló korábbi fejezetek egyéni történeteinek keresztül megnyilvánuló interdiszciplináris elemekhez. Ez esetben ugyanis a városra koncentráló szerző az egész közösségre vonatkoztatva kínál olyan lehetőségeket, mint a korabeli jogkövetés, jogsértés, jogkiterjesztés megfigyelése vagy a különböző jogi kategóriák (így a bűncselekmény), illetve a társadalmi szabályok tisztázása (például a szegénygondozás mint szociális fegyelmező eszköz elemzése), a társadalmi integráció forrásainak feltárása (kiemelve a keresztény tanítás szerepét).

A város például azért, hogy szemet hunyt felette, biztosította a szexuális kapcsolatot, az együttélés lehetőségét a kifogástalan magaviseletű helyi szegényeknek és nincsteléneknek is, akiknek egyébként anyagi okokból esélyük sem volt a házasságra. Az előbbieket csupán a házasságtörés lehetőségével jelentették fel, élettársi kapcsolataikról pedig leginkább azokban az esetekben maradt fenn forrás, ha az valamilyen büntetendő cselekedethez vezetett. A bemutatott esetek alapján azonban kiderült, hogy a közösség részéről tett engedmény rendkívül törekenynek, illetve önkényesnek bizonyult. Amennyiben mondjuk a hitelezői vagy valamilyen egyéb (például városi) ellenérdek úgy kívánta, egy esetleges bírósági eljárásban a paráznaság vádját és annak következményeit már nem kerülhette el az illető. Hasonlóképpen, a helyi származású, kifogástalan életű törvénytelen anyához elnézőbb magatartással viszonyult környezete (217–219), az árvíz, tűzvész miatt egzisztenciális válságba került, ám jó hírű rászoruló megsegítését pedig a rokonok, barátok, valamint a céhes társak egyaránt kötelességüknek érezték (223–224).

A városi közösség működését bemutató fejezetek, miként a korábbiak is, számtalan példát hoznak a családi és egyéb szolidaritási akciókra, anyagi és érzelmi téren egyaránt. A család és az elit által is segíteni kívánt társadalmi integráció szép példája rajzolódik ki Matthias Bernold és szerelme (!) esetében, „akiknek szegénységükből kifolyólag nem adatott meg a házasság privilégiuma”. A vincellér „élete munkájával szerzett kevéske örökségét” gyermekükre kívánta hagyni. A feltételezhetően a két polgárjogú tanú egyike által írott, de az édesapa gondoskodását magán viselő végrendeletben nem jelennek meg a hivatalos iratok által használt, örökre megbélyegző kifejezések (például „Bastard”, „Hurrenkind”, „illegitimes Kind”). Helyette finoman körbeírják a gyermek születésének körülményeit („olyan gyermek, akit ő hajadonként fogant és szült”, 219).

A kötet, mindamelllett, hogy rengeteg személyt vonultat fel, többször vizsziatér egy-egy szereplőhöz vagy családnhoz, hogy más-más aspektusból vizsgálja meg őket. E magas létszámnak köszönhetően könnyen eltévedne az olvasó, de segítséget nyújt a történetek követésében a név nélküli családtagokra is kiterjedő bőséges, kilencoldalnyi személynévmutató (olyanokkal is a listában, mint például Cetto bolti szolgálja, Zaunockh, Johann neje). Géra Eleonóra munkáját egy kisebb forráskiadással is kiegészítette. Tematikus bontásban, kétnyelvű függelékként csa-

tolta Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek megfelelő bejegyzéseit, jócskán segítve ezáltal is a kutatás folytatását, és nemcsak a város–házasság–család–nő témakörökben.

A szerzőnek tehát az említett nehézségek ellenére sikerült képet adnia a 17–18. század fordulójának budai házasságairól, családi körülményeiről, elsősorban a női oldalról. Továbbá, miként azt láttuk, a szeretetnek és a szerelemnek a források által igencsak nehezen megfogható jelenségét sem mellőzte elemzéséből. Mindeközben nem csupán jól kiaknázható alapot nyújt a különböző témák vizsgálatának folytatásához, bővítéséhez, de olykor ráirányítja a figyelmet a jövőbeli kutatási lehetőségekre. A városi összefogás témakörében lehet inspiráló például az, amikor a női szolidaritás bemutatásának befejezésekor megemlíti, hogy 18. századbeli katolikus megújulás hatással volt a szolidaritás gyakorlatára, ami a házasságon belüli férfi–női kapcsolaton is nyomot hagyott, hiszen közvetett módon erősítette a feleség autonómiáját a családfővel szemben (214). Ezzel összefüggően érdemes lehet vizsgálni a későbbi hazai prédikációkban, vallásos irodalomban a testi-lelki kapcsolat ábrázolását, vagy akár csak a „test” képének esetleges időbeli változásait, helyi eltéréseit, valamint annak rövid és hosszú távú hatásait. A további vizsgálatokban ajánlatos lehet majd a nagyközönségnek szánt normatív irodalom mellett a korabeli egyházi szabályozást is figyelemmel kísérni a tárgykör kapcsán.³

Bárány Zsófia

³ A kapcsolatokon túl az egészségügy tárgykörében is jelentős eredményeket hozhat a vállalkozás. Jó példa erre Erdő Péter 2016: Egészségügyi témák a középkori egyházjogban. In: uó: *Jog az Egyház hagyományában és életében*. SZIT, Budapest, 325–345. A tanulmány a középkori egyházjog gyűjteménye, a *Corpus Iuris Canonici* szövegei mellett azok magyarázatait, a késő középkor gyóntatói kézikönyveit, továbbá néhány újkori pestiskönyvet is görcső alá vesz az egészségügyi témák (például járványok, testi fogyatékoság, pszichés betegségek, alkoholfüggőség, impotencia) kapcsán.

Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok.*

Kronosz, Pécs, 2018. 394 oldal.

Az egy híján másfél tucat szerzőt felvonultató kollektív vállalkozás – amelynek kiindulópontját a szerkesztői előszó értelmében egy 2016 eleji, a Pécsi Tudományegyetemen lezajlott történeztudomány-konferencia adta, amely a teljes dualista periódus helyett elsősorban a 19. század fordulóját helyezte fókuszba – egy rövid, de tartalmas szerkesztői bevezetőt és egy átfogó áttekintést követően öt jól elkülönülő tematikai egységbe rendezve gyűjti egybe a tanulmányokat. Ez az öt tematikai blokk az alábbi kulcsszavak köré szerveződik: birodalmiság és modernizáció; a politikai szféra megújulása; a modernizációs nemzetépítés gyakorlatai; az egyházak, a nemzetállamiság és a modernizáció; végül a hazai magyar és nem magyar nézőpontok (az úgynevezett „nemzetiségi kérdés”).

Mindjárt a kötet címadásánál érdemes egy pillanatra elidőzni. Annak főcíme tudniillik egyértelműen a II. világháború utáni évtizedek angolszász politikatudománya által kidolgozott úgynevezett *nation-building*-konceptióra utal, és a kötetben helyet kapó írások többségéről is megállapítható, hogy ennek az (azóta is kurrens) kutatási iránynak a szemléletére és módszertani hagyományaira támaszkodik. Ez az 1960-as években a fősodor részévé lett megközelítés ugyanis – a nyugati gyarmatbirodalmak felbomlásának hozadékaként létrejövő új államok politikai-társadalmi és gazdasági konszolidációját vizsgálva és annak hatékonyságát elősegítendő – a nemzet és állam létrejöttét nemcsak hogy egymástól elválaszthatatlan, hanem (néhány nyugat-európai kivételtől eltekintve) kifejezetten modern jelenségként értelmezve tanulmányozta tárgyát globális keretekben és makroszintű összehasonlító elemzések útján. Amíg azonban a nemzetközi szakirodalomban régóta vitatott kérdés a nemzet- és államépítés territóriumának elhatárolása, illetve a pontos elhatárolhatóságuk nehézsége, addig a kötet szerkesztői a nemzet- és/vagy államépítés dilemmáját feloldva a kettőt egyaránt felölelő „nemzetállam-építés” kifejezés alkalmazása mellett döntöttek. E terminológiai huszárvágás révén azonban a hangsúly óhatatlanul erősebben helyeződik az *állam* indukálta modernizáció különböző aspektusainak kérdéseire, míg az előbbiből eltérően *kulturális jelenség*ként is értelmezhető *nemzet* kialakulásának és/vagy megújulásának az államtól függetlenített vizsgálata már kevesebb figyelemben részesül. Erre persze a vállalkozás kronológiai horizontja is sokban magyarázatul szolgál, hiszen a 19. század utolsó harmadának szereplőit sokkal erőteljesebben foglalkoztat(hat)ta már az 1867-es kiegyezés által elnyert kvázi teljes szuverenitás birtokában az államépítés, mint a nemzeti kultúra „önmagában” vett megújítása. Ez utóbbi ugyanis jellemzőbben a 18. század utolsó évtizedeiben és a 19. század első és második harmadában aktív értelmiségiek számára bírt elsőrendű fontos-

sággal, ahogy természetesen a társadalmi emancipáció évtizedekig megoldandó kérdésként nyomasztó terhe is lekerülhetett az 1848 utáni politika napirendjéről. Az alapkérdés a dualizmus korában már sokkal inkább úgy tevődött fel a kortársak számára, ahogy arra a szerkesztők és a szerzők többsége is több ízben rámutat, hogy a kulturálisan és politikailag immár megújult magyar nemzet az elsörendűen sajátjának tekintett állam szuverenitásának a megszilárdítását miképpen érvényesítse kül- és belföldön egyaránt, másként fogalmazva, miképpen tudja erősíteni az immár (szinte teljesen) általa kontrollált állam par excellence nemzeti jellegét. Kifelé ez elsősorban a ciszlajtán birodalomféllel szembeni egyenrangúság garantálását, valamint a dualizmus rendszerének az ismétlődő centralizációs és föderalizációs kísérletekkel szembeni megóvását, befelé pedig a nem magyar ajkú népesség rivális (saját) nemzetépítő törekvéseinek mérséklését és, amennyire lehet, korlátok közé szorítását jelentette. Hogy ebben a modernizációs folyamatok mennyire voltak a magyar nemzetépítés segítségére, arra a kötet alcíme a reformkori programatikus „haza és haladás” szókapcsolatot „haza és/vagy haladás” szintagmává parafrázálva utal. Az urbanizáció, a közigazgatási centralizáció, a közlekedési és gazdasági infrastruktúra fejlesztése kétségkívül a nemzetállami kohéziót erősítette. Az oktatási rendszer fenntartói fragmentáltsága (benne az autonóm vallásfelekezetek erős jogosítványaival és súlyával), valamint a politikai berendezkedésnek a korszak egészében (a csaknem mindent átható hazafias frazeológia és egyre gyakoribb nacionalista felhangok ellenére) dominánsan liberális alapállása, de a dualista rendszer lényegi megváltozhatatlansága és Ferenc József személyére szabottsága ellenben korántsem feltétlenül hatottak a nemzetállami homogenizáció előmozdítóiként, sokkal inkább annak nyilvánvaló korlátait jelölték ki.

Visszatérve a kötet tartalmi felépítésére, annak arányairól megállapítható, hogy amíg a politikum, a modernizációs gyakorlatok és a nemzetiségi kérdés tárgyalására négy-négy írás is jut (az utóbbi tematikai egységben egy bevezető tanulmánnyal ellátott, részletesen jegyzetelt forrásközléssel Cieger Andrásról), addig a birodalmiság és haladás kérdéseinek szentelt blokk három, az egyházak modernizálódását tárgyaló rész pedig már csak két tanulmányból áll. Az arányok pusztán érzékeltetésén túl a tematikus egységek felépítése természetesen bővebb ismertetést kíván. Annyiban mindenképpen, hogy felmérhessük, a közölt írások milyen mélységben fedik le, illetve töltik ki a címük által jelzett tematikai horizontokat és koncepcionális kereteket.

Átfogóan annyit érdemes előrebocsátani, hogy a kötet bizonyos értelemben többet is nyújt a címében és alcímében megadott témamegjelölésnél. A többlet térben és időben egyaránt megmutatkozik, amennyiben a tanulmány szerzők között vannak olyanok, akiknek írása alapvetően nem Magyarországra fókuszál (Varga Bálint és Spannenberger Norbert historiográfiai tárgyú szövegei), jóllehet ők is a dualista államalakulat keretén belül maradnak, és részben kitekintenek témájuk magyar(országi) vonatkozásaira is. Másoké (a protestantizmus századfordulós útkereséseit áttekintő Hatos Pálé, valamint a magyar és a Monarchia utódállamaiban megjelenő élclapok etnikai ellenségképeit összehasonlító Tamás

Ágnesé) pedig nem ér véget a dualista periódus alkonyával, hanem a két világháború közötti (sőt, Hatos esetében az utána is kitekintő) fejlemények számbavételével zárul. Az egyes részek tartalmi lefedettségét illetően azonban már némileg vegyesebb kép tárul az olvasó elé. (Noha természetesen nehezen elképzelhető, de legalábbis reálisan nem elvárható olyan tanulmánykötet összeállítása, amely, bármilyen gondos is a szerkesztői munka, akárcsak megközelíthetően képes volna kielégíteni az egy-egy téma kapcsán megfogalmazható szakmai elvárások teljességét, különösen az olyan önmagukban is könyvtárnyi irodalmat felvonultató kérdéskörök vonatkozásában, mint amilyen a modernizáció, a nemzet- és államépítés, illetve ezek bonyolult összefüggésrendszere.)

A tematikai kiegyenlítettség tekintetében a politikum, illetve a nemzetépítési gyakorlatokat fókuszba állító fejezetek emelhetők ki. Az előbbi blokk szerzői három emblemikus politikus, Apponyi Albert és Justh Gyula politikai törekvéseinek (Anka László és Szendrei Ákos tanulmányai), illetve Jászi Oszkár ideológiai ellenségkép-fogalmának elemzése (Pók Attila) mellett a 20. századi magyar modernitás egyik „inkubátorának” tekinthető Galilei Körnek (Csunderlik Péter) szentelnek egy-egy tanulmányt. Az utóbbi tematikus egység szerzői pedig a közigazgatás (Székely Tamás), a bankrendszer (Gál Zoltán), az iparoktatás (Vörös Katalin), illetve a mezőgazdaság etnoregionális szempontú (Nagy Mariann) modernizálódásának a kérdéseit járják körül. Némileg „féloldalasabb” ugyanakkor a másik három blokk, amely jelző azonban kizárólag a szerkezeti egység tartalmi felépítését hivatott érzékeltetni, és semmi esetre sem a bennük közölt tanulmányok színvonalát minősíti. A birodalmi modernitás tematikáját körüljáró írások között a magyar közvéleménynek az annexió előtti évtizedek változó Bosznia-képét feltáró, impozáns terjedelmű és primer forrásokkal gazdagon alátámasztó tanulmány (Ress Imre) mellett egy alapos összehasonlító áttekintés olvasható a k. u. k. térség történetírásainak birodalmi témaválasztásairól, és egy esettanulmány a Bukovina-történet klasszikusának tekinthető Raimund Friedrich Kaindl munkásságáról (a fentebb már említett Varga és Spannenberger tollából). Ezen fontos és releváns, de mindenekelőtt a birodalom perifériáján vagy perifériája kapcsán megfogalmazódó kérdésfelvetések mellett azonban legalább egyetlen írás erejéig érdemes lett volna a birodalmiság-kérdéskör bécsi vagy valamely par excellence örökös tartománybeli nézőpontjára is önálló írásban reflektálni. Az egyházak és a nemzetállami modernizáció kapcsolatát körüljáró rész esetében pedig szembetűnő, hogy amennyire problémaorientált és alaposan kidolgozott áttekintések olvashatók a hazai katolicizmus és reformátusság nemzeti modernizációra rezonáló átalakulásáról Klestenitz Tibortól és Hatos Páltól, annyira érződik a hiánya a többi felekezettel, különösen a 19. századi hazai polgárosodásban kulcsszerepet játszó evangélikusokkal vagy a modernizációs stafétát mindinkább átvevő (a neológ és/vagy fokozódó mértékben kikeresztelkedő) zsidósággal kapcsolatos írásoknak. A nemzetiségi blokk négy szövege pedig sajátosan oszlik kétfelé a már említett forrásközlő és a késő dualista és két világháború közötti időszak magyar – nem magyar etnikai karikatúráit össze-

hasonlító írásra, illetve a két meghatározó, mégis jelentősen eltérő lehetőségekkel élni tudó magyarországi nemzetiség, a hazai románok és a szlovákság, valamint a magyar nemzetállam-építés összetett viszonyrendszerét a 18. századi előzményektől átfogóan tárgyaló összefoglaló tanulmányra (mindkettő Ábrahám Barna interpretálásában).

A kiadvány legfőbb erényének – a jelzett hiányok ellenére is – az átgondolt szerkezetét és a közölt írások nagy többségének egyenletesen magas színvonalát tartom. A témagazdagság és a szerzők számossága miatt természetesen az alábbiakban csak néhány fontos és jellemző momentum kiemelésére van lehetőségem.

A kötet bevezető írásában ifj. Bertényi Iván nagy ívű áttekintésben vázolja fel a hazai liberális nacionalizmus fejlődését a reformkortól a „Nagy Háború” küszöbéig, amelynek során a fő hangsúly az ellenzéki pozícióból gyakorolt „mozgalmi” szakasz elvhűsége és idealizmusa, majd a kormányhatalom birtokába jutott gyakorlati megvalósítás periódusának nyilvánvaló különbségei mellett is az alapvető kontinuitásra helyeződik. Bertényi meggyőzően érvel amellett, hogy az 1867-es rendszer liberalizmusa az idő múlásával nem elsősorban azért vált a kortárs megfigyelők meglátása szerint is egyre konzervatívabb színezetűvé, mert működtetői ne szerették volna azt, ahol lehetett, liberálisabb irányba továbbfejleszteni, hanem mert az a dualista berendezkedés törekeny egyensúlyának biztosítása érdekében bel- és külföldön folyamatosan kisebb-nagyobb kompromisszumokra kényszerült, miáltal a hatalom gyakorlói a rendszer megreformálása helyett a status quo megőrzésében látták működőképessége fenntarthatóságának a zálogát. A liberalizmus középosztály-központúsága pedig – ahogy másutt, úgy – a századforduló Magyarországon is olyan alapvetően új kihívásokkal kényszerült szembenézni a tömegek mobilizálására építő bal- és antiliberalis jobboldal megjelenésekor, amelyek aztán a bekövetkező viláégéstől függetlenül is alapjaiban erodálták a nemzeti szabadelvűség politikai hegemóniáját.

A birodalmiság és nemzetépítés összefüggései vonatkozásában fontos megállapításnak tartom, ahogy az Varga Bálint írásából egyértelműen kiolvasható, hogy a fénykorát az 1850-es években élő Habsburg-állampatrióta történeti narratíva a birodalmi perifériákon is támogatókra talált, olykor jelentős történészek életművében is, sőt, egy idő után elsősorban ezekben a térségekben vívott ki erős pozíciókat, az erősödő és széttartó nemzeti történetírások pedig saját narratívájuk kimunkálásakor számos esetben aktívan építettek a birodalmi keretek termékeny felhasználhatóságára. A századforduló utáni intellektuális klíma viszont egyre kevesebb lehetőséget kínált már a nemzetek és etnikumok feletti beszédmód következetes képviselői számára, ahogy arra a Spannenberger Norbert által prezentált bukovinai esettanulmány is rámutat. Ress Imre írása ugyan nem összbirodalmi horizontból, hanem magyar nézőpontból tekinti át a Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos közéleti diskurzus kibontakozását, miáltal – egyebek közt – bravúros látéletét adja annak a paradigmaticusnak is értékelhető átalakulásnak, amelynek során például a magyar függetlenségi párt hangadó politikusai a térségbeli nemzeti önrendelkezés elsőrendű hazai támogatóiból a századforduló után

már a lehangosabban (és az uralkodó koronázási esküjére hivatkozva!) követelték az 1870-es évek végén megszállt terület Magyarországhoz csatolását.

A politikai élet modernizálódásának szentelt fejezet írásainak tétjét alapvetően meghatározza, hogy kizárólag olyan politikusokra és/vagy politikai véleményformálókra fókuszálnak, akik a dualizmus idejét (mindvégig vagy döntően) ellenzéki pozícióban töltötték, miáltal programjuk gyakorlati megvalósítására értelemszerűen korlátozott lehetőség nyílt, ha nyílhatott egyáltalán. A szerzők ezért első-sorban nézeteik (in)koherenciáját vizsgálják (mint az Apponyi Albert-i politikát „ideológiai kötéltáncként” értelmező Anka László), vagy egy téma kapcsán képviselt álláspontjuk alakulását ismertetik (Justh Gyula és a meg nem valósuló választójogi reform nyomon követésével Szendrei Ákostól). A Galilei Kör és Jászi Oszkár ellenzékiisége persze nemcsak a kormánypárttal vagy a dualizmus rendszerével állt szemben, hanem az általuk (is) gyökeres megújításra szorulónak értékelt hazai gazdasági-társadalmi realitások összességének paradigmaticus átalakítását tűzte ki célul, ami azonban a világháborús összeomlás bekövetkeztéig nyilvánvalóan lehetetlen küldetésnek bizonyult. Az idős Jászi saját életútját a kézenfekvő párhuzamként kínáló Tomáš Garrigue Masarykéval egybevető keserű számvetéséből kiinduló (ti. az azonos világnézet, elvek és célok az egyiket megbecsült országalapítónak, a másikat kudarcos száműzötté tették) Pók Attila a markáns ellentétpárookra építő és ezáltal történelmietlenül leegyszerűsítő fogalomhasználaton túl a Jászi Oszkár-i gondolkodásmód *etikai* dimenziójára és annak megszívlelendő tanulságaira hívja fel a figyelmet.

A modernizációs gyakorlatokat tárgyaló írások közül a közigazgatás modernizálását vizsgálva Székely Tamás a kérdés permanens napirenden maradása és az 1880-as évek reformsorozata ellenére annak megrekedését húzza alá, amely látélet lényegében a vonatkozó szakirodalom megállapításaival vág egybe. Számos bizonyosság dől meg vagy helyeződik ugyanakkor új megvilágításba a hazai bankrendszernek a nemzetgazdaság kiépítésében játszott szerepét feltérképező tanulmányban. Gál Zoltán írásából megtudhatjuk például, hogy „a [magyar] bankrendszer közvetítő és gazdaságfejlesztő szerepe erősebb volt a 19–20. század fordulóján, mint az ezredfordulón” (211), ami ráadásul jellemzően *belső* tőkefelhalmozáson alapult; vagy azt, hogy a hazai bankrendszer Budapest-központúsága alapvetően nem Trianon folyománya, mert már a dualizmus idején is nyilvánvaló volt a később csak tovább erősödő tendencia a tőke intézményi és térbeli koncentrációjával kapcsolatban. Az írás számomra legérdekesebb megállapítása azonban a pénzpiacok regionális átrendeződésének a dinamikája okán fogalmazódik meg, nevezetesen, hogy az urbanizációs trendekkel korrelálva a 20. század elejére a fejlődés súlypontja nyugatról egyértelműen a kelet-magyarországi régióban kialakult innovációs zóna városaiba (Miskolc, Debrecen, Nagyvárad, Arad, Temesvár) tevődött át. Nagy Mariann összehasonlító kutatásaiból pedig arra derül fény, hogy a mezőgazdaság dualizmus kori modernizációjának élvonalát két olyan multietnikus régió képviselte, ahol a magyarság számbeli kisebbséget alkotott (a Moson és Sopron vármegyékből álló úgynevezett Nyugat-Dunántúlt 42%-ban,

a Bács-Bodrogot, Torontált és Temest magában foglaló Délvidéket pedig 30%-ban lakták magyarok). E két régió kiemelkedő mezőgazdasági mutatói háttérben jórészt persze természetföldrajzi és infrastrukturális adottságok (a vasúthálózat kiépítettsége) álltak, az összehasonlító vizsgálat eredményei mindenesetre cáfolják, hogy a dualizmus kori hazai mezőgazdaság modernizálódásának nyertese magától értetődően az ország geográfiai és etnopolitikai centruma lett volna. Vörös Katalin tanulmányának példaértékűen felépített gondolatmenetéből pedig azt emelném ki, hogy a dualizmus kori oktatáspolitikai általános trendjeivel egyezően az állam az ipari szakképzés esetében is a közép- és felsőfok fejlesztésére koncentrált, amelynek résztvevőit vizsgálva ellenben arra is fény derül, hogy a magyarosodás a felsőfokú tanintézetekben ugyan kétségbevonhatatlan volt, a középfokú ipariskolák tanulói körében viszont (a századforduló körüli vizsgált másfél évtizedben legalábbis) már relatíve csökkent a magyar nemzetiségű tanulók dominanciája.

Az egyházak modernizálódásának szentelt fejezetben Klestencz Tibor tanulmánya arra a szembetűnő ellentmondásra mutat rá, amely a XIII. Leó kezdeményezte vatikáni modernizációs fordulatot támogató hazai katolikus arisztokrácia és alsópapság hitbuzgalmi, egyesületi, politikai és különösen sajtómozgalmi kezdeményezései és azok sok esetben látványos eredményei, valamint a kormány kinevezésétől függő, következképp látványosan kurzuskonform prelátusok ezeket mérsékelő magatartása és hagyományosan államközpontú felfogása között feszült. Hatos Pál írása pedig a századfordulóra a politikai katolicizmus harcos aktivizmusa, valamint a szociáldemokrácia és polgári radikalizmus képviselte materialista világnézet támasztotta kihívással és e két pólus közötti választási kényszer dilemmájával szembesülő protestáns (pontosabban: református) megújulás alternatíváit veszi számba, majd a mindenekelőtt Ravasz László életútjával fémjelzett újkonzervatív irányzat sikeres felülkerekedését követi nyomon.

Végül a nemzetiségek kapcsán először egy Concha Győzöttől származó, eddig publikálatlan visszaemlékezés révén nyerhetünk betekintést Cieger András közlésében id. Andrassy Gyulának a kérdésre vonatkozó nézeteibe. Az őt a megalapítandó Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület elnökének felkérni szándékozó Concha kapacitálását előbbi a 19. századi liberális államrekonstrukciónak klasszikus érvrendszerével hárítja el – Andrassy meglátása szerint ugyanis a nemzetiségi elv államalapító potenciálja az 1880-as évekre immár végérvényesen kimerült, a jövő a kis államok létezésére ellen dolgozik. (Ide kapcsolódik, hogy Rész Imre írásában arról is olvashatunk, hogy a reálpolitikus Andrassy az 1860–70-es évek fordulóján az akkor belgrádi főkonzul Kállay Bénével még azon fáradozott, hogy az érintett délszláv népek törekvéseit kielégítendő Bosznia-Hercegovina nyugati, zömmel horvátok lakta sávját a Monarchiához csatolják, nagyobbik részét viszont a Szerb Fejedelemséggel egyesítsék.) Ábrahám Barna széles merítésű áttekintéséből pedig azoknak a hagyományos nemzeti narratívákba nehezen vagy egyáltalán nem illeszkedő szlovák és román értelmiségieknek a megismertetését emelném ki, akik egyszerre fáradoztak saját etnikai közösségük kulturális nemzetépítésén és utasították el az országos érdektől elkülönülő politikai törekvéseket – akiknek az

esetében tehát a magyarországi hazafiságukat nem írta felül etnikai származástudatuk. Tamás Ágnes imagológiai összehasonlítása végül azt a folyamatot érzékelteti, amelynek során az etnikai/nemzeti riválisok karikírozásában megmutatkozó technikák permanenciája mellett a világháborútól kezdve a karikatúra műfaja mindinkább a propaganda kiszolgálójává vált, miközben témaválasztása a nevenségeség regiszteréből lassacskán a kriminalizáció terepére helyeződött át.

Végezetül egyetlen hiányosságra és néhány apróbb tévedésre hívnám fel a figyelmet. A kötet tudományos kiadványhoz méltóan névmutatóval zárul, amelybe azonban lényegében csak a főszövegbeli névelőfordulások kerültek be, ami azért is kifogásolható, mert így a tanulmányok zöméhez társuló impozáns jegyzetapparátusok sokszor alapszerzőket felvonultató hivatkozásai sikkadnak el, illetve válnak nehézkesen vagy véletlenszerűen visszakereshetővé. A gondosabb mutatókészítéssel az olyan figyelmenlenségek is kiküszöbölhetők lettek volna, mint például a csak névrokon és más-más korszakban működő két Dessewffy Aurél egybemosása (ti. a mutató egyazon tételként jelzi őket). Spannenberger Norbert tanulmányában bukovinai pátriárkáról és általános iskolákról olvashatunk (metropolita és elemi iskolák helyett), más ízben pedig Szlovákiaként utal a dualizmus kori felső-magyarországi régióra (amelynek alternatívájaként a Slovensko-fogalom immár bevett magyarításának számító Szlovákiöld használata sokkal szerencsésebb lett volna – ahogy Ábrahám Barna is következetesen ezt a változatot használja –, mint a terminológiai anakronizmusnak számító, bár a nemzetközi szakirodalomban sajnos immár általánosan használatos Szlovákiáé). Hatos Pál az evangélikus Pulszky Ferencet is a katolikus államférfiak közé sorolja, Vörös Katalin pedig megjegyzi, hogy – több másik hazai népcsoporthoz hasonlóan és az erdélyi százokkal szembeállítva – a magyarországi németeknek sem voltak saját középiskoláik. E megállapítást annyival mindenképp érdemes korrigálni, hogy a 20. század elejére valóban több, korábban német tannyelvű hazai gimnázium is teljesen magyar tannyelvre váltott (így a felsőlövői, lőcsei és iglói evangélikus tanintézmények), ez azonban esetükben nem kényszer hatására történt, így a jelenség véleményem szerint (az intézményes beavatkozást sugalmazó) magyarosítás helyett sokkal inkább a (spontán) magyarosodás számlájára írható. Mindezek az apróbb (esetenként nyilván inkább figyelmenlenségéből származó) pontatlanságok és anomáliák mindazonáltal nem befolyásolják a kiadvány általános színvonalát és szerkezeti átgondoltságát, így azt haszonnal forgathatják az egyes résztémák és a hazai nemzetállam-építés vizsgált korszakbeli általános dinamikája iránt érdeklődők egyaránt.

Lajtai L. László

Nemzeti hangok, hangnemi fegyverzet – az irredenta nótavilág első kihívásai

Hajnáczky Tamás (szerk.): Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon.

Gondolat, Budapest, 2019. 354 oldal.

Trianon centenáriumi évében – hogyan is lehetne másképp?! – minden „arról” szól. Arról és az előtte-utána történt eseményekről, tudott és köztudatlan folyamatokról, ismert és titkos alkukról, a szerződést megelőző vagy követő hangulatokról, áskálódásokról, ágálásokról, fenyegetésekről és kiegyezésekről. De erről majd máskor, bővebben... Most csupán egyetlen momentumra próbálok aprócska visszfényt sugározni: a társadalmi közérzet és a közviselkedés egy egészen kicsiny, ám annál jelentőségteljesebb tartalmára, közelebbről nézve a zene uralmára és az uralom zenéjére. Mint utalások és hivatkozások körei, roppant gyanúsan hangzó tónusok ezek, vagy netán mégis olyasféle szólampróbák felhangjai, amelyek a két világháború közötti magyar társadalmi életben látható kardos szembenállások, gyöngyöző viták, személyes fenekedések tónusaiból szinte közvetlen módon átszivárognak a zenei világon belüli stiláris térhódítási küzdelmek kísérleteibe, erőfitogatásaiba, kiszorítósdira és bekebelezésre emlékeztető állapotaiba. Mert persze „muzsikálni” minden magyarok tudnak, viszont *szíve csakis a magyar nótának van.*

E hang, stílus, világmép és műfaj azonban sosem volt, és sosem lesz elnyomás, drótkerítések, akaratok, kényszerek, alkudozások körülményeitől függetleníthető, mindig is körülvevtek a megrendelhetőség, felbérelhetőség, a kiszolgáltatottság és a szolgálatra „rendeltség” normái, konvenciói, feltételei. Izgalmas tanulmányt közölt erről a magyar jazztörténet újabb korszakának legkiválóbb szakértője, Zipernovszky Kornél,¹ pontosan jelezve bevezetőjében, hogy

„[a] magyar nemzeti kultúra és a cigányzene útjai többször keresztezték egymást, össze is fonódtak hosszú időszakokra. [...] Valójában az autentikus népi »parasztené« és az urbánus, divatos zeneszerzők által komponált magyar nóta közti különbséget először tudományos alapon a népdalgyűjtők, elsősorban Vikár Béla, Bartók Béla és Kodály Zoltán tevékenységének kezdetén, a századelőn határozták meg. Szembe kellett szálljanak azzal a közkeletű félreértéssel, ami a cigányzenét és »parasztenét«, amit ők autentikus népzeneként mutattak fel, egy kalap alá vonta. A magyarnóta kifejezést a cigányzene részleges szinonimájaként használja a köznyelv, de eredete más irányba mutat.”²

¹ Zipernovszky Kornél 2017: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”. A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika* (26.) 101–102. 67–88.

² Zipernovszky 2017: 67.

A „parasztzene” („népzene”), a „munkászene” („a zenei analfabéták” köre, a „malacbandák” előtérbe kerülése) és a cigányzene („magyar nóta”) belső és intézményes viaskodása a húszas évektől már szabályosan háborús öldöklés területe volt. A mintegy tízezer roma muzsikus kíméletlen egyesületi hadjáratot folytatott önnön (fizetett, megbecsült, egyesületi szervezettségben érdekvédő) presztízséért, melyet harsány és látványos érdekérvényesítéssel próbált mereven elküldöníteni a bármely más zenei és szórakoztatóipari irányzatok jelenlététől, sikerrel vitte, hogy önnön hagyományhordozó tevékenységét egyfelől „magyar nemzeti” örökségként és nemzeti hagyományokat tartósítóként tüntesse fel, de egyben kezes házcselednek is szegődött a nemzetépítő kultusz intézményeihez, sőt megtestesítette az irredenta eszmék érzelmi aláfestését is. A roma muzsikuskok 1918-ig a Magyar Népzeneészek Országos Egyesületének a tagjai voltak, de szervezetüket ekkor megszüntették, ezért át kellett igazolniuk az Országos Magyar Zenészövetségbe, ennek népzeneész tagozatába, ahol mint országos egyesület alakíthatták saját identitáspolitikájuk mellett a nemzetét is. Tették is: hangot formáltak a sanyarú sorsú cigányzenészek érdekében, mint országos egyesület a Revíziós Ligához is csatlakoztak, fáklyás felvonulást rendeztek Horthy Miklós tiszteletére és József királyi herceg üdvére, 1929-ben a *Magyarság* hasábjain küldtek testületi levelet Mussolininek, s a Belügyminisztérium támogatásával kiváltságokat értek el a foglalkoztatás, a „kóborcigányoktól megkülönböztetés”, a trianoni veszteségek terén a korszakhoz illő nemzeti érdek védőinek aktoraiként. E közpolitikai célokkal harmonizáló törekvések és a vele járó sikerek persze nemcsak a más muzsikuskok (falusi bandák, kávéházi zenészek, más zenei műfajok) ellen, de saját belső köreikben is megosztottságot eredményeztek. Így azt sem vállalhatták egyöntetűen, amikor az egyesület létrejötte után az egyes nagyvárosi, helyi kormányzati rendeletek kiváltságokat és kedvezményeket biztosítottak a cigányzenészek egyes csoportjainak, feltételeket szabtak, iskolázottságot kívántak meg, zenei előképzettség feltételeihez kötöttek engedélyeket, hogy mintegy letörjék „a falusi fúvósbandák garázdálkodását”, a „gyilkos konkurencia” megrendszabályozását is követelve.³

Már ezekbe a történesekbe belelátni, belegendolni is izgalmas, nem is beszélve a történeti hitelű forrásközléseket a maguk ritkán szép belső ellentmondásosságával együtt korszakosan áttekinteni. Persze nem előzmények nélküli ez sem, ahogy a trianoni diktátum és békekötési kényszer sem volt az, de hadd emlékeztessék a Liszt Ferenc által egykoron megfogalmazott sorokra „a cigány zenéről” (Párizs, 1859), melyek nyomán még lelkes híveitől is felháborodott leveleket kapott, mert (kicsit persze hősies retorikával fogalmazva) azt merte leírni: „a magyar zene nem a magyar nemzeté, hanem a cigányé”. S e zenetörténeti érdekesség – melynek nyomán Liszt még „magyarabbnak” érezte magát, mint a magyarkodók korabeli heroszai⁴ – jellegzetes korszakossággal találkozott a magyar nemzeti életérzés és ennek reprezentatív szférái körül is. Áruklodó egy viszonylag közismert fotó, melyen

³ *Az Est* (16.) 1925. január 22. 4.

⁴ Ehhez lásd a *Parlando* hasábjain korábban írott ismertetőmet: http://www.parlando.hu/2020/2020-5/A_Gergely_Andras-Liszt.htm – utolsó letöltés: 2020. november 8.

a legjelesebb primások állnak csoportképet a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, hogy a „magyarságot” reprezentálják az „idegen”, a „diktátummal” fenyegető, a „gádzsó világ” más idegen övezeteiből jövő hatások vagy ezek konstruálói, befogadói, értelmezői előtt. S persze itt is legalább annyira főszereplő a „gádzsó” fotós, amint akkurátusan beállítja a „saját házi muzsikusaink” látványos portróját, mint maguk a legjelesebb roma muzsikusok, akik a „nemzeti” csoportképpel a „gádzsó történelembe” illeszkedő kultúrát és népiséget hivatottak reprezentálni...

Ezek persze csupán a korabeli sajtó vagy a nyilvánosság harsány felszínének tünetényei, ám a maguk nemében elképesztő kontrasztok is, melyeknél világosabban és komponáltabban talán semmiféle érvelés nem beszélheti el azt, ahogyan közösen és kölcsönösen „konstruálják” egymást, s egyik sem lehetséges a másik általi meghatározottság nélkül. Együttal persze mindketten építik maguk körül, maguk és a Mások ellenében is azokat a falakat, elválasztó paneleket, melyek nehezítik az átlátást, áthallást, azonos hangnemben játszást, megértést, megismerést... S ezek csupán a távoli kontrasztok, tónusháborúk a zenei műfajok és a maguk műfaját megjelenítő muzsikusok között, de mint ilyenek is tanulságosan látványosak. Hiszen a cigány ábrázolása a kor képzőművészetét, a cigányzene a kor kávéházi muzsikáját, az operák „autentikus” szereplőit, a mintegy százezer vándorcigány jelenlétének és kitaszítottságának egyéb felfogásmódjait is áthatották.⁵

A zene „nemzetiségét”, majd többségi és kisebbségi érdekérvényesítési háborúit még ennél is rejtélyesebben mutatják fel a kor sajtójából, magazinjaiból, leveleiből, visszaemlékezéseiből vett illusztrációk. Az utóbbi időkben ebben a zene- és köztörténeti tárgykörben az egyik legkitűnőbb forráskiadvány igényelheti joggal az elismerést, mégpedig e belső ellentmondásosságok mélyebb rétegekbe gyökerező problémáival foglalkozva, vagy még pontosabban szólva: elemző és áttekintő műbe szerkesztve. A Hajnáczy Tamás szerkesztésében *Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon* címmel megjelent kötet éppen ebben a zenetörténetileg is kihívó időszakban, a tradicionalitás és modernitás korának ütközőpontján kínál meglepetéseket. A kötet hat fejezetben jeleníti meg a jazz és a magyar nóta hangászati ütközeteit, ehhez korabeli rendeletek, jegyzőkönyvek, sajtóanyagok, feljegyzések, közleményrészletek tematikus válogatását teszi hozzáférhetővé a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének és a Roma Civil Participation projektnek a segítségével. Hajnáczyknak nem az első publikációja ez, tanulmányai és más válogatásai, sajtószemléi és összegző áttekintései ugyancsak megjelentek már, de itt a szerteágazóan sokszínű, értelmezésre is igényt tartó gazdagságú forrásanyag már pusztán elrendezését, tartalmát és megértési perspektíváit tekintve is izgalmasan mutatja föl a nem kevésbé bonyodalmas és nem pusztán zenetörténeti konfliktushelyzetet. Olyanokat tehát, mint a zenei műfajok kölcsönhatásai, a trianoni nemzetvesztési ideológiába belesimulni látszó, ebben

⁵ Lásd ehhez a cigányábrázolások izgalmas válogatását a Szuhay Péter és Kovács Éva rendezte kiállítás anyagában: *Roma & Sinti. „Zigeuner-Darstellungen” der Moderne*. Kunsthalle, Krems, Ausztria. A kiállítás katalógusát lásd Baumgartner, Gerhard – Belgin, Tayfun (Hgg.) 2007: *Roma & Sinti. „Zigeuner-Darstellungen” der Moderne*. Kunsthalle, Krems.

partnerként megmutatkozó cigányzenészek részvétele, a zenei kultúrák és piacok belső harcai, a cigány társadalmon belüli megosztottság következményei és intézményesülési, érdekképviseleti folyamatai, a képzés rendszere és iskolái-irányzatai-kultuszhordozó felületei stb. Mindezekhez bizony elkél a szerkesztői előszó, melyben már az első oldalon cirkalmas ellentmondásra kapunk utalást. Jelesül arra, hogy a Horthy-korszakban a „cigánykérdés” (kezelése és társadalmi elfogadottságát érintő evidenciái) csupán egyike volt a legkihívóbb problémák sorának (értsd: kóborlók, koldulók, közrendészeti esetek, érdekvédelem, szociális elismertség és láthatóság, bürokratikus ügyvitel és eseti kezelés mindennapos nyűgjei) – de sem kizárólagos nem volt, sem „szubkultúra”-kérdés nem lett belőle akkor. Emellett, áttételesen vagy életvilágokat érintő mivoltában azonban szinte magában hordozta a Trianon utáni magyar világ legkirívóbb társadalmi válságjeleit.

A korszak hivatalos vagy egyesületi közlönyeinek, lapjainak, testületi jegyzőkönyveinek, közgyűlési határozatainak és hangadó köreitől jövő „lojalitási” tanúsítványainak e széles körű válogatása viszont a másik oldalon korántsem találkozhatott valamiféle „osztatlan” és egyhangú támogatói háttérrel, mely a magyar nóta és cigányzene sajátosságait nem nemzeti kontextusban, hanem világképi teljességben vélte megnevezhetőnek. Az előszóra épülő bevezető fejezet (17–69) épp ezért megannyi társadalmi közérzeti jelenségre, hatások és ellenhatások kontrasztjaira, a hatalommal folytatott küzdelmek belső relációira, illetve mindezekből a korabeli nyilvánosság elé is került forrásokra koncentrálni, nemritkán a feljegyzésértékű vagy a helyi rendeletek köréből is kihangzó döntések megtörténtének folyamataira. Sőt, még ezen belül is külön figyelemmel a zenészcigány társadalom belső megosztottságára, meghatározó személyiségeinek hatására, a vagyoni különbségek és életlehetőségek ellentmondásaira, de nem utolsósorban a dobogóra lépő más zenei műfajok képviselőivel kialakuló „zeneháborúra” fókuszál – s épp e küzdelmek egyik kulcskérdése lehetett a címbe emelt hangászati vita is: a nótaünnep vagy a foxtrott, a magyarított népzene vagy az importált giccs érdemel-e méltó piaci jelenlétet...?!

A kulcskérdések expoziciója tehát (csupán a hivatkozott források jegyzéke másfél tucat oldalnyi lehetett kéziratban!) jócskán eltér a magyar zene- és népzene tudományi források kínálta evidens „kottaképektől”, s talán némi leplezetlenséggel társadalomtudományi problematikaként, történeti forráskutatási eszközként tekinti saját forrásanyagát – ettől pedig önértéke is jóval súlyosabb, mint szimpla egyesületi dokumentum-históriaként, hely- vagy közösségtörténeti forrásként. A mikrotörténetekre is érzékeny forrásbemutató nemcsak a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének (MCOE) megalakulástörténeti, fenntartási, szervezeti-kulturális jelentőségét tekintve árnyalt eseménymenetét részletezi (21–44), hanem példaképpen kitér a Magyar Népzeneészek Országos Egyesülete megszűnését követő érdekképviseleti kérdésekre, a státuszmegegyező 1923-as tisztújító közgyűlés „viharos” jelentőségének hatására, a cigányzenészek működési engedélyeinek problematikáira, az egyesületi tagsághoz kötött esélyek (költségek, vizsgák, ellenőrzések stb.) korlátozó mivoltára, a helyi csoportok intézményesülé-

sének módjaira, a tagdíjak kérdésére, a nyilvánosságban vállalható szerep szabályozási feltételeire, a korszak vendéglőseinek és mulatótulajdonosainak ízlésvilágára, ezek piaci orientációjára, a rendeletek és szabálmódosítások okaira, a kontárok – vagyis zenei vizsgával vagy hangszeres végzettséggel nem rendelkező, sőt egyéb forrásokból is megélő egyedek – foglalkoztatásának ügyleteire. A cigányzenészeket fenyegető konkrét veszélyforrást a jazz bandek, külföldi zenészek és stílusok megjelenésében nevezik meg, úgyannyira, hogy a *Magyar Cigányzenészek Lapjában* rendszeresen kezdeményezik és várják is a belügyminisztériumi tiltást.

Mindez persze nemhogy nem javított, hanem még közvetlenül rontott is a magyarországi cigányzenészek helyzetén, hiszen előkerültek a „sztrájkoló és sztrájkterő primások”, kiújult a dacos sztrájk és a harc a rádióval, valamint rejtett presszió indult meg a nyilvánosság korabeli fórumaival a térnyerésért, előjogokért, biztosítékokért és prioritásokért (44–58). Ilyen körülmények közepette persze senki sem járt jól, ártani viszont sokaknak sikerült – így egymásnak, a belsőleg is megosztott MCOE testületeinek és rangjának, a zenekedvelőknek, a sajtónak, a zene presztízsének, a főváros által pártfogolt muzsikusköröknek, 1929-től már a Bihari zeneiskolának, a zenei ízlésnek és a szakoktatásnak egyaránt. Az egyesület, később már szövetség „az 1930-as évek első felében már szembetűnően vesztett érdekérvényesítő képességéből, a belső feszültségek, a behajthatatlan tagdíjak, a helyi csoportok mindinkább a szervezet végét jelentették” (43).

A jól hangolt bevezető fejezet ekkénti, teljes értékű körképe után a részkérdések sajtóanyaga következik a kötetben, az egyes kulcskérdések hívószavait követően: a *Harc* fejezet („olyan a jazz-band mint a járvány, küzdeni kell ellene...”) száz oldalon át ontja a sajtócikkeket (71–163), a *Rendeletek* fejezet (165–206) „hatósági védelmet a nemzeti ízlést rontó idegen és kontár invázióval szemben” sürgető törekvéseket követi korabeli dokumentumokkal, a *Közyűlések* anyaga (207–268), a *Magyar Cigányzenészek Lapjából* szemezgeti a jegyzőkönyvi kivonatokat. A *Zeneiskola* fejezet a boldogulás útjának vélt tanulás formalizálását tekinti át (269–288) s a szülők „szemefényét” mint „a cigányság minden reménye, a cigányság jövő generációjának letéteményese” alkalmazkodását sürgeti, a *Nóta-ünnep* rendezvényét a jótékony hatás és a kemény elutasítás kontrasztjában írja le aprólékosan – a pénzügyi és elszámolási ügyviteli kérdések tükrében, sőt az elnök buktatásának tervével (289–326), végül a *Színház és zene* blokk „az ötszáz éves cigánymuzsika” további sorsának, „a cigányzenészség ünnepélyes hitvallása” révén „az őt befogadó magyar haza iránti” elköteleződést meghálálendő várakozást exponálja (327–342). Mindeme sodró, sűrű és békétlenül kies hangoskodást a háború emléke s a következő előérzete serkenti: az 1937-es közlemények (cigányünnep az országzászlónál, „Gypsyológiai világkongresszus” szervezésének híre, a „Magyar Hiszekegy” vállalható szerenádjának megrendezése stb.) egyúttal azt is biztos tudattal sugallják: „Szétvisszük a világba, amerre a magyar cigányzenész jár, hogy a magyar igazságnak győzni kell! Mert velünk az Isteni igazság!” (11.) S elvihathatatlan a szándék magában a korban is, hogy a hívekként önmagukat fényező

kinyilatkoztathassák: „együtt ünnepeljük a magyar nóta fáradhatatlan és tagadhatatlanul művész munkásaival” (331).

Az ünnep, persze, sikerült. A nóta is megvolt. A folytatás pedig már nem egészen csak a prímásoktól és rajongóiktól függött. De a harcot megvívták. Más hangnemben, eltérő tempóban, véletlenszerűen rögtönözve vagy a megrendelőnek szívet melengető édesmészes tónust adományozva..., s akár önkörükben is (még kellő számú rendezvény hiánya esetén is) a visszafogott bazseválást előnyben részesítve. Így aztán a magyar nóta sikeresen és eredményesen legyőzte a jazz pokoli mételeyét (lám: milyen hang ez, mely visszatér még tíz, huszonöt, negyven év múlva is, végig a műfajoktól idegen lemez- és koncertpiacon, rádiós műsorválasztékban, rendezvényszervezésben is...!), s maradhatott még egy fél évszázadig a „jó ebédhez szóló nóta” ábrándos kíséretének kiváltsága. Mert „a megszállott területek elszakított magyarsága nem a szaxofont várja, és nem a dob fülhasogató lármáját, hanem a magyar cigányokat, hogy a magyar feltámadás idején velük sírhassák ki szívük bánatát” – ahogyan a kisbőgős Füredi Foszák Fábián megjósolta (236).

Aztán majd a feltámadás is meglett. Másként és másért, de lett. A szaxofonokat pedig máshol szólaltatták meg, s idővel a zongorákhoz, dobokhoz, gitárokhoz, hegedűkhöz is méltó cigányzenészek kerültek. Ma már a belső csaták (ha ugyan meg nem szűntek...?) a fúziók vállalásában, a műfajok váltakozásában, a külföldi roma zene térhódításában, a „nemzeti zene” mellett a világzene erőteljesebb piaci jelenlétében, valamint új cigány zenészek és -zenekarok mindennapos fellépésében oldódnak fel. Vagy csak a látszat ez, s belül még durvább a piaci kenyérharc, mint száz éve volt?

Ne tegyünk fel történetitlen és (különösen a szerkesztő-szerző által nem sugallt) hallgatói kérdéseket ilyen exponáltan! Mert ez már egy másik kötet lenne, s nem csupán időrendi, történeti, de műfajváltozási rendben is az. Minthogy pedig a szerzőnek éppen most jelent meg e munkáját folytató következő műve *Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon* címen, talán már várhatjuk, hogy idővel eljut napjainkig is. Ami viszont már nemcsak másik válogatás, másik korszak, más kapcsolat- és konfliktustörténet, de másik recenzió tárgya is lenne. A *Cigányzenészek harca...* a harcok cigányzenészeit is megismerteti, s ekként meszebbre világít, mint az „imperialista” vagy „nagybirodalmi döntésekre” fókuszált etnikai nemzetviták százesztendő problématicája.

A. Gergely András

A „Vörös Isten” hátat fordít

Bob Dent: A vörös város. Politika és művészet az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején.

(Ford. Konok Péter.) Helikon, Budapest, 2019. 405 oldal.

A Helikon Kiadó egy meglehetősen egyedülálló kötettel jelentkezett a Tanácsköztársaság 100. évfordulójára. A proletárdiktatúra rövid időszakának a hazai történelem főleg tanulmányokban szenteltek figyelmet, nem elsősorban monografikus léptékben,¹ ezért egy külföldi szerző elemzése a korszak eseményeiről különösen izgalmas fejlemény. Bob Dent, az évtizedek óta Budapesten élő brit történész könyve ráadásul arra a kérdésre keresi a választ, milyen volt a korszak művészete, illetve hogy a magyar művészek jelentős része miért vonzódott eleinte a kommunista világforradalmi álomhoz, illetve a diktatúrához. Az eredetileg angolul napvilágot látott kötetet Konok Péter igényes szaktörténelmi fordításában olvashatjuk.

Dent könyve természetesen nem áll meg az általános kérdésfelvetésnél: akkurátusan veszi végig a művészet minden lehetséges megjelenési (vagy ellenkezőleg, meg nem jelenési) formáját a szovjetállam időszakában. Rövid történelmi bevezető, kontextualizálás után a grandiózus május 1-jei ünnepi felvonulás ismertetésével folytatódik a mű, majd sorra veszi a plakátművészet, festészet, film-, színház-, zeneművészet, újságírás és a szépirodalom területén bekövetkezett változásokat. Alapvetésként a művészeti ágak sorrendjében halad, kiterve közben a proletárdiktatúra kultúrpolitikájának belső vitáira is. Végezetül két fejezetben összegzi a művészek támogatásának, illetve elpártolásának az okait. A konklúziót rövid életrajzi ismertetések követik, amelyekből az olvasó értesülhet a szereplők Tanácsköztársaság utáni sorsáról is.

Az események szükséges kontextusba helyezése (amely főleg Romsics Ignác 20. századi Magyarország-története alapján készült)² árnyalatnyival tankönyvibb hangvételű a szaktudományos munkáktól megszokottnál, méntségül hozható

¹ Monografikus feldolgozása a korszaknak Hajdu Tibor 1969-es munkája (Hajdu Tibor 1969: *A magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest) óta nem is született. Ugyanakkor az érdeklődés újabban megélenkülni látszik a téma iránt, így például foglalkozott a proletárdiktatúra egy-egy aspektusával kötetnyi terjedelemben Apor Péter (Apor Péter 2014: *Az elképzelt köztársaság: a Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete*. Budapest), Biró Aurél (Biró Aurél 2019: *Vörös terrorcsapatok és a mindennapok terrorja a magyarországi tanácsköztársaság idején*. Pápa), Csunderlik Péter (Csunderlik Péter 2019: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest) vagy Varga Lajos (Varga Lajos 2019: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Budapest). Legújabb forráskiadványként pedig Csonka Laura és Fiziker Róbert munkája említendő (Csonka Laura – Fiziker Róbert 2019: *Proletárdiktatúra alulnézetben. Válogatott levéltári dokumentumok a Magyarországi Tanácsköztársaság időszakából*. Budapest).

² Ahogyan azt a szerző is kiemeli a 22. oldalon lapalji megjegyzésben.

azonban fel, hogy a könyv eredetileg nem a magyar olvasók számára íródott.³ Márpedig annyira részletes a mű a folytatásban, hogy aki nem hallott már legalább középiskolai szinten a magyarországi forradalmakkal kapcsolatos nevek és események sokaságáról, az könnyen elveszítheti később a fonalat, így helytállónak mondható a döntés. Rögtön a folytatásban ugyanis megelevenednek „a vörös május” képei, hatásos idézetek elevenítik fel, milyen is lehetett annak az áradatnak a hangulata, amely ellepte Budapestet május 1-je alkalmából. Budapest azonban nem csak átvitt értelemben borult vörösbe, a drapériák valóban ellepték a fővárost.

Dent a később Horthy által „vörös rongyokba öltözésként” jellemzett ünnepeknek számos olyan vonásáról számol be, amelyet jellemzőnek tekinthetünk a proletárdiktatúrára. A munkásmozgalmár hősök között például nem jutott hely Rosa Luxemburnak – elvégre vitatkozni merészelt Leninnel –, ám a népbiztosok még színesíthették beszédüket Trockij-idézetekkel. A néhol szó szerint viharvert díszletben különös történetű szobrok kerültek kiemelt helyekre. A millenniumi királysobrok készítője, Zala György jegyezte például a Hősök tere Marx-kompozícióját; Kisfaludi Strobl Zsigmond pedig *Ősziórszás katona* címen készítette el az Országház előtt álló katonaszobrot, amely már a Tanácsköztársaság díszleteként került közszemlére. Megnyitották a proletárgyermekek előtt a Margitszigetet, de az igazi attrakciót valószínűleg az ingyen osztogatott sütemények jelentették a számukra. Az ünnepek megszervezéséért nem más, mint az elsősorban terrorista tevékenységéről ismert Szamuely Tibor felelt. Dent gyűjtése mindezen eseményekről jól megmutatja, milyen is volt „a szabad május”: kolosszális, kaotikus és kényszeredett egyszerre.

A művészetek bemutatása a Magyarországon kívül is legismertebb korabeli születük, a plakátok bemutatásával kezdődik. A proletárdiktatúra avantgárd plakátjai kétségkívül többnyire könnyen befogadhatók a magyarul nem tudók számára is – állapítja meg Dent. Valóban, kevés szöveg és expresszív ábrázolás jellemző, főleg a Vörös Hadsereg toborzóplakátjaira, de a hatalom vívmányainak kiemelésére, a termelés fokozására vagy éppen az alkoholelles kampányra felhívó plakátok is beszédes képekkel dolgoztak, és erősen igyekeztek hatni a befogadóra. A többi művészeti ággal összevetve talán itt alkotott a legtöbb valóban „rendszerhű” művész, amennyiben már korábban is baloldali, munkásmozgalmi elkötelezettségükről voltak ismertek.

A festészet terén nem egyszerűen a „proletárfestők” előtérbe tolására került sor, írja Dent: az „állami szabadiskolával” kísérleteztek. A sematizmus még nem szorította háttérbe tehát az avantgárdot, de az állami függés elől nem volt menekvés. A két iskola (Kernstok Károly nyergesújfalui és Uitz Béla budapesti műhelye) azonban egészen más arculatot öltött. Nyergesújfalun egy háztáji gazdálkodó kollektíva alakult ki, ahol mind a festésben, mind az azt övező gondolatiságban jóval szabadabb légkör érvényesült. Kernstok – aki nem volt doktriner baloldali – nem

³ Az eredeti angol megjelenés: Dent, Bob 2018: *Painting the Town Red. Politics and the Arts During the 1919 Hungarian Soviet Republic*. London.

is örvendett nagy népszerűségnek keményvonalasabb művésztsai körében. Vele szemben Uitz törőlmetszett pártember volt, aki már-már karikatúrisztikusan radikális véleménnyel bírt: számára a művészet forradalmi eszköz volt, egy felsőbb cél megalkuvás nélküli ideológiai szolgálata. Mindennek dacára klasszikus mesteriskolai struktúrában gondolkodott, kiegészítve azzal a műveltségi képzéssel, amelyre hallgatói szerinte rászorultak. A Proletár Képzőművészeti Tanműhelyt a festészet felől nehéz objektíven megítélni – teszi hozzá Dent –, hiszen az egykori tanítványok ajnározó és az ellenforradalmi utókor dezavualó megjegyzésein túl nem sok minden áll a kutató rendelkezésére.

A művészeti útkeresésnél azonban jobban az átlagember szeme előtt volt a magánkézen lévő festménygyűjtemények tömeges rekvirálása. „A kultúra mindenkié!” jelszóval az államosított műrekekből nagyszabású kiállítást rendeztek, és több hasonlót is terveztek még. Lukács György akkori közoktatásügyi népbiztos úgy nyilatkozott évtizedekkel később: a nagyszabású eklektikus gyűjtemény célja az volt, hogy „a proletariátus” előbb-utóbb maga tudjon nyilatkozni arról, mit tart elfogadható irányzatnak.

Dent ezt követően Kassák Lajos és a *MA* ügyét ismerteti részletesebben, amely sokat mond a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. A különben elkötelezetten baloldali író meglehetősen kényes volt arra, hogy a saját útját járhasa: ha úgy érezte helyesnek, nagy perpatvarral távozott a szocialista írók gyűléséről, vagy plakátcenzorként a grafikus-ikon Bíró Mihály munkáját is kifogásolta. Lapja harcos hangvételű volt, forradalmi – de a forradalom éppen aktuális értelmezését nem politikusoktól kívánta meghallgatni. A konfliktus elkerülhetetlen volt, egyhamar belső küzdelemre kényszerültek Kassákék a hivatalos kultúrpolitikával. Ezt az affért még túlélte a lap, de azt már nem, hogy hasábjain Kun Béla művészeti hozzáértését is megkérdőjelezték. Miután Kun „burzsoá dekadenciának” nevezte a *MA*-t, és Kassák újságjában válaszul azt kellett olvasnia, hogy ebben a kérdésben talán mégsem ő számít a zsinórmértéknek, a lap többet nem jelenhetett meg.

A különben a proletárdiktatúrával nem ellenséges lap betiltásával el is jutunk a kérdéshez: milyen volt a sajtó helyzete a Tanácsköztársaságban? A kortársak kiszámíthatatlan cenzúrárt, alságos hatalmi hozzáállást, lediktált vezércikkeket láttak. Még baloldali lapok is veszélybe kerültek, ha szerkesztőik összevesztek Kunnal vagy Szamuelyvel. Ugyanakkor létezett bizonyos mozgásteret is az elégedetlen zurnalisztáknak: júliusban nyíltan követeltek sajtószabadságot és alapítottak külön szakszervezetet. Meg nem hallgatták őket, de megtorlás sem következett.

A (néma)filmiparban – amely a háború előtti közegben meglehetősen fejlett volt – a Tanácsköztársaság jelentős átalakulásokat hajtott végre. A világon elsőként ekkor történt meg a filmipar politikailag motivált államosítása (Szovjet-Oroszországban később született meg a rendelet), és a szétzilált állapotokhoz képest elképesztően sok, 20 (utómunkálatok nélkül 35) film készült el a Tanácsköztársaság idején. Nem meglepő módon a filmek jelentős része szociális töltettel bírt, de politikamentes darabok is készültek. Megjelent a szférában is a „munkás-művész-

képzés” a Proletár Akadémia formájában, azonban az innen kikerülő filmeket nem mindig dicsérte az állami kritika.

A jelentős rendezők közül tovább forgatott Korda Sándor és Kertész Mihály is. A későbbi Sir Alexander Korda nevéhez három szociális töltetű játékfilm kapcsolódik az időszakból, a majdani Michael Curtizéhez pedig egy. Utóbbi azonban annál érdekesebb: a *Jön az öcsém* című alkotás, amely az Oroszországban bolsevizálódott hadifoglyokat dicsőíti, a történelem egyik első propagandafilmeje. Kertész ennek ellenére még a Tanácsköztársaság alatt elhagyta az országot – majd érthető módon nem büszkélkedett ezzel a rendezésével.

Míg a filmek esetében inkább az változott meg, hogy mit vetítenek, a színház azt a kérdést vetette fel: ki legyen a közönség? Minthogy a munkások beengedése „Tháliához” politikai elvárás lett, csak nekik szóló jegyek árusítását kezdték meg. A szakszervezeti igazolványért járó olcsóbb „munkásjegyek” rendszere azonban ahhoz vezetett, hogy felvirágzott a jegyek feketepiaca. A színházi világ irányítását átvevők helyzetét pedig ismét csak Kassák látta világosan: a színházügy mindenekelőtt pénz- és nem politikai kérdés kell legyen, előbbiből viszont szinte sosem volt. Bár a színházak alapvetően a hagyományos darabokat játszották tovább, a diktatúra nem hagyta érintetlenül ezt a szférát sem: színpadra állították például Pogány József külügyi népbiztos *Napoleon* című háromfelvonásos drámáját. A kortársak közül csak a *Nyugat* mert írni őszinte kritikát róla – nem sokkal később a lapot már nem engedték megjeleníteni. Nem túl ismert tény, hogy a kommün bukása után emigrált a fiatal Lugosi Béla – a színészszakszervezet hangadójaként tartott a következményektől.

A zenével kapcsolatban hasonló elvek fogalmazódtak meg: a magaskultúrát elérhetővé kell tenni a munkások számára is. Mindez a „munkáskoncertek” sorozatában nyilvánult meg, amelyeket nemcsak művelődési házakban, hanem akár gyárakban is megtartottak. A komolyzenét nem lehetett ideológiailag csürni-csavarni, valószínűleg ezért jött létre ezen a fronton a legnívósabb szakmai vezető testület (Reinitz Béla, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Dohnányi Ernő). A proletárdiktatúra alatt azonban a legtöbben nem a fentiek miatt érdeklődtek a hatalomnál a zenei ügyekben, hanem azért, mert Kun Béláné Gál Irén a Közoktatásügyi Népbiztosság zenei osztályán dolgozott, s általa reméltek a kérelmezők a legkülönbözőbb előnyökhöz jutni.

Közvetlenül az összefoglaló fejezetek előtt tér rá a szerző a Tanácsköztársaság művészetpolitikájának valószínűleg legjobban ismert fejezetére, az irodalomra. Köztudott, hogy a magyar írók színe-java „megégette” magát a proletárdiktatúrában. Ez elsősorban arra vezethető vissza a sokukra jellemző messiásvágy mellett, hogy az írók szinte mind bekerültek a nekik jövedelmet és a publikálás esélyét biztosító úgynevezett írói kataszterbe – még a korábban túszként lefogott Herczeg Ferenc is. Ez a kedvezmény persze a nem kommunista-szimpatizáns írókat további óvatosságra intette. Hogy melyikük mennyire kötelezte el magát a proletárdiktatúra mellett, nehéz kérdés. Babits Mihály például látszólag nagyon, de frissen kapott egyetemi katedrájának élt, nem a kommün

napi politikai harcainak. Karinthy Frigyes nem volt előtérben igazán, de mégis jelentkezett május 1-jei költeménnyel, és bejáratos volt Pogány József siófoki „szalonjába”. A korszak kaotikusságának hű lenyomata, hogy az intranzigens anti-kommunistaként ismert Szabó Dezső is helyet foglalt az Írói Direktórium választmányában, például Várnai Zseni mellett.

A világorradalmi lelkesedés általában véve tünékenynek bizonyult, bármilyen hévvel kezdődött is. Lehet, hogy Móricz Zsigmond propagandafüzetet írt a somogyi földművelő-szövetkezetek nagyszerűségéről, vagy Kosztolányi Dezső Marx-fordításra ajánlkozott, többnyire azonban néhány hét alatt elillant az ehhez hasonló buzgalom – ugyanakkor árnyéka hosszúra nyúlt 1919 után. De ellenvélemény hangoztatására a proletárdiktatúra alatt kevesen vállalkoztak.

Dent a művészi támogatás elemzését egy nagyon fontos megállapítással kezdi: a proletárdiktatúra nem a „régirend” után érkezett. Bár az utókor szemével egyértelműen nagyobb a szakadék népköztársaság és tanácsköztársaság, mint királyság és népköztársaság között, ez 1919 tavaszán nem volt kiáltóan egyértelmű. A kommunisták sokak szemében csak valamiféle „túlzó szocialistának” tűntek, a változás, a remény képviselőinek, eszméik embertelensége még nem volt nyilvánvaló (Szovjet-Oroszországról valójában mindenki nagyon keveset tudott). Ez a hevület és a kommün lendületes fellépése az első napokban szinte magával sodorta az embereket, akkor is, ha nem gondolkodtak forradalmárként. Bár az értelmiségi és a művészvilágot elsősorban nem ez mozgatta, tömegtámogatást a szovjetállamnak – ideig-óráig – a magyar nemzeti célokkal egybeeső önvédelmi harcai adtak.

A szerző azt is kiemeli, hogy a proletárdiktatúra véleménye szerint egy olyan tudomány-, oktatás- és ifjúságpolitikát folytatott, amely alkalmas volt az értelmiségiek és a művészek megnyerésére. A progresszív reformok (például női professzorok, modernizált óratervek az iskolákban) elég nagy helyesléssel találkoztak, ahogyan az igen széles körű gyermekjóléti politika is. Itt muszáj hozzátenni ugyanakkor, hogy bizonyos változtatások még a progresszív hozzáállásukat is inkább taszították (így például a tervezett materialista történelemoktatás).

Nem szabad megfeledkezni a szakmai (és önérdék-érvényesítő) megfontolásokról sem, amelyet Dent szerint a legjobban az írói kataszter esete világít meg. Persze a bekövetkező rendszerváltás a konjunktúralovagoknak is lehetőséget kínált az érvényesülésre – hogy aztán közülük majd sokan fröcsögve szidják a kommünt, amikor újra megváltozik a hatalom.

A pozitív hozzáállásban Dent szerint a diktatúra belpolitikai helyzete is szerepet játszhatott. Noha a látszólagos szociáldemokrata túlsúly jelentette hatásban maga is kételkedik (idézve Peter Kenez álláspontját a korabeli ideológiai különbségek hiányáról), azt ösztönzőnek tartja, hogy Kunfi Zsigmond személyében változatlan maradt a kultúrpolitikai vezetés. Helyettesében, Lukácsban ekkoriban egy többé-kevésbé ismert, ideológiailag elkötelezett, de kulturált értelmiségit láthattak.

Végül biztathatta a művészi szcénát az is, hogy nem csupán a miniszteriális szervezet maradt változatlan, hanem sok esetben az ő pozícióik is. A kultúrpolitika

iránya ugyanis már a Károlyi-kormányok alatt jelentősen megváltozott. A plakátművészek és az avantgárd körök alkottak, a filmszakma akkor Károlyi „szocializmus” felé volt elkötelezve. „Birtokon belül” voltak olyan művészek, mint Kernstok Károly, akik ekkoriban jutottak hivatalos pozícióhoz. A *Nyugat* körüli írók és költők már hitet tettek „októberi” elkötelezettségük mellett. Sokan úgy érezték, összegzi Dent, hogy csupán hangsúlyeltolódás történt a területen, nem komoly változás.

Miközben az kevésbé tűnhet egyértelműnek az olvasó számára, hogy mi ösztökélhette támogatásra a művészeket, az eltántorító okok meglehetősen egyértelműek. A katonai helyzet romlásával bekövetkező általános „dekonjunktúra” (a vesztestől való elpártolás jelensége) csak az utolsó szelete mindennek. Ahogyan az is, hogy a gazdasági helyzet csak romlott, ugyanis az antant blokádjában vergődő gazdaságot agyonburokratizált szabályozás, felbomló üzemi termelés és korrupció hátráltatta. Végül főképp maga a diktatúra, a fenyegetőzéstől a nyílt utcán való agyonlövésig terjedő, és időről időre szervezeten is vérengző terror fordította szembe az embereket a hatalommal. A vérengzések mellett az egyházellenes intézkedések is sokakat elrettentettek. Minél szűkebb társadalmi bázisra szorult vissza a proletárdiktatúra, annál jobban rákényszerültek – hatalmukért – az erőszak használatára.

Külön megkeserítette az értelmiségiek életét a cenzúra. A Tanácsköztársaságban eleve nem lehetett szó sajtószabadságról, de miután júniusban Pogány József vette át Kunfi székét, már egy rossz színdarabot sem lehetett rossz színdarabnak hívni következmények nélkül. Kassák lapjának sorsa pedig azt is megmutatta, a „támogatás” csak a legszűkebb értelemben vett propaganda lehet számukra.

Összességében Bob Dent igen széleskörűen, adatgazdagon, komoly irodalmi korpuszra támaszkodva tárja fel a proletárdiktatúra művészetét és annak céljait, eredményeit, buktatóit. Felbukkan azonban egy-egy olyan eset is, amikor hiányolható egy pró-kontra érvelés részletesebb kibontása vagy egy erősebb forráskritika a felhasznált memoárok esetében. A tudományos igényeknek a kötet alapvetően megfelel, azonban a bibliográfiája szokatlanul ömlesztett, és annak nem minden egyes tétele való tudományos munkába: kézirat, memoár, tudományos szakmunka és tudományos ismeretterjesztő cikk egyaránt megtalálható benne, közös betűrendbe szedve. Ennek ellenére bátran ajánlható mindenkinek, aki szeretne egy olyan perspektívát kapni a Tanácsköztársaságról, amely üdvösen távolabbi lencsén át nézi azt.

Erdős András Patrik

Ferdinand Opll – Martin Scheutz: Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700. Die Vogelschau des Bernhard Georg Andermüller von 1703 und der Stadtplan des Michel Herstal de la Tache von 1695/97. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 61.) Böhlau Verlag, Wien, 2018. 212 oldal + 2 térképmelléklet.

A szerzők, Ferdinand Opll, a Bécsi Városi és Tartományi Levéltár (Wiener Stadt- und Landesarchiv) korábbi igazgatója és Martin Scheutz, a Bécsi Egyetem (Universität Wien) professzora már évtizedek óta foglalkoznak Bécs várostörténetével, és a Verein für Geschichte der Stadt Wien és az Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung tagjaiként komoly kutatási és publikációs tevékenységet folytatnak a témában. Jelen művük a *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* könyvsorozatában jelent meg. Megírásának apropójául egy, a brüsszeli Királyi Könyvtár térképgyűjteményében található, az osztrák kutatás számára mind- eddig ismeretlen, 1703-as bécsi várostérkép felfedezése szolgált. A látkép sok tekintetben újszerű, páratlanul részletes betekintést nyújt Bécs városfejlődésébe mindössze húsz évvel az 1683-as török ostrom után.

A könnyebb használhatóság érdekében a könyv hely- és névmutatóval ellátott, illetve gazdag képanyaggal illusztrált, ami már csak a témájából és a felhasznált forrásokból adódóan is nagyban segíti a megértést. A szerzők számos kinagyított térképrészlettel mutatják be a könyvben említett épületeket, köztereket és utcákat, továbbá gyakran mellékelik magas rangú hiva-

talnokok arcképét is. Függeléként közreadják emellett az említett térképet faksimile kiadásban, valamint Michel Herstal de la Tache 1695/97-es várostervének egy részletét is, amely egy, a Bécs elővárosait védő erődrendszer kiépítését célozta. Az Opll–Scheutz szerzőpáros az 1703-as bécsi várostérkép, illetve a Herstal de la Tache-féle tervezet vonalvezetése mentén vizsgálja Bécs városfejlődését a 17–18. század fordulóján, azonban nem pusztán a városkép és -topográfia változásait elemzik, hanem igyekeznek azokat a korszak társadalmi, politikai, kulturális és művészeti változásaival egységben tárgyalni.

A Vienna Austriae, ichonographice delineata... elnevezésű színezett tollrajzot Anhalt-Dessau bécsi követe, Bernhard Georg Andermüller (1644–1717) készítette 1699 és 1703 közötti bécsi tartózkodása alatt. A polgári származású, de komoly közigazgatási tapasztalattal rendelkező Andermüller kancelláriai és kormánytanácsost az anhalti herceg a Gyula Ferenc szász–lauenburgi herceg (1666–1689) halálát követően kitört örökösödési viszály kezelése végett küldte a császári udvarba. Feladata az Ascaniai-dinasztia Szász–Lauenburgi Hercegségre vonatkozó jogigényének érvényesítése, érdekeinek képviselője volt a Birodalmi Udvari

Tanácsban (*Reichshofrat*). A látkép keletkezésének okairól a szerzők csupán feltételezésekkel szolgálhatnak, Andermüller ugyanis levelezésében egyetlen egyszer sem említi a térkép létezését. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy nem megrendelésre készült. Opll és Scheutz feltételezik, hogy a térkép vagy a diplomata számára segítette a tájékozódást, az eligazodást a császár-város fizikai és politikai terében, vagy fejedelmének szánt ajándékként prezentálta Andermüller diplomáciai tevékenységét, sőt talán még az is lehetséges, hogy egy esetleges következő követ bécsi misszióra való felkészítésének céljával készült. A szerzők átfogó politika- és kultúrtörténeti kontextusba helyezik mind a dessau-i követ diplomáciai tevékenységének, mind a várostérkép készítésének körülményeit, hiszen még az olyan realistának tűnő képi források, mint a térképek, várostervek vagy látképek esetében sem számolhatunk neutrális, a valóságot hűen leképezni szándékozó ábrázolásokkal. A kartográfus intenciói alapvetően befolyásolják a térkép szemléletmódját. Andermüller városrajza ilyen módon a maga szubjektivitásában teljesíti feladatát: a tájékozódást szolgálja Bécs fizikai, illetve (a diplomata mentális térképén keresztül) politikai terében egyaránt. A kérdés az, hogy vajon miként teszi mindezt a dessau-i követ várostérképe.

A szerzők a korábbi bécsi látképekkel összevetve rámutatnak arra, hogy az 1703-as térkép egyedisége és újszerűsége abban rejlik, hogy Andermüller feltűnő gondossággal azonosította a belvárosi épületeket, látképén az „Innere Stadt” városi palotái még az egyházi intézményekkel szemben

is felülreprezentáltak számítanak.¹ Ez eltért az általános gyakorlattól, ugyanis a korábbi Bécsről készült térképek jellemzően csak a város erődrendszerének egyes elemeit,² a közlekedési területeket, valamint a Hofburgot és a jelentős egyházi építményeket tüntették fel. Opll és Scheutz amellett érvelnek, hogy a városerődítés elemeinek, különösképpen pedig a városi palotáknak a precíz azonosítása mögött a diplomáciai tevékenységből adódó szándék sejthető. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy kiemelt jelentőséget kaptak például a diplomaták szálláshelyéül szolgáló vendégházak is. Ahogy a város fizikai terében megjeleníti a Német-ró-

¹ Opll és Scheutz 2014-ben hasonló módon adta ki egy felső-ausztriai protestáns nemes, Job Hartmann von Enenkel által készített, csaknem száz évvel korábbi, 1622-es Schlierbach-térképet is. Művükben a nemesek egyre szaporodó házvásárlásai és palotaépítései hatására átforguló bécsi városkép elemzésén keresztül vázolják fel azt a feszültségekkel teli viszonyt, amely az udvar, a nemesség és a városi polgárság között a nemesség Bécsbe áramlása nyomán bontakozott ki a 16–17. században. Opll, Ferdinand – Scheutz, Martin 2014: *Der Schlierbach-Plan des Job Hartmann von Enenkel. Ein Plan der Stadt Wien aus dem frühen 17. Jahrhundert.* (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 13.) Wien.

² A bécsi erődítésekről bővebben: Opll, Ferdinand – Krause, Heike – Sonnlechner, Christoph 2017: *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert. Zum kartografischen Werk der Mailänder Familie Angiolini.* Wien. A könyv a Habsburgok szolgálatában álló három milánói hadi építész kartográfiai munkája, az 1560-as évekből származó Angiolini-térkép alapján mutatja be a 16. századi bécsi erődrendszert, illetve annak példáján az oszmán fenyegetettség következtében kiemelt fontosságú erődítések 15–16. századi fejlődését.

mai és a Habsburg Birodalom udvari és központi hivatalaiban magas posztot betöltő arisztokrácia palotáit, úgy rajzolódik ki Andermüller mentális térképén a késő Lipót-kor birodalmi politikai elitje. Mindebben segíti az eligazodást az 1703-as bécsi várostérkép jelmagyarázata is, amely a könyvhöz csatolt függelékben található meg. A szerzők a könnyebb kezelhetőség érdekében alfabetikus sorrendbe téve közlik az egyes tételeket, de feltüntetik az eredeti számozást is.

A részletes jelmagyarázat megnevezi a paloták tulajdonosait is, a felsorolásból a diplomata kapcsolati hálóját alkotó, tulajdonképpen a szász–lauenburgi örökösödés ügyében illetékes magas rangú hivatalnokoknak, a Birodalmi Udvari Tanács és a Kancellária (*Reichshofkanzlei*), illetve I. Lipót (1640/1657/1658–1705) főként külpolitikai kérdésekkel foglalkozó tanácsadó testülete, a Titkos Konferencia (*Geheime Konferenz*) tagjainak névsora bontakozik ki. A kora újkori diplomáciában kardinális jelentőségű volt a személyes jelenlét, a diplomata feladatköre megkövetelte a befolyásos döntéshozók palotáinak személyes felkeresését, illetve az elvárt támogatásért cserébe bizonyos ajándékok adományozását, ennél fogva Andermüller tevékenységének integráns része volt az udvari tanácsosok és más magas rangú hivatalnokok városi és nyári palotáinak rendszeres látogatása. A dessau-i követ példáján keresztül a szerzők érzékletesen mutatják be, hogy az egyéni térérzékelés, a szubjektív szempontok és érdekek miként válnak a tér vizuális megjelenítésének a szervezőelvévé.

Opll és Scheutz hangsúlyozza, hogy Andermüller térképe esetében nemcsak a császárváros képi ábrázolásáról van szó, hanem a 17. század végi Bécs politikai rendszerének a térbeli leképezéséről is.

A várostörténeti kutatások hagyományosan alapvetően két cezúrának számító eseménnyel, az 1529-es és az 1683-as török ostrommal, illetve az ezeket követő építkezésekkel, a megújuló katolikus rend- és kolostoralapítási hullámmal (*Klosteroffensive*), majd később a nemesség barokk palotaépítéssel írják le a kora újkori bécsi városfejlődést. A szerzőpáros árnyalni kívánja a bécsi városkép átalakulásának eme hagyományos képét, igyekszik Bécs arculatának változásait elsősorban a városlakók életterének átalakulása felől megközelíteni. Vállalkozásukat nem véletlenül ösztönözte az 1703-as bécsi várostérkép megtalálása: a követ térképének jelentősége abban rejlik, hogy a várostörténeti kutatásban betölti azt az űrt, amely mindeddig az úgynevezett Schlierbach-térkép (1622), illetve Joseph Daniel Huber (1769–1773/78) madártávlatú látképe között tátongott. A 17–18. század fordulója építészeti szempontból a városfejlődés igen turbulens időszakának tekinthető, Bernhard Georg Andermüller térképe pedig éppen ebbe, a századelőn kibontakozó érett barokk korszakába enged bepillantást.

Az 1529-es ostrom legfontosabb építészeti következményeként a külvárosok teljes pusztulását, illetve a középkori Bécs arculatát meghatározó templomok, kápolnák és különféle karitatív intézmények megsemmisülését, illetve elmenekülését említik

a szerzők.³ A 16. és még inkább a 17. század fejedelmi, majd – egyre nagyobb arányban – nemesi építkezései felszámolták az egyházi intézmények középkori dominanciáját: a császári székhely kiépülése, mindenekelőtt a Hofburg sorozatos bővítései, majd a Herren-gasse közelében a 17. század második felétől a birodalmi főnemesség palotaépítései már a barokk jegyében folytak, és a mai napig meghatározzák Bécs látképét. A dessauai diplomata 1703-as térképe éppen ezeknek a városi, majd a 17. század végétől már a külvárosban épült kerti palotáknak a tekintetében jelent új és rendkívül értékes forrást. Korábban már taglalt nézőpontja kívánalmainak megfelelően a polgárházak ábrázolása sematikus, Andermüller nem fektetett hangsúlyt azok egyedi vonásainak a feltüntetésére, azonban a jelmagyarázatban felsorolt épületeket, különösen a nemesi palotákat, templomokat, kápolnákat, továbbá a térképen megjelenő szökőkutakat és emlékműveket már nagy gonddal és tipikusan barokk jegyekkel tüntette fel.

A könyv perspektívája a fallal körülvett várostól, annak erődítményrendszerétől a külvárosra (*Vorstadt*) át egészen az elővárosokig (*Vororte*) tágul: a szerzők külön fejezetben tárgyalják a belváros, a városfal erődítései, illetve a kül- és elővárosok kora újkori történelmét. Andermüller látképe kizárólag a fallal körülerített várost, illetve a városfal erődítéseit ábrázolja (elte-

kintve a Duna északi partvidékén fekvő Leopoldstadt egyes területeitől), Bécs elővárosait ennél fogva egy másik korabeli forrás, Michel Herstal de la Tache 1695/97-es városterve alapján mutatják be a szerzők. A térkép 1695-ben készült eredeti példánya elveszett, csupán az 1697-ben készült nyomtatott példánya maradt fenn, amelyet a Bécsi Városi és Tartományi Levéltárban őriznek. Herstal de la Tache várostervének jelentősége mindenekelőtt abban rejlik, hogy alig húsz évvel az 1683-as török ostrom után, ebben az építészeti szempontból kivételesen prosperáló időszakban, enged bepillantást a külvárosi építkezések folyamatába. Ekkor kezdődött meg ugyanis a birodalmi főnemesség barokk kerti palotáinak és fényűző díszkertjeiknek a kiépítése, amelyek sora a 18. század közepére már gyűrűként veszi körül a császárvárost, átformálva ezzel a külvárosok megítélését és a fallal körülvett városhoz fűződő kapcsolatát.

A szerzők körvonalazzák azt a percepcióváltást, amelynek hatására a 17–18. század fordulójától a kortársak mindinkább egységben szemlélték Bécsét és annak külvárosi területeit. A palotaépítések következtében megnőtt a külváros jelentősége és presztízse, a török háborúk idején még szinte védtelen elővárosi területeket 1704 után már fallal és védművekkel vették körül: a Linienwall a kuruc támadásoktól volt hivatott védeni Bécsét és immár annak külvárosát is. Ez a vidék addig is szoros kapcsolatban állt a fallal övezett várossal, a körülerítés (mind konkrét fizikai, mind szimbolikus) aktusával viszont Bécs már saját védelmezendő territóriumaként kezelte. Noha a városfelfogás e módosulása először a Linien-

³ Bécs 1529-es első oszmán ostromáról, illetve az azt követő újjáépítésről bővebben: Opll, Ferdinand – Csendes, Peter (Hgg.) 2003: *Wien. Geschichte einer Stadt*. Band 2: Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Wien.

wall kiépítésében öltött testet, a szemléletváltás kartográfiai lecsapódása már Herstal de la Tache 1695/97-es tervrajzában is megjelent, amely egy, a császárváros külvárosi területeit védő erődrendszer kiépítésének terveit vázolja fel, elsőként a hasonló igényeket korlátozottabb mértékben már korábban is felvető, a városi védművek kibővítését célzó javaslatok után.

A szerzők érzékletesen mutatják be a Bécs külvárosaival kapcsolatban végbemenő percepcióváltást, felvázolják azt a folyamatot a külvárosi területek védelmének a késő középkorban először megfogalmazódó igényétől a bécsi városfal lerombolásáig és a Ringstraße 1857-ben kezdődő kiépítéséig, amelyvel gyakorlatilag végbement a terület „emancipációja” és kialakult a modern Bécs. Opll és Scheutz elemzése itt véget ér, érdemes azonban felidézni Carl Emil Schorske *Bécsi századvég* című, méltán híres művét, amelyben a történész rámutat arra, hogy Otto Wagner építésznek (1841–1918), a Ringstraße létrehozása egyik legjelentősebb szorgalmazójának utópisztikus városterve a hajdani alacsony presztízsű külvárosi területeket egyenesen a modernizáció egyetlen lehetséges terepeként állítja szembe az elavult, átalakulásra immár képtelen belvárossal.⁴

Opll és Scheutz várostörténeti vizsgálódásaik kiindulópontjának alapvetően a szász-anhalti diplomata által megélt tér kartográfiai leképezését tekintik. Elemzésük alapkonceptiója, hogy a tér a lefevre-i értelemben vett társadalmi produktum, az értékek, különféle jelentések, értelmezések és prekonceptiók társadalmi termelésén alapuló konstrukció, amely alapvetően befolyásolja a tér használatát, illetve annak percepcióját.⁵ A mű tehát a tér társadalmi konstruáltságának tételéből kiindulva mutatja be a városkép és a külvárosok percepciójának általános átalakulását, a tér értéktelítettségéből, a hozzá társított presztízs és értékek állandó módosulásából vezetik le a szerzők a változások dinamikáját. Mindenekelőtt e tekintetben hoz újat a *Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700* a hagyományos várostörténet-írás által az 1529-es és 1683-as oszmán ostrom, illetve az azokat követő építkezések keretében tárgyalt bécsi városfejlődés-rajzához képest.

Kalocsai Dóra

⁴ Schorske, Carl, E. 1998: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Budapest, 37, 95–97.

⁵ Lefebvre, Henri 1991: *The Production of Space*. Oxford, 26–27, 31–33, 77–79.

A. Wess Mitchell: *A Habsburg Birodalom nagystratégiája.*

(Fordította: Ledó Anna.) Antall József Tudásközpont, Budapest, 2020. 447 oldal.

Az 1977-es születésű A. Wess Mitchell történész-politológus a Georgetown Egyetemen német és európai tanulmányokból szerzett mesterfokozatot 2004-ben. 2005-ben egyik alapítója volt a Center for European Policy Analysis intézetnek, ahol jelenleg az igazgatótanács alelnöke. Politikai karrierje akkor kezdett felívelni, amikor Mitt Romney republikánus párti elnökjelölt 2012-es kampányának a nemzetbiztonsági csapatában kapott helyet. 2017. október és 2019. február között a külügyminisztérium európai és eurázsiai ügyekért felelős helyettes államtitkára volt. Lemondása után nem sokkal kitüntették a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével.

Mitchell tudományos kutatásaiban a nagystratégia fogalmának a jelentőségével foglalkozik, új könyvét a 2014-ben Berlinben (Otto-Suhr-Institut für Politikwissenschaft) megvédett disszertációjára építi fel, amiből tökéletesen kirajzolódik fő tudományos és elemzési koncepciójának az architektúrája.¹ Mitchell könyvében részletesen leírja a nagystratégia fogalom definiálásának az evolúcióját, amely Hal Brands² amerikai diplomáciatörténész szerint egy

olyan konceptuális keretrendszer vagy szellemi felépítmény, amely keretet ad a külpolitikának; olyan logika, amely segít az államoknak eligazodni egy komplex és veszélyes világban.

Amikor az olvasó a magyar nyelvre 2020-ban lefordított könyvet a kezébe veszi, óhatatlanul elgondolkodik azon, hogy mégis mi újat lehet még írni a magyar és a sok utódnemzet historiográfiai által szinte túlanalizált témáról és korszakról egy monografikus műben. A Habsburg Birodalom tudományos vizsgálata ugyanis régóta foglalkoztatja a történészszakmát.³ Mitchell nagyszabású monográfiája a nagystratégia koncepciójának segítségével azt az ambiciózus célt tűzi ki, hogy a Habsburg Birodalom évszázadainak történetét ne a hagyományos politikatörténeti megközelítés felől értelmezze, hanem egy új interpretációt nyújtson.

Mitchell munkájával a stratégiai szakirodalomban folytatott diskurzust kívánja gyarapítani, minőségi, magas színvonalú kritikai kommentárjával argumentál az itthoni és a nemzetközi diskurzusban folytatott módszerekkel, megközelítésekkel. Leszögezi, hogy számos komoly és részletes elemzés született a Habsburg-külpolitikáról a Birodalom bukása óta eltelt évszáz-

¹ Mitchell, A. Wess 2018: *The Grand of Strategy of the Habsburg Empire*. Princeton University Press, Princeton. A könyv az Antall József Tudásközpont gondozásában jelent meg két évvel később magyar fordításban.

² Brands, Hal 2014: *What Good is Grand Strategy? Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush*. Cornell University Press, Ithaca, 3.

³ Gondoljunk itt például Pieter M. Judson nagy vállalkozására (*The Habsburg Empire, A New History*), Charles W. Ingrao *The Habsburg Monarchy, 1618–1815* című értekezésére vagy Jean Bérenger *A History of the Habsburg Empire, 1700–1918* című művére!

zadban. Charles W. Ingrao például *The Habsburg Monarchy, 1618–1815* című értekezésében részletesen kifejti Ausztria legnagyobb biztonsági problémáit, jelentős bibliográfiát kínálva a legfontosabb témákban. Szintén releváns könyvet publikált Michael Hochedlinger osztrák levéltáros, a Habsburg Birodalom 18. századi történetének talán legnagyobb ismerője, aki opus magnumában (*Austria's Wars of Emergence, 1683–1797*) a Habsburg Birodalom 18. századi katonai és diplomáciai viselkedését mutatja be. A nemzeti történetírásoktól eltérően Mitchell nagystratégiája a Habsburg Birodalom diplomáciai manőverei és stratégiái kontinuitásának és diszkontinuitásának a történetét reinterpretálja, ezzel a Charles W. Ingrao által képviselt irányvonalat követi.

Mitchell értekezése alapvetően a 18. század elejétől vizsgálja témáját. A kötet három tematikus részre és azon belül három-három fejezetre oszlik. Az első rész a Habsburgok hatalmi primátusának a belső és külső korlátait tárgyalja. Így például komoly hangsúlyt fektet a szerző a Birodalom fizikai környezetére, térpercepciójára, illetve a belőlük eredő gyengeségekre és előnyökre a többi nagyhatalommal való versengés során. Mitchell szerint a Habsburg Birodalom földrajzi elhelyezkedése a stratégiai kivitelezhetőség iránti finom érzék kialakulását eredményezte. Más szóval egy olyan tulajdonságot, amelynek köszönhetően, megannyi veszély között is képes volt fennmaradni. A sebezhetőség megfelelő válaszlépések nélkül a 18. századi Lengyelország nagyobb, déli verzióját eredményezhette volna: egy olyan

államot, amelyet fizikailag lehetetlen volt megóvni, s amely e védhetetlenséget ráadásul stratégiai szinten egyfajta „beletörődésbe vegyülő ellenségeséggel” párosítja. A sebezhetőség csökkentése a Birodalom adottságainak – legyenek azok bármilyen mostohák – optimális kihasználásával egyedül Bécsen múlt, ma ezt tekintjük a Habsburg Birodalom stratégiai alapvetésének. Mitchell szerint a Birodalom geopolitikai pozícióból fakadó nehézségeinek kiegyensúlyozására a földrajzi fekvése nyújtott lehetőséget, ez pedig a Duna menti három térségre alapozódott: az osztrák örökös tartományokra (*Erbländer*), a Cseh és a Magyar Királyságra.

A kötet második részében Mitchell megvizsgálja a keleti határterületek diplomáciai manővereinek a hatásait és korlátait a 18. században, és részletes elemzést nyújt arról, hogyan tudott Ausztria az oszmán és az orosz birodalmi törekvések mentén fennmaradni. A harmadik részben a Habsburg-nagystratégia panorámaképebe rendezi az egyes határvidékeket a Metternich- és a Ferenc József-korszakban.

A Birodalom és peremvidékének korrelációjában az örökös tartományokban jelen lévő politikai legitimitáció kérdését veszi értelmezési keretnek, a birodalomépítési folyamatokban végbemenő változások kontinuitása és diszkontinuitása ugyanis komoly hatással volt a geopolitikai pozíciókra és az abból fakadó nehézségek kiegyensúlyozására a Birodalom történetében. Ebben a stratégiai versenyben az állam sikeressége több összetevőtől függött: mennyire tudta hatékonyan felhasználni a kapacitásait egy háború során, mennyire volt képes a bécsi kor-

mányzat a határ- és peremvidék fölötti hatalmát gyakorolni, illetve hatékonyan megteremteni a háborúhoz szükséges kapacitásokat, valamint biztosítani tudta-e a Birodalomhoz tartozó népek egységét, amely az állam politikai céljaihoz szükségeltetett. Mitchell érvelésének kulcsát ez adja. Úgy véli, a zárványszerűen fennmaradó feudális formák, amelyek megnehezítették az effektív közigazgatás létrehozását, illetve a nagyfokú etnikai komplexitás, amely gátolta a belső egységet, jelenti a fő különbséget a többi felemelkedő nemzetállam és a Habsburg Birodalom között. Mitchell szerint különösen a magyar területek politikai szempontból megkésett és vonakodó résztvevői voltak a Habsburg birodalomépítésnek. Ahogy Szekfű Gyula írja: „A nagy múltra visszatekintő magyar önállóság és az erős etnikai identitástudat egy merev, elzárkózó politikai réteget hozott létre, amely megrögzötten ragaszkodott megszerzett szabadságaihoz.”⁴

A magyarok esetében a szerző arra a megállapításra jut, hogy minden birodalmi kisebbségnél erősebben álltak rendelkezésükre azok a tényezők (a földbirtokos nemesi réteg, a politikai függetlenség kultúrája és a közelmúltban betöltött regionális vezető szerep), amelyekből kialakulhatott a Habsburg-uralommal szembeni ellenállás. Különösen igaz volt ez a hagyományosan intranszigiens erdélyi területekre, ahol hosszú múltra tekintett vissza a protestáns fejedelmek együttműködése a törökökkel az osztrák előretörés

megfékezésére. E tényezők együttesen nehezítették a Birodalom számára, hogy katonai erejét tekintve lépést tartsa ellenfeleivel, így e téren előnytelen helyzetbe került a geopolitikai versengésben. Más utakat kellett tehát keresnie, ha meg akarta őrizni vezető szerepét a régióban.

A külső-belső biztonságra való törekvés, valamint a kiszámítható, termékeny belső rend és az erőforrások biztosítása együttesen tették ki az állam központi feladatát, és bizonyos mértékig egymásra kölcsönösen ható tényezőkké váltak, ennek ellenére Mitchell szerint a Habsburg Birodalom sosem volt képes beváltani a hozzá fűzött nagyhatalmi reményeket. Ezek fő komponense a technológia (például új fegyverek), az „idő defenzív használata”, a földrajzi terület és a koalíciószerzés volt. Ha ezeket összevonjuk, akkor azok monetáris eszközzé változtak, ami által a stratégiai tehertételek kompenzálhatók lettek.

Mitchell a terület kapcsán emeli ki a térképészet fontosságát. A kartográfia segítségével a bécsi udvar ugyanis képes volt megalapozni igényét a különböző régiókra. Márpedig a „nagystratégia” szükségességének a története voltaképpen nem más, mint annak a históriája, hogyan került előtérbe a tér konceptualizálása, hogyan tudta a bécsi udvar politikai célokká transzformálni annak előnyeit és hátrányait. A Birodalom változatos területe, amelyben önálló királyságok és tartományok formálódtak össze dinasztikus monarchiává, nagyban indokolta tehát a kartográfiai tevékenységet. A térképek fontos eszközök voltak a birodalmiság elérésében, hiszen segítettek abban a bécsi politiku-

⁴ Szekfű Gyula 2002: *Rövid magyar történet, 1606–1939*. Osiris, Budapest, 79.

soknak, hogy elképzeljék, egyszersmind kiszámítsák a rendelkezésre álló erőforrások nagyságát, hogy hatékonyabbak legyenek a harctéren, illetve előnyösebb területi egyezményeket kössenek a háborúkat követő tárgyalásokon.

Mitchell megjegyzi, hogy az osztrákok délkeleti sikerének a legeklatánsabb mércéje nem az, amit valóra váltottak, hanem amit elkerültek. II. József törökök elleni háborúja azért húzódott el, mert nagyobb figyelmet fordítottak egy számukra akkor fontosabb kérdésre: a poroszok elleni védekezésre. Véleményem szerint Mitchell megállapítása, miszerint kevésbé kell arra figyelni, hogy hány csatát vagy mekkora területi veszteséget szenvedett a Birodalom, vagy éppen nyert – helytálló. Ebből a szemszögből nézve például Ausztria délkeleti stratégiája nagyon is eredményesnek mondható. Ugyanakkor természetesen nem elhanyagolható a területi veszteség és a csaták kérdése sem, már csak azért sem, mert a Birodalom talán legnagyobb vesztesége Szilézia elvesztése volt.

A poroszokkal folytatott konfliktuson belül Mitchell három alapvető fázist különböztet meg. Az első háborúban (1740–1748) Ausztria időhúzással és „bosszantással” igyekezett túlélni (Mária Terézia megközelítésének lényege Mitchell szerint az „idő defenzív használatában” rejlett). A másodikban (1748–1763) az időközben kiépített szövetségi rendszerére és megújított hadseregére támaszkodva kívánta visszaszerezni azt, amit az első háborúban elvesztett, legfőképp Sziléziát. A harmadik fázis (1764–1779) már nem a fegyveres háborúról szól, hanem preventív stratégiát követve a Birodalom inkább

lezárta a határait, így akarva elvenni a poroszok kedvét a további támadásoktól. A spanyol (1701–1714) és az osztrák örökösödési háborúk (1740–1748) nyilvánvalóvá tették, hogy a többfrontos háború, ha kizárólag reaktív stratégiai döntések mentén mozog, halálos veszélyt jelent a Birodalomra nézve. A Habsburg Birodalom abban a felismerésben tért el más birodalmaktól, hogy a preventív döntések előtérbe helyezése sokkal jelentősebb mértékben képviseli a birodalmi érdekeket a konkrét háborúknál. A formálódó koncepciók végeredménye egy olyan defenzív nagystratégia lett, amelynek fő koncepciója az volt, hogy az állandó hadsereget, a határ menti erődöket, a Majna–Lech–Duna–Adda–Pó-vonal pufferállamait és a flexibilis szövetségi rendszert együtt használta a külső bekerítettség, illetve a belső gyengeség enyhítésére. Mitchell szerint ez a szemlélet kitartott a Poroszországgal folytatott fegyveres harc végéig.

A második rész ötödik és hatodik fejezetében bepillantást nyerünk a Kaunitz és II. József között folyó diskurzusba, amelyet a szerző a Poroszország–Franciaország dichotómia viszonyrendszerben fejt ki részletesen, és amely eltartott egészen Mária Terézia uralkodásának a végéig. Ennek során kiemeli Savoyai Jenő stratégiai döntéseinek rövid és hosszú távú eredményeit (159–163).

A harmadik részben Mitchell megállapítja, hogy Napóleon személyében a Habsburgok egy a korábbiakhoz képest merőben más típusú ellenséggel kerültek szembe. A következő gondolat fonja át a napóleoni időket:

„A napóleoni háborúk idején a kiépített pufferzónák romba dőltek, így a bécsi udvarnak nem maradt más lehetősége, mint a halogatás és a késleltetés technikájához folyamodni, hasonlóképp a Frigyes ellen bevetett taktikákhoz, amelyek az erősebb rivális felmorzsolására és kivárára építettek. A háborúk után beköszöntő békekorszakban Ausztria helyreállította és kiterjesztette hagyományos nyugati védelmi rendszerét, a szövetségesekből álló pufferövezetek és a határ menti erődök révén gátolva az újjáéledő revisionizmust.” (228–229.)

A napóleoni háborúk bemutatása után a metternichi Európa geopolitikai stratégiai döntéseit és annak következményeit tárgyalja a kötet narratív stílusban, következetesen vizsgálva a bécsi kongresszus következtében megszülető döntési folyamatok fázisait és elemeit. Mitchell úgy véli, hogy a metternichi átalakítások releváns érdeme az volt, hogy megkonstruált a Birodalom számára egy olyan, az eltérő stratégiák közti választásra épülő rendszert, amelyvel nem rendelkezett volna egy pusztán a katonai erőre alapozó politikai környezetben. A komolyabb válságokat így sikerült távol tartani a Birodalomtól, ezt pedig főként az idő temporalitásának kijátszásával érte el. Mindezek eredményeként egy független európai centrum született.

Az 1866 utáni osztrák kül- és biztonságpolitika kapcsán Mitchell azt állítja, hogy ebben az időszakban Ausztria már semmilyen formában nem volt képes követni a megelőző évszázadok jelentőségteljes nagystratégiai direktíváit. A defenzív szárazföldi

hadműveletekre épülő tradicionális katonai kultúrát a támadó háborúk bálványképe váltotta fel, a régi pufferzónák eltűntek, a nagyhatalmi koalíciók struktúrája, amelyet bemutatott Savoyai, Kaunitz, Metternich esetében, és amit az osztrák diplomaták oly kitarótóan építettek századokon át, nagyon gyorsan szertefoszlott, amikor Franciaország és Nagy-Britannia Oroszországhoz csatlakozva Ausztria-ellenes blokkot formált. A szerző szerint az 1914-es eseményeket megelőző hónapok során hozott döntések jóval kisebb mértékben voltak meghatározóak a Birodalom végzetében, mint azt rendszerint a kutatók hangsúlyozzák. A Habsburg Birodalomnak három irányból érkező támadásokkal kellett szembenéznie, pontosan azzal, amit a nagystratégia az osztrák örökösödési háború óta próbált megelőzni.

Módszertani szempontból fontos megemlíteni, hogy Mitchell a kötet valamennyi fejezetében nagyszerűen analizál, miközben állandóan a nagystratégia szükségszerűségét kívánja bebizonyítani fejezetről fejezetre haladva. Itt kell megemlítenünk, hogy a mű magyarra fordítását Ledó Anna végezte el. A kötet helyenként ugyan nehezen adja meg magát az olvasónak, de alapvetően egy jól megírt, világos mondanivalójú munkáról van szó, amelynek egy-egy fejezete kifejezetten lebilincselő stílusú és gondolatgazdag, amit a fordítás is remekül visszaad.

A Habsburg Birodalom történetét már több neves történész megírta, a szakirodalomban azonban nem sok olyan mű létezik, amely hasonlóságot mutathat A. Wess Mitchell könyvével. Ebből kifolyólag ez a hiánypótló,

impozáns kötet mindazok számára ajánlható, akik behatóbban szeretnék olvasni a Habsburg Birodalom diplomáciai manővereiről, hatalmának korlátairól, mindezt kiegészítve had-

történeti vonatkozásokkal egy új stratégia- és politikatörténeti interpretáció keretén belül.

Szabó Gábor